

Ганна Хлібовська, Оксана Наумчук, Марія Крижановська

Ганна Хлібовська, Оксана Наумчук, Марія Крижановська

Історія України

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Тернопіль
Астон
2021

УДК 94(477)(075.3)
Х56

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 22. 02. 2021 № 243)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Ганна Хлібовська, Оксана Наумчук, Марія Крижановська
Х56 Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної
середньої освіти / Г. М. Хлібовська, О. В. Наумчук, М. С. Кри-
жановська. — Тернопіль : Астон, 2021. — 224 с. : іл.
ISBN 978-966-308-808-2

Підручник з історії України для 8 класу містить навчальний
матеріал, присвячений подіям, явищам і процесам української ранньо-
модерної історії XVI–XVIII століть. Завдання для учнів/учениць, а також
способи групування та подачі навчального матеріалу в підручнику
передбачають можливість індивідуального підходу до організації
навчального процесу на уроці. До кожного розділу розроблено практичну
роботу за однією з тем, зазначених у програмі. Методичний апарат
підручника враховує можливість поетапного закріплення опрацьованого
матеріалу, дозволяє сформулювати вміння аналізувати різноманітні джерела,
висловлювати судження і спрямований на полегшення взаємодії
вчителя/вчительки та учнів/учениць на уроці.

УДК 94(477)(075.3)

Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук

ISBN 978-966-308-808-2

© Хлібовська Г. М., Наумчук О. В.,
Крижановська М. С., 2021.
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2021.

ЗМІСТ

Розділ 1.

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII століття)

§ 1. Політичне становище українських земель у першій половині XVI століття	8
§ 2. Люблінська унія 1569 року	12
§ 3. Соціальна структура суспільства в XVI столітті	17
§ 4. Економічне життя українських земель у XVI столітті	22
§ 5. Церковне життя в XVI столітті	26
§ 6. Берестейська церковна унія 1596 року	30
§ 7. Православна церква в першій половині XVII століття	35
§ 8. Освіта, книговидання в українських землях XVI століття	39
§ 9. Культура українських земель другої половини XVI – першої половини XVII століття	44
§ 10. Українські міста і розвиток мистецтва в XVI – першій половині XVII століття	49
§ 11. Практична робота № 1. Повсякденне життя представників основних верств суспільства XVI – першої половини XVII століття	54
Узагальнення за розділом: «Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII століття)	57

Розділ 2.

Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII століття)

§ 12. Походження українського козацтва	60
§ 13. Запорозька Січ — козацька республіка	65
§ 14. Реєстрове козацтво	70
§ 15. Козацькі повстання (війни) наприкінці XVI століття	74
§ 16. Походи козаків першої чверті XVII століття	79
§ 17. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний	84
§ 18. Козацькі повстання 20–30-х років XVII століття	89
§ 19. Практична робота № 2. Традиції, побут, військово мистецтво українського козацтва	94
Узагальнення за розділом: «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII століття)»	97

Розділ 3.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття

§ 20. Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Богдан Хмельницький	100
§ 21. Воєнні дії в 1648–1649 роках. Зборівський договір 1649 року	105
§ 22. Українська козацька держава — Військо Запорозьке	110
§ 23. Події 1650–1653 років	115
§ 24. Воєнно-політичні події 1654–1657 років	121

§ 25. Практична робота № 3. Богдан Хмельницький — Адам Кисіль: порівняльна характеристика.....	126
Узагальнення за розділом: «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття».....	129

Розділ 4. Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII століття

§ 26. Козацька Україна після Національно-визвольної війни.....	132
§ 27. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я.....	136
§ 28. Гетьман Петро Дорошенко.....	141
§ 29. Припинення існування Правобережної Гетьманщини.....	147
§ 30. Слобідська Україна й Запорозжя (Військо Запорозьке Низове) в останній чверті XVII століття.....	152
§ 31. Гетьманщина в часи Івана Мазепи.....	156
§ 32. Гетьман Пилип Орлик. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні.....	161
§ 33. Культурне та духовне життя наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII століття.....	165
§ 34. Практична робота № 4. Конституція Пилипа Орлика.....	169
Узагальнення за розділом: «Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII на початку XVIII століття».....	172

Розділ 5. Українські землі у 20–90-х роках XVIII століття

§ 35. Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини.....	175
§ 36. Ліквідація Гетьманщини та козацького устрою на Лівобережжі й Слобожанщині.....	180
§ 37. Нова (Підпільненська) Січ.....	185
§ 38. Включення Кримського ханства та Північного Причорномор'я до складу Російської імперії.....	190
§ 39. Причини й особливості гайдамацького та опришківського рухів у XVIII столітті.....	194
§ 40. Поділи Речі Посполитої: зміни в становищі західноукраїнських земель та Правобережної України.....	200
§ 41. Розвиток освіти й науки у XVIII столітті.....	205
§ 42. Особливості української архітектури, образотворчого мистецтва й музики.....	211
§ 43. Практична робота № 5. Козацькі літописи — цінне історичне джерело.....	216
Узагальнення за розділом: «Українські землі у 20–90-х роках XVIII століття».....	219

Узагальнення до курсу: «Історія України в контексті епохи раннього Нового часу» https://is.gd/CNqfsf	
Хронологічна таблиця.....	221
Добірка джерел цікавої інформації.....	223
Короткий словник основних понять і термінів.....	форзац

Шановні восьмикласниці й восьмикласники!

У цьому класі ви познайомилися з історією України за доби Середньовіччя. В цьому підручнику ви продовжите мандрівку в ранньомодерний період історії нашої держави — відтинок часу, який тривав упродовж XVI–XVIII століть. Нехай у ній вам допоможуть ваші ровесники — Марічка та Ігор. Користуватися підручником вам буде зручніше, коли ви ознайомитеся з тим, що означають спеціальні позначки — піктограми.

На початку роботи з новим матеріалом ми пропонуємо згадати, що ви вивчали раніше.

Згадайте...

Як ви розумієте...

Чи пам'ятаєте ви, що...

Рубрика «Упродовж уроку...» про те, що саме можна з'ясувати, опановуючи історичну інформацію, подану в параграфі.

Додаткова інформація

У цій рубриці подана інформація, яка поглибить ваші знання про події цього історичного періоду.

Такими стрілками позначені питання, які є після закінчення кожного підпункту параграфа, — по одному до кожного абзацу.

Відповівши на них, ви краще зможете запам'ятати поняття, дати та іншу історичну інформацію.

Рубрика «Детальніше про...» конкретизує ваші знання про окремі історичні події.

Відчуті дух епохи допоможуть вам джерела, вміщені в рубриці «Відлуння минулого».

Життєтека
Петро Могила
(1596 – 1647)

Рубрика «Життєтека» ознайомить вас із біографіями видатних історичних постатей того часу.

Ця рубрика допоможе вам зорієнтуватися, які події відбувались одночасно на теренах України та у світі.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

у Микитинській Січі козаки обрали гетьманом Війська Запорозького Богдана Хмельницького, ...

у Мюнстері (Священна Римська імперія) Іспанія та Нідерланди підписали договір, за яким визнавалася незалежність Республіки Нідерланди

У рубриці «Підсумуйте свої знання» ви зможете перевірити, як засвоїли матеріал параграфа, повторити дати, відповісти на запитання, розв'язати ребуси.

У тексті підручника вам трапляються слова, виділені **жирним шрифтом**, наприклад «церковні братства», «ресстрове козацтво», «опришки». Їх потрібно запам'ятати і вміти пояснити.

Виконати завдання, запропоновані в рубриці «Узагальнення за розділом», ви зможете за допомогою підручника або гаджета, скориставшись QR-кодом.

Узагальнення за розділом: «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII століття)»

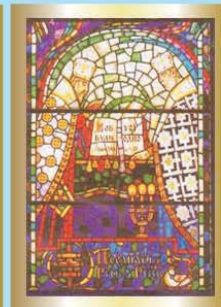
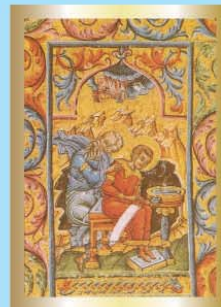
Поріг Вільний

Складіть збірний портрет козака на основі інформації, здобутої під час опрацювання 2 розділу, за критеріями: *зовнішність, одяг, озброєння, риси характеру, моральні цінності та ідеали*. Поміркуйте, кого серед сучасників ви б назвали справжніми козаками. Чому? Результати роботи представте на загал.

З повагою — авторський колектив

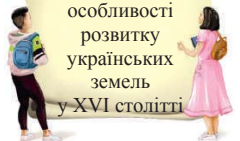
Розділ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII століття)

§ 1. Політичне становище українських земель у першій половині XVI століття

Упродовж уроку визначте особливості розвитку українських земель у XVI столітті

Згадайте, коли почався процес входження українських територій до складу іноземних держав.

Як ви розумієте значення понять «інкорпорація», «унія»?

Чи пам'ятаєте ви, що більшість українських земель увійшли до Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського? Що вам про це відомо?

1. Статус українських земель у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському

На початок XVI століття українські землі перебували у складі кількох держав: Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, Польського королівства, Священної Римської та Османської імперій, Великого князівства Московського.

До Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського ввійшли **Київщина, Брацлавщина (Східне Поділля), Волинь та Подляшшя**. В XVI столітті ці території втратили ознаки автономії, а литовські правителі здебільшого почали підтримувати римо-католицьку церкву й польську культуру.

Проте і надалі значну роль у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському відігравали великі землевласники, нащадки давньоукраїнських князів: Острозькі, Збараські, Вишневецькі, Корецькі, Чарторийські. Вони займали посади намісників великого князя та воевод, а відтак зберігали місцеві порядки. В їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом, були свої митниці і військо. Як і більшість населення, вони залишалися православними, використовували руську (староукраїнську) мову, що створило надалі підґрунтя для розвитку української культури.

Герб князів Острозьких з гербовника Бартоша Папроцького «Panosza». 1575 рік

1. До яких іноземних держав входили українські землі на початку XVI століття?
2. Які зміни відбулися на українських територіях Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського?
3. Визначте статус українських князів у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському.

Політичне становище українських земель у першій половині XVI століття

- Попрацюйте в парах.
1. Складіть запитання, використовуючи карту та легенду карти.
 2. Запропонуйте їх іншій парі. Послухайте відповіді, узагальніть інформацію.

2. Українські території у Польському королівстві

До Польського королівства входили **Галичина, Західна Волинь (Белщина, Холмщина) й Західне Поділля**. На ці території поширили законодавство Польського королівства, його адміністративно-територіальний устрій. Було створено **Руське, Белзьке та Подільське воєводства**.

Система управління на українських землях перебувала переважно в руках поляків. Влада посилювала **привілеї польської шляхти, католицької церкви**. В міста запрошували німецьких, єврейських, вірменських

переселенців, котрим надавали пільги. Тому частка українського населення тут зменшилася. В XVI столітті посилилася колонізація українських міст.

Щоб зрівнятися в правах з польською шляхтою, частина місцевої української знаті **полонізувалася** (ополячилася). Вона прийняла традиції, закони, віру та культуру Польської держави, і вважала її своєю політичною батьківщиною. Натомість частина українців залишалася православною і пам'ятала про своє походження.

1. Назвіть адміністративно-територіальні одиниці, створені на українських землях у складі Польського королівства.
2. Яку політику провадила польська влада в українських землях?
3. Що було характерним для української знаті у Польському королівстві?

Із грамоти польського короля Сигізмунда I місту Львову (1525 рік)

«Під час нашого перебування в минулому році у місті Львові до нас звернулися зі скаргою громадяни того ж нашого міста Львова, руської віри... Порадившись із нашими радниками, ухвалили... Громадяни міста Львова грецької та руської віри задоволені своїм місцеперебуванням і вулицями, з давніх-давен визначеними для їх житла тут у Львові; інше ж житло, що знаходиться по інших місцях і вулицях... не мають права купувати, будувати та мати у володінні, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел, ми залишаємо назавжди в попередньому стані».

1. Чи мали українці, жителі міста Львова, руської віри, перспективу для ведення власної справи? Відповідь обґрунтуйте.

3. Українські землі в складі Священної Римської та Османської імперій, Московської держави

У XVI столітті Османська імперія досягла вершини своєї політичної та військової могутності, а її кордони — територій Європи. У васальну залежність до Османської імперії потрапили й українські землі як частинки держав, до яких вони належали. Буковина входила до Молдовського князівства, яке у 1538 році було підкорене Османською імперією, отож і Буковина опинилася під її владою. У 1478 році **Кримське ханство** стало васалом Османської імперії, а наприкінці XV століття портові міста **північного узбережжя Чорного моря** — її провінцією.

У 1526 році османське військо розгромило угорців у битві під містом Мохач й Угорське королівство припинило існування. **Західна частина Закарпаття** відійшла до **Священної Римської імперії**, в якій правили імператори з австрійської династії Габсбургів, а **східна** — до **Трансильванського князівства, васала Османської імперії**.

Внаслідок воєнних дій на початку XVI століття між Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським та Великим князівством Московським **Чернігівщина** та **Новгород-Сіверщина** відійшли до Московської держави. Українські землі, розташовані на литовсько-московському прикордонні, часто ставали ареною військових дій, що негативно позначилося на житті місцевого населення.

1. Які українські землі опинилися під зверхністю Османської імперії?
2. До складу яких держав увійшло Закарпаття в результаті битви біля міста Мохач?
3. Чому на початку XVI століття до Московської держави відійшли Чернігівщина та Новгород-Сіверщина?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

Закарпаття було поділене між Священною Римською та Османською імперіями, ...

міста Делі і Агра були захоплені падишахом Бабуром, нащадком Чингісхана й Тимура; Агра стала столицею Імперії Великих Моголів

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

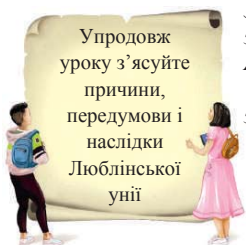

3. Вкажіть спільні і відмінні риси, які визначають політичне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та Польського королівства.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 2. Люблінська унія 1569 року

Згадайте, між якими державами була укладена Кревська унія, з якою метою.

Як ви розумієте значення понять «унія», «воєводство»?

Чи пам'ятаєте ви, що знелюднення Київщини і Брацлавщини зумовили напади кримських татар? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація

<https://is.qd/PqWXVh>

1. Передумови та причини Люблінської унії

Наявність спільних ворогів здавна підштовхувала Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське і Польське королівство до союзу. Започаткувала цей процес **Кревська унія 1385 року**. Тому в першій половині XVI століття дві держави вже були об'єднані особою **спільного монарха**: великий литовський князь одночасно був і польським королем. Без дієвої підтримки Литви Польща не могла собі дати ради із постійною військовою агресією Тевтонського ордену хрестоносців, що красномовно підтвердила Грюнвальдська битва 1410 року.

Із середини XVI століття низка **зовнішніх та внутрішніх чинників** зумовили **Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське** шукати більш тісний союз із Польським королівством. Насамперед, південні рубежі князівства потерпали від постійних набігів кримських татар, які знищували і грабували українські села, забирали людей у ясир (полон). Окрім того, у виснажливих війнах із Московською державою за право на володіння українськими землями Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське **втратило значну частку своєї території**, а поразки на початку Лівонської війни (1558–1583 роки) поставили його перед загрозою бути поглиненим Московським царством. Вихід зі скрутною ситуації вбачався в унії із сильнішим Польським королівством.

Польська шляхта прагнула досягнути унії шляхом **інкорпорації**, тобто через входження Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до складу Польського королівства. Шляхтичів приваблювали перспективи розширення своїх земельних володінь та нових прибутків від фільваркової системи господарювання в українських землях. У Великому

князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському настрої щодо унії були різними. **Литовські, білоруські та українські магнати** (князі і пани) побоювалися втратити владу, землю та привілеї, тому розглядали можливість унії лише на федеративних засадах — як союз двох рівноправних держав з окремими сеймами, управлінням, законодавством тощо. Натомість **українські, білоруські і литовські шляхтичі** сподівалися на укладення унії, оскільки прагнули, перш за все, звільнитися від влади магнатів, позбутися або принаймні полегшити військову повинність (у Польщі зазвичай використовували кварцяне, тобто наймане військо), поліпшити умови торгівлі та зрівнятися у правах з польською шляхтою. З таким клубком зацікавлень і протиріч дві країни вступили у 1569 рік.

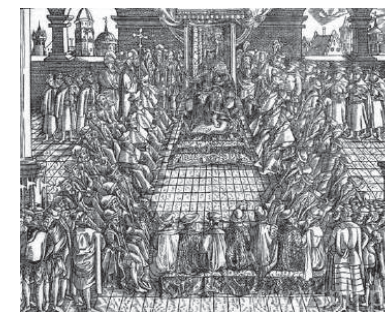

1. Назвіть передумови, які склалися в XIV–XV століттях, для об'єднання Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського і Польського королівства.
2. Які зовнішні загрози постали перед Польським королівством і Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським у першій половині XVI століття?
3. Що очікували від об'єднання польські, литовські та українські шляхтичі?

2. Люблінський сейм 1569 року

У січні 1569 року представники знаті обох держав зібралися на **спільний сейм у місті Любліні**. На цьому сеймі, який тривав майже півроку, з усією силою проявилися суперечності між прихильниками різних підходів до об'єднання двох держав. Коли переговори зайшли в глухий кут, представники Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського — князі Василь-Костянтин Острозький, Григорій Ходкевич, Миколай Радзивілл — залишили сейм і роз'їхалися по домівках готуватися до війни з королем.

Тоді король **Сигізмунд II Август**, опираючись на підтримку польської та литовської шляхти, видав універсали про приєднання до польської корони Підляського і Волинського воєводств, а дещо згодом — Брацлавського і Київського. Литовські магнати, усвідомивши слабкість своїх позицій, були змушені повернутися на сейм, щоб відстояти якусь частку своїх прав. Відтак **1 липня 1569 року було підписано Люблінську унію**.

Укладення Люблінської унії.
Гравюра XVI століття

Так утворилася нова двоєдина держава — **Річ Посполита** (в перекладі з латинської мови «спільна справа»), яка складалася з Польського королівства і Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. **Підляське, Волинське, Київське і Брацлавське воєводства** увійшли в новій державі до складу Польського королівства.

1. Чому початково не вдалося досягнути порозуміння на Люблінському сеймі?
2. Коли було підписано Люблінську унію?
3. Яку назву отримала новоутворена держава?

- Попрацюйте з картою.
1. Укажіть на карті українські землі, які ввійшли до складу Речі Посполитої.
 2. Віднайдіть на карті воєводства, створені на українських територіях.

Детальніше про... умови Люблінської унії

✓ Польща та Литва об'єднувалися в державу Річ Посполиту. Очоловав Річ Посполиту правитель, який отримував титул короля польського та великого князя литовського. Король обирався польсько-литовським сеймом і коронувався у Кракові.

- ✓ Створювалися спільні польсько-литовські сейм і сенат.
- ✓ Польща і Литва мали дотримуватися спільної зовнішньої політики.
- ✓ В обіг вводилася спільна грошова одиниця і водночас ліквідовувалися внутрішні митні кордони в Речі Посполитій.

- ✓ Польська шляхта одержувала право володіти землями в Литві, а литовська — в Польщі.
- ✓ Під владу Польського королівства переходили Підляшшя, Волинь, Київщина і Брацлавщина.
- ✓ Польща і Литва зберігали окремі: адміністративну, судову системи, законодавство, військо, фінанси.
- ✓ Визнавалася свобода віросповідання і для римо-католиків, і для православних: будувати храми і школи, обіймати державні посади могли представники обох конфесій.

3. Суспільно-політичні зміни в українських землях після Люблінської унії

З укладенням Люблінської унії закінчився литовсько-руський період в історії українського народу і розпочалося неоднозначне і непросте перебування українських земель під владою Речі Посполитої. Відбулася ціла низка змін: на приєднані території поширився адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем. У новоутвореній державі — Речі Посполитій — на українських землях існувало **шість воєводств: Київське** з центром у Києві, **Руське** (Львів), **Волинське** (Луцьк), **Подільське** (Кам'янець), **Брацлавське** (Брацлав) і **Белзьке** (Белз). Воєводствами керували призначені королем **воєводи**, в руках яких зосереджувалася місцева адміністративна (управлінська), військова і частково судова влада. Воєводства поділялися на **повіти**, в яких адміністративна, військова та судова влада належала **старостам**.

Шляхта Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського була зрівняна в правах із польською й отримала право на місцеве самоврядування: **проведення повітових сеймиків** для вирішення місцевих справ та формування місцевих виборних шляхетських судів: **підкоморського**, який розглядав межові суперечки (стосовно землеволодіння), та **земського**, який розглядав інші цивільні справи. Одночасно діяв від імені королівського уряду **гродський** (замковий) суд на чолі зі старостою повіту, який розглядав кримінальні справи.

Значення Люблінської унії для подальшого життя українського суспільства **було суперечливим**. З одного боку, в межах однієї держави було зібрано більшість українських земель. Об'єднання позитивно вплинуло на розвиток сільськогосподарських практик, ремесла, торгівлі, сприяло підйому освіти. Українці долучилися до західноєвропейської ренесансної культури. Негативні наслідки унії проявилися не відразу, але вони спричинили болісні зміни в українському суспільстві. До прикладу, поширення фільваркової системи господарювання з кріпацтвом (особиста та майнова залежність

селян) і панщиною погіршувало становище селян. Активний наступ підтриманої державою римо-католицької церкви призвів до утисків православних і ворожнечі між українцями на релігійній основі. Частина українських князів і шляхти, які досі були опорою українства, прагнучи здобути хорошу освіту, віддаючи данину моді, зрікалися рідної мови, віри, культури, тобто ополячувалися. Все це разом посилювало соціальне напруження в українських землях.

1. Назвіть воєводства, які існували в українських землях у складі Речі Посполитої.
2. Які додаткові привілеї отримала українська шляхта з прийняттям унії?
3. Визначте позитивні та негативні наслідки унії для українського суспільства.

У той час, коли...

на теренах України

увійшла в дію Люблінська унія, ...

Тоді...

у світі

в Індії народився Джахангір, у майбутньому IV-й імператор з династії Великих Моголів.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

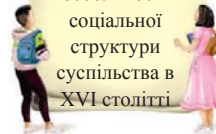
3. Обгрунтовано підтримайте або спростуйте думку української історикині Наталії Яковенко: «Підсумовуючи плюси і мінуси Люблінської унії, можна сказати, що вона принесла в Україну розбрат, кров і спустошення, але водночас — вивела її зі стану двохсотлітньої сплячки, розбудила для опору й боротьби за виживання усі зачасні доти прояви суспільної активності: релігійної, національної, економічної, збройної».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 3. Соціальна структура суспільства в XVI столітті

Упродовж уроку з'ясуєте особливості соціальної структури суспільства в XVI столітті

Згадайте соціальну структуру Русі-України.

Як ви розумієте значення поняття «стани»?

Чи пам'ятаєте ви, що відомими князівськими родами були Рюриковичі та Гедиміновичі? Що вам про це відомо?

1. Соціальна структура українського суспільства

Українське суспільство в XVI столітті було неоднорідним, поділялося на великі групи людей — **соціальні стани**. Вони мали закріплені законом права й обов'язки, відрізнялися своїм становищем. Основними станами були **шляхта, духовенство, селяни і містяни**. До панівних, найбільш привілейованих станів належали шляхта та вище духовенство. Містяни користувались особистою свободою й правом участі в міському самоврядуванні й разом з парафіяльними священниками належали до напівпривілейованого соціального стану. Непривілейованим станом були селяни. Вони становили більшість українського суспільства (близько 80%), але мали менше прав і частково залежали від власників землі, на якій проживали.

У Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському і в українських землях, які їм належали, знатні люди в XVI столітті були об'єднані в єдиний привілейований панівний стан — **шляхту**. Шляхтичі мали право володіти землею, носити зброю і брати участь в управлінні державою. Натомість за покликком короля вони зобов'язувалися увійти до **посполитого рушення** — загального ополчення шляхти.

Значними багатствами і владою володіло **духовенство** — відповідно **католицьке** або **православне**. Духовенство поділялося на «біле», представники якого жили поміж мирян і найчастіше були священниками, та «чорне» — котре прийняло чернечий постриг. Вищою ланкою і католицького, і православного духовенства були **єпископи**.

Бернард Мацейовський (Луцький католицький єпископ XVI століття).

Портрет невідомого художника

Католицькі єпископи називалися біскупами. Всі українські православні єпископи підпорядковувалися **київському митрополиту**, а католицькі — **гнзненському архієпископу**.

- ➔
1. Назвіть основні стани українського суспільства XVI століття.
 2. Який суспільний стан у XVI столітті об'єднував знатних людей? Що таке посполите рушення?
 3. Якими привілеями користувалося католицьке та православне духовенство?

2. Литовські статuti

У XVI столітті були визначені права й обов'язки соціальних станів. Зафіксовані вони були в збірнику законів — **Литовському статуті**. Цей документ видавався в трьох редакціях: у **1529, 1566 і 1588 роках**. До Литовського статуту були включені положення «Руської правди», місцеве звичаєве право, поширене на українських, білоруських, литовських землях, польські судєбники та кодекси інших держав.

Перший Литовський статут 1529 року забезпечував охорону прав і привілеїв шляхти, обмежував права простих людей, зобов'язував кожного землевласника відбувати військову повинність. **Другий Литовський статут 1566 року** визначав порядок утворення й діяльності державних органів, права та привілеї землевласників. Зокрема, запроваджував виборні суди, створював систему сеймиків з регулярними загальними сеймами, на які з'їжджалася шляхта для вирішення важливих питань.

Третій Литовський статут 1588 року регламентував норми судочинства, визначав права і привілеї шляхти. Селяни, які прожили на землі шляхтича понад 10 років, ставали залежними від нього. Водночас упродовж 20 років шляхтич мав право на пошук і повернення селян-утікачів.

- ➔
1. Визначте джерела, на основі яких був створений Литовський статут.
 2. Назвіть права й обов'язки шляхти за Першим та Другим Литовськими статутами.
 3. Охарактеризуйте основні положення Третього Литовського статуту.

Одяг шляхтянки та селянки XVI століття.
Документальна реконструкція
Сергія Шаменкова

1. Розгляньте уважно одяг шляхтянки та селянки.
2. Опишіть зовнішній вигляд шляхтянки та селянки, використовуючи такі слова: головний убір, прикраси, тканина.

Із «Литовського статуту 1529 року» про права населення

«Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоругвовими (*світська шляхта, яка могла виставити власні військові формування на випадок війни*) і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими предками, так і нами...»

- ➔
1. Яким суспільним верствам гарантувалося дотримання їхніх прав? Ким ці права надавалися?

3. Шляхта — привілейована верства суспільства

Проте насправді **шляхта була неоднорідною**. Найбільше багатства і впливу мали **князі**. Цей титул могли носити лише нащадки староруських володарів — Рюриковичі та литовських — Гедиміновичі. Вони користувались особливим авторитетом у суспільстві. У своїх володіннях чинили суд, вводили і стягували податки, утримували власне військо, надавали землю за службу. Найбільш багатим і впливовим був **князівський рід Острозьких**. Виділялися також князі Заславські, Чарторийські, Корецькі, Вишневецькі, Сангушки та інші.

Представники вищого прошарку шляхти без князівського титулу звалися **панами**. До панів належали шляхтичі, які мали більш давнє шляхетське коріння. Багаті пани разом з князями були найбільшими землевласниками — **магнатами**. До середньої і дрібної шляхти належали **господарські шляхтичі-зем'яни**, які на різних умовах володіли маєтками на державних землях, та **шляхтичі-зем'яни князів і панів**, які жили на землі багатшого власника і йому підкорялися. **Шляхта-голова** — це шляхтичі без землеволодіння.

На початку XVI століття **шляхтичі Галичини і Західного Поділля** вже мали такі ж широкі права, як і польська шляхта. Переважна більшість їх прийняла римо-католицьку віру і своєю політичною батьківщиною вважала Польське королівство. **Українські шляхтичі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського** ще тільки мріяли про вольності польської шляхти, але були переважно православними, спілкувалися рідною мовою і пишалися своїм руським корінням.

- ➔
1. Якими особливими правами користувалися князі?
 2. Кого називали магнатами?
 3. Назвіть відмінності між українською шляхтою Польського королівства та українською шляхтою Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського.

Аматорський малюнок
XVI століття
«Шляхтичі»

Із «Привілею 1570 року польського короля Сигізмунда Августа» (наданого шляхті Заушшя)

«...Службу нашу земську військову (виконувати мають) рівно з іншими зем'янами (повноправними шляхтичами) й обивателями землі Київської при потребі військовій, або рушення посполитого, а інших ніяких повинностей і послуг замкових, які на бояр путних покладені, ... виконувати і чинити не повинні».

1. З'ясуйте, хто мав більше прав: шляхтичі-зем'яни чи путні бояри.

Детальніше про... юридичне оформлення шляхетського стану у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському

1528 р. згідно «опису земського» (перепису шляхти) у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському було утворено єдиний привілейований стан — шляхту. Права шляхтичів були розширені і закріплені у збірниках законів — Першому (Старому, 1529 рік), Другому (Волинському, 1566 рік) та Третьому (Новому, 1588 рік) Литовських статутах.

Титульний аркуш Литовського статуту 1529 року. Світлина

Василь-Костянтин Острозький (1526 – 1608)

Ім'я (повне). Василь-Костянтин Костянтинович Острозький. Костянтин — батькове ім'я, яким князь почав користуватися з 1540-х років.

Народження. Народився 1526 року в родовому маєтку у місті Дубно на Волині (нині Рівненська область).

Походження. З українського княжого роду.

Ключові події життя.

З 1559 року — київський воєвода та володар і захисник українського прикордоння. Міг виставляти до бою власне 15–20-тисячне військо. За сприяння Василя-Костянтина Острозького були збудовані замки на межі з Диким Полем — у Білій Церкві, Переяславі. Видатний культурно-освітній діяч. Заснував близько 1576 року Острозьку академію. Відкрив друкарні в Острозі, Дерманському і Києво-Печерському монастирях. У 1581 році на кошти князя було видруковано Острозьку Біблію — перше повне видання

Біблії церковнослов'янською мовою. Брав участь у придушенні козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. Меценат, захисник православної церкви. Наприкінці XVI століття — найбільший після короля землевласник Речі Посполитої, «некоронований король Русі».

1. Користуючись біографією Василя-Костянтина Острозького, визначте, які можливості мав магнат Речі Посполитої.
2. Чи згодні ви з твердженням: «Василь-Костянтин Острозький заклав підвалини розквіту української культури в XVI–XVII століттях»? Відповідь обґрунтуйте.

У той час, коли...

на теренах України

почав діяти Перший Литовський статут,
...

Тоді...

у світі

в Іспанії конкістадор Франціско Пісарро отримав королівські гарантії губернаторства в землях, які він завоює в Америці.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Доведіть або спростуйте думку: «Усі шляхтичі були рівними у своїх правах».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 4. Економічне життя українських земель у XVI столітті

Згадайте, які форми торгівлі існували в Середньовіччі. Як ви розумієте значення понять «магдебурзьке право», «цех»? Чи пам'ятаєте ви, що найчисельнішим суспільним станом було селянство? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація

<https://is.gd/MvhMM2>

1. Фільварки і селяни

На початку XVI століття всі українські землі вже належали державі, шляхті або церкві. Незаселені землі називали **п'устинями**, а залишені людьми поселення — **селищами**. Безпосередньо на землі працювали селяни, більшість із яких на початку XVI століття ще були **похожими** (від слова «ходити»), тобто особисто вільними. За користування землею вони сплачували **ренту** (натуральний податок) — продуктами харчування чи якимись речами — і кілька днів на рік зі своїм реманентом відпрацьовували на користь землевласника: ремонтували мости чи дороги, збирали врожай у жнива тощо. Селяни жили громадами. Громаду очолював **виборний староста**, але найважливіші справи вирішували на загальних зборах громади. Селяни також користувалися правом **копного суду** — суду громади.

Упродовж XVI століття постійно зростала потреба європейських міст у продуктах харчування. Щоб отримати від цього прибутки, землевласники залишали селянам лише такі наділи, щоб ті могли самі себе прогодувати. За земельний наділ селянин тепер мусив зі своїм реманентом безоплатно працювати кілька днів на пана, тобто **відбувати панщину**. Окрім того, було дещо обмежено перехід селян з одного місця на інше. Відтак з **похожих** частина селян ставала **непохожими** або **кріпаками** (бо прикріплені до землі).

Так виникли **фільварки** — багатогалузеві господарства, розраховані на виготовлення різноманітної сільськогосподарської продукції на продаж, засновані на праці закріпачених селян. Їхньому розвитку сприяла прийнята **1557 року** королем Сигізмундом II Августом «Устава на волоки». За нею, землі сільських громад переділялися на волоки (лани по 16–21 га), що стали одиницею оподаткування, на родючих ґрунтах заохочувалося створення нових фільварків. Водночас збільшувалися повинності селян. Але на знелюднених через татарські набіги Київщині та Брацлавщині фільварків майже не було.

Щоб заселити так звані п'устині, їхні власники звільняли новопоселенців на 15–25 років від сплати податків та відробітку повинностей. Такі поселення називали **слободами** або **волями**.

1. Якими правами користувалися похожі (вільні) селяни на початку XVI століття?
2. Що для селян означало відбувати панщину? Кого називали кріпаками?
3. Назвіть ознаки фільваркового господарства.

Із «Полонії» Шимона Старовольського про шляхту і селян

«За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися мирськими справами. Шляхтич же віддавався лицарській справі. ... Тепер у нас нема вояків, ... зате є корчмарі, гендлярі й посередники. ... Найбільшим подвигом вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Іданська, бо всі заможніші торгують волами, кіньми, вином, медом, ... всяким хлібом. ... Усе, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують по найнижчих цінах і відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти».

1. Які зміни відбулися в середовищі шляхти внаслідок розвитку товарного (на продаж) виробництва?

2. Міста і містяни

У XVI столітті інтенсивно зростали і розвивалися міста, особливо в західноукраїнських землях. На Брацлавщині та Київщині їх було менше. Міста стали центрами: **адміністрування**: в них розміщували замки з резиденціями державних урядників (воєвод, старост тощо) та їхніми військовими загонами, діяли шляхетські суди; **політичного життя**: проходили повітові сеймики; **розвитку ремесел**: зосереджувалися ремісничі майстерні; **торгівлі**: проводилися торги, ярмарки; **духовно-культурного життя**: діяли старі і будувалися нові храми, монастирі, відкривалися друкарні та школи.

Міста могли бути **державними (королівськими)** або **приватними**: магнатськими, церковними тощо. Вони приносили значні прибутки їхнім власникам, тому останні, щоб стимулювати ріст і розвиток міст, упродовж XVI століття сприяли наданню їм **магдебурзького права** — права на міське самоврядування. Але на українських землях магдебурзьке право часто діяло в обмеженому вигляді: **війт** (виборний керівник міста) міг не обиратися, а призначатися власником; мешканці міст, окрім того, що сплачували податки, могли нести ще й військову повинність, ремонтувати мости і дороги тощо.

Містяни користувалися привілеями: були особисто вільними, брали участь у міському самоврядуванні, мали право на земельні наділи поза містом, користувались окремим становим судом, займалися промислами. Ремісники об'єднувалися в цехи. Найбільші цехи створювали кушніри, шевці, рибалки,

золотарі, малярі, цирюльники і навіть музиканти. Мешканці міст жили по-різному: найбільш заможною частиною було **поспільство** — багаті торговці, лихварі, урядники міського самоврядування; **повноправну громаду міста** також складали майстри-ремісники, середні та дрібні торговці; найбільш чисельною, але найменш забезпеченою була **міська біднота** — підмайстри, учні ремісничих цехів, партачі (позацехові ремісники), слуги. **Населення міст було поліетнічним**, що зумовлювало їхню строкатість та полікультурність. Кожна етнічна спільнота мала свій магістрат. До прикладу, у Кам'янці було аж три ратуші: вірменська, польська та українська.

- ➔ 1. Продовжте речення. Міста були центрами...
 2. Кому належали міста?
 3. Якими привілеями користувалися містяни?

Схема «Українське місто, яке користувалося магдебурзьким правом»

3. Торгівля

Торговельний обмін між українськими землями відбувався, незважаючи на те, що вони входили до різних держав. **Дрібною торгівлею** займалися цехові майстри та дрібні торговці, майже щоденно пропонуючи свій товар у власних ятках (крамничках). Зазвичай **щотижня був торг**, на якому селяни продавали товари сільського виробництва, а містяни — ремісничі вироби.

Великою торгівлею займалися заможні купці і шляхта. Центрами такої торгівлі ставали **ярмарки**, які дозволялося проводити лише за королівськими чи великокняжими грамотами і лише у визначені дні та у визначених містах. Іноді вони проходили кілька разів на рік. **Найбільші ярмарки були в Києві, Львові, Кам'янці (Подільському), Луцьку**. Купці не лише торгували різноманітними товарами, а й уклали угоди на виробництво або постачання тих чи інших товарів з різних кінців світу.

З українських земель **експортували** (вивозили на продаж за межі країни) в основному сировину: зерно, ліс, сіль, віск; гнали волів. Натомість з європейських країн **імпортували** (завозили): металеві вироби, скло і папір, а зі Сходу — прянощі, дорогі тканини, килими, зброю тощо.

- ➔ 1. Де селяни й містяни здійснювали товарообмін?
 2. Назвіть особливості проведення ярмарків. В яких містах проводилися найбільші ярмарки?
 3. Які товари були предметом експорту та імпорту?

Зі спогадів німецького купця і мандрівника Мартіна Груневега про торгівлю у Львові на межі XVI–XVII століть

«У цьому місті, як у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах. Угорців у їхніх малих магерках (*шапках*), козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі — у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці — у короткому. Місто віддалене від моря понад 100 миль. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малмазії (*вина*) вирує натовп критян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по корабельному, видається, неначе тут порт за брамою міста».

- ➔ 1. Кого можна було зустріти на ринку у Львові на межі XVI–XVII століть? Про що це свідчило?

У той час, коли...

на теренах України

почав діяти Третій Литовський статут, ...

Тоді...

у світі

у протоці Ла-Манш англійський флот під проводом відомого мореплавця і пірата Френсіса Дрейка здобув перемогу над іспанською «Непереможною армadoю».

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова. Складіть із ними речення.
2. Складіть кросворд, використовуючи такі терміни: ярмарок, магдебурзьке право, панщина, фільварок, рента, кріпаки. Накресліть кросворд у зошит та запишіть питання.

3. Опрацюйте уривок із дослідження історика Валерія Степанкова. «На рубежі XVI–XVII століть найвідомішим був Кам'янецький ярмарок, куди прибували купці з Польщі, Угорщини, Молдови, Валахії, Греції, Туреччини, Росії тощо. Крім торгів і ярмарок, розвивалася і постійна торгівля. У 1570 році у Кам'янці (*Подільському*) нараховувалося 40 лавок, серед яких 9 спеціалізованих по продажу м'яса». Дайте відповіді на питання. В чому була унікальність Кам'янецького ярмарку? Як сприяло торгівлі географічне розташування міста?

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 5. Церковне життя в XVI столітті

Згадайте, яку роль виконувала католицька церква в Польському королівстві.

Як ви розумієте значення понять «християнство», «православ'я»?

Чи пам'ятаєте ви, що внаслідок Люблінської унії була створена держава Річ Посполита? Що вам про це відомо?

1. Становище Української православної церкви в XVI столітті

І до, і після Люблінської унії більшість українських князів та іншої шляхти у XVI столітті залишалися прихильниками православної конфесії. Інколи тим вони підкреслювали свою окремішність та приналежність до старожитнього руського світу. Завдяки цьому **православна церква** в українських землях тривалий час отримувала надійні матеріальну підтримку та політичний захист.

Та, попри допомогу князів, становище Української православної церкви (Київської митрополії) в XVI столітті поступово погіршувалося через низку зовнішніх і внутрішніх чинників. До **зовнішніх факторів** відносять: ослаблення впливу Вселенського (Константинопольського) патріарха через захоплення турками-османами Константинополя; виділення у 1589 році Московського патріархату з претензіями на зверхність над Київською митрополією; перебування більшості українських земель у складі держав, які підтримували римо-католицьку церкву, — Польського королівства, Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та Священної Римської імперії.

Послаблювали Київську митрополію зсередини кілька факторів. Зокрема, поширення патронату — права світської шляхти призначати церковнослужителів у своїх володіннях — призвело до ослаблення церковного управління, падіння дисципліни і моральності духовенства, а отже, й авторитету церкви загалом. Окрім того, Річ Посполита створювала умови для зростання впливу римо-католицької віри, яка вважалася більш престижною; в католиків на той час були кращі навчальні заклади; католику

легше було здобути прихильність короля. Відтак частина української шляхти переходила в римо-католицизм, що послаблювало матеріальне та політичне становище православної церкви. Не сприяла порозумінню між православними і католиками календарна реформа Папи Римського Григорія XIII, за якою **1582 року** було запроваджено новий **григоріанський календар** у літочисленні, на відміну від старого **юліанського**. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке у XVI столітті становило десять днів (у XX столітті — тринадцять днів). Однак православні церкви і надалі використовували юліанський календар.

1. Хто був опорою православної церкви в українських землях у XVI столітті?
2. Якими були зовнішні чинники погіршення становища Київської митрополії в XVI столітті?
3. Визначте внутрішні фактори погіршення становища Київської митрополії в XVI столітті.

2. Особливості реформаційних та контрреформаційних рухів

У XVI столітті Європу охопив рух за реформування римо-католицької церкви — **Реформація**. Він породив кілька нових церков, які називалися протестантськими (бо протестували проти католицизму). До українських земель протестантизм проник із Польського королівства та Трансильванії, але масового поширення не набув. Протестантами стали лише незначна частина заможних містян і шляхти. Здебільшого вони були соцініанами — прихильниками ідей Фауста Социна, — котрі визнавали лише Бога-Отця з трьох осіб Святої Трійці; вважали смертну кару й війни гріховним посяганням на людину — образ Божий.

На українських теренах реформаційні ідеї проявилися, насамперед, у перекладі Святого Письма та богослужбових книг українською мовою. Першим таким перекладом, здійсненим упродовж **1556–1561 років**, було **Пересопницьке Євангеліє**. Водночас зросла кількість шкіл, з'явилися навчальні заклади, які надавали середню і вищу освіту. Поширилася практика підтримки церкви і нагляду за нею братствами.

З другої половини XVI століття набрала обертів **Контрреформація**, яка мала на меті зупинити Реформацію й оновити католицьку церкву. У Речі Посполитій Контрреформація проявлялася в забороні протестантам займати державні посади. Водночас влада сприяла діяльності ордену єзуїтів — провідників Контрреформації, які створили мережу шкіл — єзуїтських

колегіумів. У них надавали якісну освіту. Проте після закінчення навчання українські шляхтичі нерідко зрікалися рідної віри, приймаючи католицьку.

- ➔ 1. Назвіть особливості реформаційного руху на українських землях у XVI столітті.
2. Як втілювалися реформаційні ідеї в Україні?
3. У чому проявилася Контрреформація на теренах Речі Посполитої?

3. Православні братства

В умовах покатоличення та ополячення українців з другої половини XVI століття великого поширення набули **братства** — об'єднання православних українців для підтримки рідної їм церкви та захисту своїх прав.

Братства опікувалися церквою: доглядали споруду, слідували за тим, щоб священники виконували свої обов'язки, виступали проти зловживань вищого духовництва; **займалися благодійністю:** організували шпиталі для хворих і немічних, обіди для бідних, допомагали людям у скрутному становищі; **здійснювали протекцію (підтримку) православних:** допомагали вступити до ремісничого цеху, вирішити проблеми з торгівлею, відстоювати свої права в суді; **проводили просвітницьку діяльність:** відкривали школи, в яких навчали рідною мовою, друкарні, де найчастіше друкували книги грецькою, старослов'янською та руською (староукраїнською) мовами, створювали бібліотеки. Братства **стали справжньою опорою** православної церкви, українців і української культури.

Найбільш давнім і впливовим було **Львівське братство**. В **1586 році** Антіохійський патріарх Йоаким, затвердивши статут братства, надав йому право зверхності над іншими братствами та право нагляду за духовенством і в тому числі за єпископами. Тоді ж почала діяти перша братська школа, а дещо згодом **Львівське Успенське братство першим отримало право ставропігії**, тобто право самостійного підпорядкування безпосередньо патріархові, а не місцевим єпископам.

- ➔ 1. Поясніть значення поняття «братства».
2. Охарактеризуйте напрямки діяльності братств.
3. Яке братство вперше отримало право ставропігії?

Детальніше про... православні братства

Наприкінці XVI – на початку XVII століття братства організувалися в більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя. Так, 1589 року організаційно оформилися братства в Рогатині та

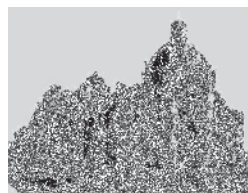

Рисунок Дмитра Струкова «Руїни Хрестовоздвиженської церкви Луцького братства у XIX столітті»

Красноставі, 1591 року — у Бересті та Городку. Братства виникли також в окремих селах. Близько 1615 року стало діяти Богоявленське братство в Києві, а в 1617 році — Чеснохрестське (*Хрестовоздвиженське*) братство в Луцьку.

- ➔ 1. Про що може свідчити поява численних братств на українських землях?

Із «Перла многоцінного» Кирила-Транквіліона Ставровецького (*викладача грецької мови у братській школі Львова, а згодом Вільна, богослова*). **Про благодійну діяльність братств**

«Бог створив людей рівними і єдиними, дарував їм душу розумну, дав їм весь видимий світ... сенс життя людей полягає в повсякденній трудовій діяльності на благо суспільства... знання, наука і освіта повинні супроводжувати людину впродовж усього її життя...»

- ➔ 1. Поміркуйте, які з думок автора близькі до ідей Реформації, а які — до традиційних уявлень християнської церкви.

У той час, коли...

на теренах України

було надано ставропігію Львівському братству, ...

Тоді...

у світі

в Англію вперше було завезено картоплю.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

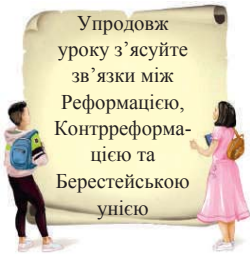

3. Прочитайте уривок із грамоти патріарха Йоакима. «Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького і слов'янського, щоб не був їх християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купити друкарню потрібно для тієї школи...». Висловіть судження. Які цілі ставили перед собою православні братства? Які напрямки діяльності обирали?

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 6. Берестейська церковна унія 1596 року

Згадайте, яка подія відбулася в християнському світі 1054 року. Як ви розумієте значення понять «Реформація», «Контрреформація»?

Чи пам'ятаєте ви, що Українська православна церква в XVI столітті втратила підтримку Константинопольського патріарха? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.qd/ocDpSm>

1. Причини Берестейської церковної унії

Християнами були як поляки, так і українці, з тією відмінністю, що одні були католиками, а інші — православними. Ще в XV столітті обговорювали питання про відновлення єдності церкви. Та лише в другій половині XVI століття з'явилися **передумови для об'єднання** православних і католиків, принаймні в кордонах Речі Посполитої. По-перше, католики і православні опинилися в межах однієї держави. По-друге, католицька церква зміцнила свої позиції в процесі Контрреформації, в той час як православна церква в Речі Посполитій переживала період кризи. По-третє, ідею об'єднання підтримувала частина православних єпископів.

Серед **причин** варто відзначити прагнення **Римського престолу** поширити свій вплив на Схід, а також сподівання **правителів Речі Посполитої** за підтримки католицької церкви зміцнити владу в державі. З іншого боку, **єпископи Київської митрополії** хотіли позбутися надмірної опіки братств та отримати місця в сенаті Речі Посполитої нарівні із католицькими єпископами.

Бачення умов унії було різним. **Православні** згуртувалися довкола ідеї непорушності своєї віри, а також старожитніх прав і вольностей, а **католики** здебільшого уявляли церковну унію як процес приєднання православних до Римського престолу, прийняття католицьких догматів і обрядів. Окрім того, частина православних монастирів, парафіяльних священників і мирян, а також частина шляхти **були активними противниками унії**. Для вирішення накопичених протиріч вирішено було зібрати церковний собор (з'їзд).

1. Визначте передумови церковної унії в Речі Посполитій.
2. Назвіть причини церковної унії в Речі Посполитій.
3. Яким було бачення церковної унії у православних та католиків?

30

Із листа львівських братчиків до Константинопольського патріарха Єремії про вагання серед православних

«Багато ж прийняли раду піддатися під владу римську архієрейську, запевняючи себе, що перебуватимуть під Папою Римським, здійснюючи все в церкві своїй по закону грецької віри без заборон...»

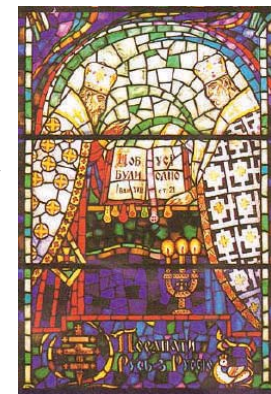
1. Як автори листа пояснюють перехід до Берестейської унії частини православних вірян?

2. Церковні собори в Бересті

Церковний собор зібрали в місті Берестя, але через надто великі протиріччя між прихильниками і противниками унії **спільного собору не відбулося**. Князь Василь-Костянтин Острозький у будинку пана М. Райського зорганізував **православний собор**, в якому взяли участь: сам князь, представник Константинопольського патріарха Никифор Параскес, представник Олександрійського патріарха Кирило Лукарис, львівський єпископ Гедеон Балабан і перемишльський — Захарій Копистенський, а також архимандрити, ігумени, парафіяльні священники, представники братств, православні шляхтичі. **Собор прихильників унії** проходив у церкві Святого Миколая. В ньому брали участь: київський митрополит Михайло Рогоза, кілька православних і католицьких єпископів, єзуїтські проповідники, шляхта, прихильна до унії.

Організований королем Сигізмундом III Берестейський собор офіційно проголосив **створення об'єднаної Руської або унійної, згодом греко-католицької церкви**. 15 грудня 1596 року королівським універсалом було затверджено церковну унію. Отже, утворилася ще одна церква. Першим унійним митрополитом став **Михайло Рогоза**.

Православний собор засудив рішення своїх опонентів, його учасники залишилися вірними православ'ю. **Унія поставила православну церкву поза законом**, призвела до тривалої, а інколи і кривавої боротьби між прихильниками православної і греко-католицької церков.

«Берестейська унія».
Вітраж Лео Мола
(Леоніда Молдожаніна).
Місто Вінніпег (Канада)

1. Скільки соборів відбулося в Бересті? Чому?
2. Коли утворилася греко-католицька церква?
3. В якому становищі опинилася православна церква після прийняття унії?

31

Детальніше про... основні умови Берестейської церковної унії

- ✓ Новоутворена Руська (унійна або греко-католицька) церква підпорядковувалася Папі Римському.
- ✓ Греко-католики визнавали основні догмати (беззаперечні твердження) католицького віровчення, зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця).
- ✓ Церковні обряди греко-католиків, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу мали бути такими ж, як і у православних.
- ✓ У богослужіннях зберігалася церковнослов'янська мова.
- ✓ Греко-католики продовжували відзначати свята за старим стилем (юліанським календарем), а їх священники могли одружуватися.
- ✓ Унійне духовенство звільнялося від сплати податків.
- ✓ Шляхта, яка сповідувала унію, на рівні з римо-католицькою мала право претендувати на державні посади.
- ✓ Унійним єпископам було обіцяно місце в сенаті Речі Посполитої (*обіцянку не було виконано*).

1. Поясніть, чому новоутворену церкву називають греко-католицькою.

3. Греко-католицька церква після унії

Новоутворена церква як спроба релігійного порозуміння опинилася в непростому становищі. **З одного боку**, її не визнавали рівноправною римо-католики, тому єпископи-уніати обіцяних місць у сенаті не отримали. А **з іншого боку** — православні вважали її чужою. Відбувся розкол між українцями на релігійній основі, який призвів до багаторічних суперечок за право володіти храмами, проводити богослужіння тощо.

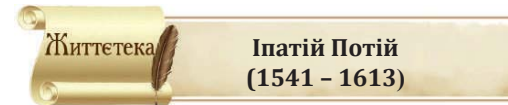
По смерті Михайла Рогози греко-католицьку церкву очолив **Іпатій Потій (1600–1613 роки)**. Його резиденція розташовувалася у Вільно (нині Вільнюс). Будучи одним з головних ідеологів Берестейської унії та її активним прихильником, він намагався дієво впроваджувати в життя унійну церковну організацію. Зокрема, у своїй єпархії владика діяв рішуче: виселяв непокірних священників і ченців. Водночас Іпатій Потій прагнув залучити до греко-католицької церкви більше духовенства і шляхти і в полемічних творах захищав унію. Однак, за його митрополичої каденції (перебування на посаді митрополита) протистояння між прихильниками і противниками унії тривало. **Спроби знайти порозуміння** між православними й греко-католиками були здійснені при митрополиті **Йосифові-Вельямінові Рутському (1613–1637 роки)**. Окрім того, він провів реформи греко-

католицької церкви: реорганізував монастирі, створив греко-католицькі школи, Василіанський чернечий орден, посилив дисципліну серед ченців, дбав про покращення освіти греко-католицьких священників.

Хоча Берестейська унія породила низку проблем, виявилися і несподівані **позитивні наслідки**. Утворена греко-католицька церква зберегла національні традиції в обрядовості і була церквою українців та білорусів, водночас мала певні права в католицькому світі і завдяки цьому стала серйозною перешкодою покатоличенню та колонізації українців.

1. Що ускладнювало становище унійної (греко-католицької) церкви?
2. Визначте основні риси митрополичої діяльності Іпатія Потія та Йосифа-Вельяміна Рутського.
3. Якими були позитивні наслідки створення греко-католицької церкви?

Ім'я (повне). Адам (церковне ім'я Іпатій), син Лева, Потій Тишкович.

Народження. Народився 1541 року в селі Рожанка на Холмщині (*нині територія Польщі*).

Походження. З православного шляхетського роду.

Освіта. Навчався в кальвіністській школі Віленського воєводи князя Миколая Радзивілла Чорного, а згодом у Краківському університеті.

Ключові події життя.

До 1595 року служив при дворі князя Миколая Радзивілла Чорного. Був секретарем польського короля Сигізмунда II Августа, а згодом земським суддею в Бересті, берестейським каштеляном (помічником воєводи) і сенатором Речі Посполитої. Близько 1589 року організував у Бересті православне братство зі школою при ньому. Належав до гуртка літераторів і публіцистів князя Василя-Костянтина Острозького. Після смерті дружини, постригся в ченці під ім'ям Іпатій. За сприяння князя Василя-Костянтина Острозького став володимиро-берестейським єпископом.

1595 року, всупереч волі старого князя Острозького, разом з Кирилом Терлецьким їздив до Рима як уповноважений від ініціаторів церковної унії. 1596 року прийняв участь в унійному Берестейському соборі. Став другим унійним митрополитом. Власним коштом заклав школу при єпархіальному соборі міста Володимира (нині Володимир-Волинський) для навчання греко-католицьких священників. Є автором полемічних творів: «Унія...» (1596 рік), «Антиризис...» (1600 рік).

1. Доведіть або спростуйте думку: «Чеснотами Іпатія Потія були працелюбність та активна життєва позиція».

Із «Розмислів про народ руський» Яна Щасного Гербута про зубність утисків православних для Речі Посполитої

«...Колотнеча, яку почали з народом руським, братами й кривими нашими, вона ніби рана в серце, котра, хоч би й найменша була, приносить смерть... Бо знаю добре про те, що з ними діється, почавши від Берестейського з'їзду. Знаю добре, як на сеймиках подають їм надію, а на сеймах з них сміхи ладнають. На сеймах обцяють, а на сеймиках шикають. На сеймиках братами називають, а на сеймах — відщепенцями...»

1. Про які наслідки унії пише автор документа?

У той час, коли...

на теренах України

було введено в дію Берестейську церковну унію, ...

Тоді...

у світі

у Франції народився Рене Декарт — відомий філософ, фізик, математик, творець системи координат; у Польщі було перенесено столицю з Кракова до Варшави.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки рік та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

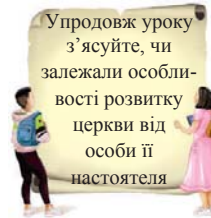

3. Обґрунтовано підтримайте або спростуйте думку польської історикині Терези Хинчевської-Геннелі: «Наслідки унії є парадоксальними і цілком протилежними планам ініціаторів унії... Роздвоєння народу на прибічників та противників унії спричинило величезне зростання національної свідомості (українців). Зрозуміло, що прихильники унії в Римі та Варшаві не чекали такого...»

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 7. Православна церква в першій половині XVII століття

Згадайте, коли було створено греко-католицьку церкву.

Як ви розумієте значення понять «братство», «ставропігія»?

Чи пам'ятаєте ви, що православна церква після Берестейської унії опинилася поза законом? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація

<https://is.gd/Ktr2Vh>

1. Відновлення вищої церковної ієрархії Київської митрополії

Після Берестейської унії на захист православної віри стали різні стани українського суспільства. Містяни, гуртуючись коло братств, за можливості, захищали від захоплення православні храми, відстоювали права православних у судах. Козаки сприяли заснуванню в 1615 році Київського Богоявленського братства, спільно з киянами протистояли спробам перетворити на унійні Києво-Печерський та Михайлівський монастирі. Шляхтичі домоглися від короля і сейму заборонити примусове навернення до іншої віри.

1620 року склалася низка обставин на користь православних вірян. Повертаючись із Московського царства, в Київ завітав Єрусалимський патріарх Феофан. Київське православне духовенство не побоялося супроти волі короля просити патріарха про відновлення вищої православної ієрархії в Україні. Того ж року гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. (Про ці події ви детальніше дізнаєтеся в наступному розділі).

Патріарх Феофан.
Гравюра
XVII століття

1620 року було відновлено вищу церковну православну ієрархію в Україні: Єрусалимський патріарх Феофан у Києві висвятив шістьох православних єпископів та митрополита. Ним став ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректор Київської братської школи Йов Борецький. Польський уряд відновлення ієрархії в такий спосіб не визнав. Патріарха, митрополита та єпископів оголосив зрадниками й збирався їх

покарати, але нічого не міг вдіяти, адже вони були під захистом козаків гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

1. Як представники різних станів суспільства долучилися до захисту прав православних вірян у Речі Посполитій?
2. Які обставини сприяли відновленню вищої православної ієрархії в Україні?
3. Хто став першим київським митрополитом від часу проголошення Берестейської унії?

Зі спогадів Йова Борецького про відновлення церковної ієрархії

«...Були справді такі, що відраджували патріарху з огляду на ті небезпеки, які тепер нам загрожують; але люди лицарські, духом гарячі, сказали найсвятішому: «Не був би ти патріархом, не був би добрим пастирем, не будеш намісником Христовим і апостольським, коли б не посвятив і не залишив народові руському митрополита і єпископів...»

«Йов Борецький».
Ікона
Григорія Зорина

1. Подумайте. Кого Йов Борецький називає «людьми лицарськими»?

2. Легалізація православної церкви в Речі Посполитій

Щороку від укладання Берестейської унії у Речі Посполитій православні шляхтичі, а згодом і козацькі посольства подавали прохання королю і звернення до сейму щодо узаконення своєї церкви. Але король Сигізмунд III не визнавав за православними права на власну церкву. Лише коли на трон зійшов у 1632 році його син Володислав IV, ситуація дещо змінилася.

До легалізації православної церкви короля підштовхували низка зовнішніх і внутрішніх обставин. У 1632 році закінчувався термін Деулінського перемир'я між Московським царством і Річчю Посполитою (про дану подію ви дізнаєтеся в § 16), тому варто було заручитися підтримкою православного козацтва для нової війни з Московською державою. Окрім того, Володислав IV намагався зміцнити свій авторитет і забезпечити спокій у державі, а в умовах релігійного протистояння цього досягти було неможливо.

До новообраного короля православні вдавалися з проханням легалізувати (визнати законність) православну церкву. Звернення козаків, православних братств, вищого духовенства Київської митрополії на чолі з настоятелем Києво-Печерської лаври Петром Могилою (на той час саме помер Йов Борецький) та навіть протестантів на чолі з князем Христофором Радзивіллою сприяли тому, що в 1632 році сейм ухвалив «Пункти для заспокоєння руського народу». Цим документом було узаконено існування Київської

православної митрополії; православної церкві дозволялося мати власні церкви, монастирі, братства, друкарні; в Києві православним повертали всі церкви і монастирі, окрім Видубицького. Новим і першим визнаним державою після Берестейської унії київським митрополитом став Петро Могила.

1. Якими законними способами боролися за свої права православні Речі Посполитою?
2. Що змусило короля Володислава IV виконати прохання православних?
3. Який документ легалізував православну церкву в Речі Посполитій?

3. Реформи митрополита Петра Могили

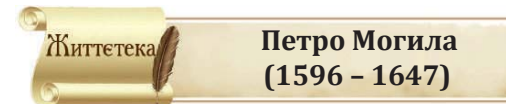
Петро Могила, ставши митрополитом, прагнув навести лад у церковному житті Київської православної митрополії. Для цього він провів такі реформи: запровадив нагляд за дисципліною духовництва та порядком ведення богослужінь, налагодив роботу консисторії — суду для служителів церкви, обмежив права магнатів і братств втручатися в церковні справи, запровадив у богослужінні замість церковнослов'янської руську (староукраїнську) мову і зробив обов'язковими недільні повчання-проповіді для мирян.

Велику увагу Петро Могила приділяв освіті й, зокрема, дбав про те, щоб усі священники проходили відповідне навчання. Він об'єднав Лаврську і Братську школи Києва. Так у 1632 році постав Києво-братський колегіум, який з часом перейменували в Києво-Могилянський.

Особлива увага митрополита була спрямована на створення нових релігійних книг. Зокрема, Ісая Трофимович за участі і сприяння Петра Могили написав «Православне ісповідання віри» — книгу про основи православного віровчення. Ця праця була схвалена собором православних патріархів. Петро Могила написав також староукраїнською мовою «Требник» 1646 року — книгу про порядок церковних богослужінь. Опорою у видавничих стараннях Петра Могили була друкарня Києво-Печерської лаври, заснована ще Єлисеєм Плетенецьким у 1615 році. Отже, 30–40-і роки XVII століття — це час реформ і оновлення Київської митрополії, який ще називають Могилянським періодом.

1. Назвіть реформи Петра Могили для покращення діяльності православної церкви.
2. Як і коли було створено Києво-Могилянський колегіум?
3. До створення яких книг долучився Петро Могила?

Ім'я (повне). Петро Симеонович Могила.

Народження. Народився 1596 року в молдовському місті Сучава (нині Румунія).

Походження. З молдовського боярського роду.

Освіта. Навчався у Львівській братській школі, потім у Замойській академії.

Ключові події життя.

До 1632 року служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні. В двадцять дев'ять років під впливом Йова Борецького прийняв чернецтво і через два роки став архимандритом (настоятелем) Києво-Печерської лаври. 1631 року заснував Лаврську школу.

З 1632 року — митрополит Київський і Галицький і всієї Русі, екзарх Константинопольського патріарха. Провів низку церковних реформ. За його підтримки було відреставровано Софійський собор Києва, будинки Києво-Печерської лаври. Автор книг «Требник», «Православне ісповідання віри», «Антологія. Молитви і повчання, корисні для душі» та інших. Помер 1647 року. Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

1. Уявіть, що ви опинилися в XVII столітті й вам пощастило поспілкуватися з Петром Могилою. Сформулюйте питання, які ви задали б відомою історичному діячеві.

У той час, коли...

на теренах України

було створено Києво-Могилянський колегіум, ...

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.
2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Ознайомтеся з цитатою української історикині Наталі Яковенко. «За Могили було проведене коло заходів, які наповнювали живим змістом релігійну свідомість християнина-українця... (У зв'язку з цим було здійснено проведення)... масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули «з темряви підземної», як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трисвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов'язані з минулим княжої Русі, для людей того часу були не архітектурними пам'ятками, а матеріальним символом ідеї... Недарма саме в цей час вперше фіксується повір'я, що доки в Святій Софії стоїть Непорушна Стіна з Богородицею-Орантою, доти стоятиме й Київ». Обґрунтовано підтримайте або спростуйте думку: «Київ єднає Русь-Україну із козацькою та сучасною Україною».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 8. Освіта, книговидання в українських землях XVI століття

Упродовж уроку підберіть докази того, що українська культура була тісно пов'язана з європейською

Згадайте, як Реформація впливала на життя українців. Як ви розумієте значення понять «Гуманізм», «Ренесанс»? Чи пам'ятаєте ви, що Швайпльт Фіоль, Франциск Скорина першими надрукували книги церковнослов'янською мовою? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.qd/x3kzQn>

1. Умови і стан розвитку культури

Культура українських земель у XVI столітті успадкувала традиції культурних надбань минулого і розвивалася під впливом нових віянь. На її поступ впливала низка чинників: суспільно-політичні події, пожвавлення торгово-економічних відносин, розвиток міст, західноєвропейські процеси Ренесансу, Реформації та Контрреформації.

У цей час українці, поєднавши звичаї та традиції княжої доби, культурні надбання народів, що жили поруч, — кримських татар, поляків, німців, угорців, румунів та інших, — зі здобутками нових західноєвропейських ідейно-культурних течій — Ренесансу, Гуманізму, Реформації та Контрреформації, створили власну, неповторну культуру.

Піднесення культурного життя стало можливим завдяки активним представникам усіх станів українського суспільства: тим князям і шляхтичам, які матеріально підтримували українську культуру; містянам, що входили в українські православні братства; діячам православної церкви, які боролися за її права; селянам, які зберігали рідну мову та давні традиції; козакам, які стали на захист прав, свобод і віри українського народу.

1. Які чинники визначали розвиток культури українських земель у XVI столітті?
2. Чи можна стверджувати, що культурний процес в українських землях мав поліетнічний характер?
3. Представники яких суспільних станів сприяли піднесенню культурного життя?

2. Освіта

У XVI столітті шкільництво в українських землях розвивалося, поєднуючи існуючі традиції і західноєвропейський досвід. Початкову освіту надавали парафіяльні (православні, католицькі, протестантські)

школи при більших церквах і монастирях відповідних конфесій. Діти заможних шляхтичів навчалися переважно вдома.

Нові риси в освіті започаткувала **Острозька академія**, яку відкрив у **1576 році** на свій кошт князь Василь-Костянтин Острозький. Її першим ректором став відомий письменник і науковець **Герасим Смотрицький**. Острозька академія була **триступеневим навчальним закладом**: у ній надавали початкові знання — вчили церковнослов'янської азбуки, потім можна було отримати середню освіту. Для цього, окрім церковнослов'янської, вивчали ще й грецьку та латинську мови, а також «сім вільних наук»: граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторичку й діалектику. **Кращі учні студіювали також філософію та богослов'я** — і так здобували вищу освіту. При академії були **друкарня і бібліотека**.

За зразком Острозької академії організували і кращі **братські слов'яно-греко-латинські школи**, але в них не навчали філософії та богослов'ю. Отже, **грунтовну освіту** можна було здобути або в **єзуїтських колегіумах**, або у **братських школах**. І в перших, і в других вивчали «сім вільних наук». Українці могли навчатися також у європейських університетах, долучившись тим самим до західноєвропейського освітнього простору.

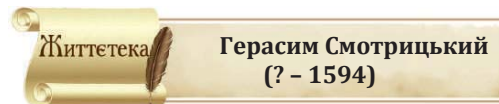
Сучасний корпус Острозької академії. Світлина

- ➔ 1. Де українці в XVI столітті могли здобути початкову освіту?
2. Поясніть, чому Острозька академія започаткувала нові риси в освітньому процесі.
3. Які навчальні заклади в українських землях надавали ґрунтовну освіту?

Детальніше про... особливості навчання в братських школах

- ✓ У братських школах навчали дітей шляхтичів, містян та селян.
- ✓ Програми навчання кращих братських шкіл були такими ж, як і програми інших, поширених в Європі середніх шкіл.
- ✓ Навчання велося рідною мовою.
- ✓ Більшість шкільних наук були гуманітарними: класичні грецька, латинська і церковнослов'янська мови, діалектика, риторика, поетика.
- ✓ Вивчалися також арифметика, геометрія, астрономія і церковний спів.
- ✓ Моральне виховання проводилося на основі православного віровчення.
- ✓ Як і сьогодні, учні відвідували уроки та мали перерви між ними.
- ✓ Під час уроків проводили лекції, бесіди, диспути, взаємне (парне) навчання, самостійні роботи з підручником, списування з таблиці, складання промов, віршів, написання диктантів та ін.

Ім'я (повне). Герасим Данилович Смотрицький.

Народження. Народився в місті Смотрич (тепер Кам'янець-Подільський район Хмельницької області).

Походження. З українського шляхетського роду.

Освіта. Початкову освіту отримав від батька, а решту науки опановував шляхом наполегливої самоосвіти.

Ключові події життя. До 1576 року був міським писарем чи підстаростою в Кам'янецькому (на Поділлі) старостві. З 1576 року — підскарбій князя Василя-Костянтина Острозького. В Острозі він створив і очолив відомий науково-літературний гурток, а згодом став першим ректором Острозької академії. Разом з Іваном Федоровичем як знавець Святого Письма підготував до друку Острозьку Біблію (1581 рік), написав до неї передмову та віршовану посвяту князю Василю-Костянтину Острозькому — один зі зразків найдавнішого українського віршування. Є автором полемічних творів на захист православної віри: «Ключ Царства Небесного...», «Календар римський новий...» (1587 рік), а також поезій, які не збереглися.

Погляди. Прихильник православного віровчення та незмінності християнських догматів. Велике значення надавав освіті, але такій, що базувалася на релігійних догмах. Для кращого переконання читача у своїх творах звертався до народного гумору з приповідками і примовками.

- ➔ 1. Складіть п'ять питань, які ви хотіли б задати Герасиму Смотрицькому.

3. Пересопницьке Євангеліє. Книговидання. Іван Федорович

Розвиток мови має вагомe значення для формування ідентичності народу. Мова виокремлює один народ від іншого та є необхідною умовою розвитку культури. В XVI столітті українці послуговувалися **трьома різновидами староукраїнської мови**. **Розмовну мову** засвоювали від народження і спілкувалися нею в повсякденному житті. Церковні книги найчастіше писали **церковнослов'янською мовою (української редакції)**. Оскільки церковнослов'янська мова була надто важка для розуміння, то широко використовували **руську (староукраїнську) писемну мову**. Вона була наближена до розмовної, з багатьма запозиченими іноземними словами. Руська мова стала мовою управління і судочинства Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Нею писали великокняжі універсали і привілеї,

збірники литовських законів — «Литовські статути», судові книги, приватні листи тощо.

За доби Середньовіччя вважали, що Біблію можна писати лише особливими мовами: латиною, грецькою і церковнослов'янською. Але діячі Реформації були переконані, що Святе Письмо має бути зрозумілим не тільки священникам, але і простим людям. Під впливом реформаційних ідей в Україні XVI століття було зроблено **переклад Святого Письма** з церковнослов'янської на руську (староукраїнську) мову. Першим таким перекладом стало **Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 років**.

Пересопницьке Євангеліє.
Світлина

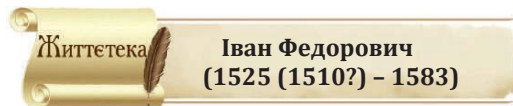

«Апостол» 1574 року. Світлина

Воно є вишуканим зразком рукописного книжного мистецтва XVI століття, багато оздоблене, орнаментоване в українському стилі самбірським майстром-малюнком Федуском. На Пересопницькому Євангелії складають присягу президенти сучасної України.

У XVI столітті набуває поширення друкарство. Першодрукарем в українських землях вважають **Івана Федорівича**. **1574 року** він видав у Львові перші друковані українські книги: «Апостол» та «Буквар». Згодом на кошти і прохання Василя-Костянтина Острозького Іван Федорович організував друкарню в Острозі, де в **1581 році надрукував Острозьку Біблію** — шедевр стародруків.

1. Якими мовами користувалися українці в XVI столітті?
2. Яка книга вперше була перекладена на староукраїнську мову?
3. Кого вважають українським першодрукарем? Чому?

Ім'я (повне). Іван Федорович. У Москві, де жив раніше, іменувався як Федоров, а у Львові та Острозі дописував після свого імені Москвитин, вказуючи, де попередньо проживав. На своїх книгах використовував герб «Григорук».
Народження. Місце достеменно не встановлене.
Походження. Достеменно не встановлене.

Пам'ятник Івану Федоровичу у Львові.
Світлина

Ключові події життя.

До 1572 року був дяконом церкви Миколи Гостунського при Московському Кремлі. **1552 року** Іван Федорович разом з данським місіонером Місінгеймом започаткували друкарську справу в Москві, де в **1564 році** надрукував «Апостол», а наступного року — «Часословець». Через переслідування з боку вищого московського духовенства був змушений залишити місто. Переїхав до Литви, де в **1569–1570 роках** надрукував «Учительське Євангеліє» та «Псалтир з Часословцем» за кошти литовського князя Гната Ходкевича.

З 1572 року жив у Львові. В **1574 році** коштом Львівського братства видрукував «Апостол» та «Буквар». На запрошення князя Василя-Костянтина Острозького в **1578 році** перебрався до Острога, де заснував друкарню при Острозькій академії. В Острозі видав **1580 року** «Новий Завіт» і «Псалтир», а в **1581 році** — Острозьку Біблію. Відливав також у Львові гармати на замовлення короля. Помер у **1583 році**.

1. Попрацюйте в парах і з'ясуйте, чи пов'язаний розвиток книгодрукування з розвитком освіти. Відповідь обгрунтуйте.

У той час, коли...		Тоді...
на теренах України		у світі
було написано Пересопницьке Євангеліє, ...		в Іспанії Філіп II переніс столицю з Толедо до Мадрида.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

Підсумуйте свої знання

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Підготуйте презентацію на тему: «Острог — осередок української культури другої половини XVI століття».
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 9. Культура українських земель другої половини XVI – першої половини XVII століття

Упродовж уроку з'ясуйте, який характер мала українська культура: світський чи церковний

Згадайте, яку освіту можна було здобути в українських землях у XVI столітті.

Як ви розумієте значення понять «колегіум», «академія»?

Чи пам'ятаєте ви, що Берестейська унія породила розкол між православними українцями? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація

<https://is.gd/oFulf8>

1. Києво-Могилянський колегіум

Заснований у 1632 році **Києво-братський (Києво-Могилянський) колегіум став центром культурно-освітнього життя**, довкола якого гуртувалися кращі вчені. Учні Могилянки отримували рівень знань, подібний тому, що давали європейські університети.

Києво-Могилянський колегіум був **усестановним** навчальним закладом, в якому могли здобувати освіту як діти містян чи козаків, так і шляхтичів, а також **триступеневим**: коли учень проходив усі 12 років навчання, то отримував **початкову, середню і вищу освіту**. Основу навчання складали **«сім вільних наук»**, а в класах вищої школи — ще філософія та богослов'я. У курсах філософії, окрім філософських і богословських питань, розглядалися також проблеми природознавства, зокрема і фізики. Навчалися також **церковно-слов'янської, латинської, польської та староукраїнської мов**.

Викладачі колегіуму інформували учнів про новини тогочасної освіти і науки. Застосовували і досить досконалі як на той час педагогічні методи, зокрема диспути, ігри. Завдяки діяльності цього навчального закладу зросла кількість освічених людей, учителів початкових шкіл.

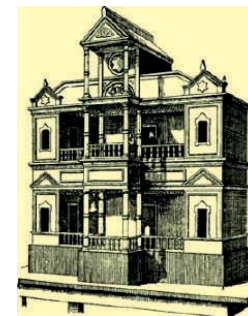
*«Київський Братський монастир і Києво-Могилянська академія».
Літографія*

1. Який навчальний заклад став центром культурно-освітнього життя?
2. Назвіть дисципліни, які вивчали в класах вищої школи.
3. Визначте результати діяльності Києво-Могилянського колегіуму.

2. Театр і музика

У братських школах, Острозькій академії, Києво-Могилянському колегіумі учнів вчили складати вірші. Декламування окремих віршів або промов поступово переросло в постановку сюжетних діалогів перед глядачами. Так утворилися **шкільний театр і шкільна драма** як своєрідні явища української культури. Спочатку учні ставили драматичні твори давньоримських авторів для кращого засвоєння латини, а згодом почали робити постановки староукраїнською мовою. Шкільні драми відповідали релігійній тематиці, тривали дуже довго і мали дві-три перерви. У перервах учні-актори грали розмовною українською мовою комедійні сценки — **інтермедії** на теми народного побуту (повсякденного життя).

Поступово в українських землях набував популярності **ляльковий театр** — **вертеп**, який складався зі спеціальної скрині, ляльок і вертепника, котрий ховався за скринькою й управляв ляльками. Вертепом також називали і саму двоярусну дерев'яну скриню, що була подібна до двоповерхового палацу чи церкви. У **верхній частині вертепу** ставилися лялькові вистави релігійного змісту, а в **нижній** — комедійні сценки з життя простих людей. Спочатку з вертепом ходили лише на Різдвяні свята і переважно в Києві, але згодом вертеп став народною розвагою, і на **великі свята** або **ярмарки** вертепи можна було побачити ледь не в кожному українському місті.

Вертепна скринька

Музичне мистецтво XVI століття залишалося справою любителів, але активно розвивалося. У музичному фольклорі, зазнаючи певних змін, зумовлених новою епохою, розвивалися **пісенні та інструментальні жанри**, що побутували в народі в попередні сторіччя. Були поширені обрядові, ліричні, епічні, жартівливі, танцювальні пісні. Своєрідними пісенними розповідями про найважливіші події стають **історичні пісні та думи**. Значну роль у становленні музики відіграла **музична освіта**. В школах навчали церковному співу за нотами. З другої половини XVI століття поширився **поліфонічний** (багатоголосий) церковний **спів** без музичного супроводу. Саме цей спів і досі можна почути у православних храмах. У XVI столітті почала формуватися українська (**професійна**) **світська музика**. Розвиток інструментальної музики пов'язаний з музичними цехами. Спершу вони

виникли у Кам'янці (1578 рік), Львові (1580 рік), Степані на Волині (1614 рік), а згодом і в інших містах.

1. Що таке інтермедія?
2. Як називали пересувний ляльковий театр?
3. Де виникли перші музичні цехи в українських землях?

Кобза

Ліри

Бандура

3. Полемічна література

Ріст освіченості українців спричинив бурхливий розвиток української літератури. Причому поруч з церковними книгами з'являються **публіцистичні твори** — це праці, в яких автори описують власний погляд на різні речі із суспільного життя країни. Відомим публіцистом був український гуманіст **Станіслав Оріховський (Роксолан)**. Його найвідоміша праця — **«Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»**.

У другій половині XVI століття новим явищем стала **полемічна література** (від *polemika* — диспут, суперечка). Одні письменники-полемісти в своїх книгах обґрунтовували правдивість і користь унії або католицького віровчення, інші, навпаки, — відстоювали православну віру. Полемічні твори — це **релігійно-публіцистична** література, оскільки в ній розглядаються не тільки питання віри, але й різні сторони тогочасного суспільного життя.

Відомими полемістами серед прихильників унії були **Петро Скарга**, який твором **«Про єдність церкви Божої»** 1577 року і започаткував полеміку, та **Іпатій Потій** з твором **«Унія»**. Серед православних полемістів виділялися **Герасим Смотрицький** — автор праці **«Ключ Царства Небесного»**, в якій обстоював правдивість православної віри. Його син **Мелетій Смотрицький** у творі **«Тренос»** (плач), ведучи розповідь від імені православної церкви, розкривав її скрутне становище в Речі Посполитій. **Іван Вишенський** із твором **«Послання до єпископів»**, окрім усього,

звинувачував православних єпископів у неналежному виконанні їхніх душпастирських обов'язків.

1. Які твори називають публіцистичними?
2. Що називають полемічною літературою?
3. Наведіть зразки полемічної літератури прихильників та противників унії.

Із «Послання до єпископів» Івана Вишенського

«Чи не ваші милості лихими справами розорили спершу віру? Чи не ваші милості розпустили в собі джерело похотей через прагнення мирського достатку і насититися ніяк не можете ... коні, воли, вівці у бідних підданих забираєте, ... податки поту й труду від них витягуете, із них з живого лупите, ... мучите, морите ... незважаючи на час: взимку і влітку, в негоду, а самі, як ідоли, на одному місці сидите...»

Із «Унії» Іпатія Потія

«І що ж іншого залишалося робити вівцям, коли вони бачать таку недбалість своїх пастухів? Коли вони ... блукали по пустелі, і хто на кого натрапив — чи то на Лютера, чи то на Кальвіна, чи на Арія... Приставали до інших, якщо бачили ... кращий порядок. Що ж було інше діяти нам, бідним підпасичам (*єпископам*)? Одне: зважаючи на недбалість наших головних пастирів (*патріархів*), — повернутися до кращого порядку і до давнини та святої згоди».

1. Попрацюйте в парах. Порівняйте два документи. Визначте спільне та відмінне у поглядах полемістів.

Хрест на честь Берестейської унії у Чернівцях

Ім'я (повне). Максим (у чернецтві Мелетій), син Герасима, Смотрицький.

Народження. Народився 1577 року в місті Смотрич (тепер Кам'янець-Подільський район Хмельницької області).

Походження. З українського шляхетського роду.

Освіта. Острозька академія, потім Віленська академія єзуїтів. Супроводжуючи князя Богдана Соломирецького, слухав лекції в Лейпцизькому, Віттенберзькому й Нюрнберзькому університетах, отримав ступінь доктора медицини.

Ключові події життя. Після повернення з Європи — вчитель молодих князів Соломирецьких. Згодом викладав у братських школах Вільна та Києва. 1620 року був висвячений на православного архієпископа полоцького, єпископа вітебського і мстиславського. Здійснив подорож до східних патріархів. Після повернення став архимандритом Дерманського монастиря. Під тиском князя Олександра Заславського таємно прийняв унію (згодом про це стало відомо). Прагнув порозуміння двох церков. Помер у 1633 році. Похований у Дерманському монастирі на Волині.

Книги. «Тренос» (1610 рік), переклад староукраїнською мовою «Євангелія учительного Каліста» (1616 рік), «Граматіка» (1619 рік), низка протиунійних творів після 1620 року; «Апологія» (1628 рік), кілька полемічних творів за унію після 1628 року.

1. Порівняйте зміну тематики літературних творів зі змінами в житті Мелетія Смотрицького.

У той час, коли...

на теренах України

створили перший музичний цех, ...

Тоді...

у світі

у Нідерландах у розпалі революції за незалежність повстали здобули місто Амстердам, а наступного 1579 року північні нідерландські провінції уклали між собою Утрехтську унію.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Уявіть, що ви перенеслися на кілька століть назад й опинилися в Києво-Могилянському колегіумі XVII століття. Складіть опис своєї мандрівки, використовуючи слова: *усестановий, триступеневий, 12 років, «сім вільних наук», філософія,*

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 10. Українські міста і розвиток мистецтва в XVI – першій половині XVII століття

Упродовж уроку складіть реєстр кращих українських пам'яток культури XVI–XVII століть

Згадайте, що поєднувало культуру Русі-України та Візантії.
Як ви розумієте значення понять «книжкова мініатюра», «ікона»?
Чи пам'ятаєте ви, що українська культура розвивалася в умовах відсутності власної держави і роз'єднаності українських земель? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація

<https://is.gd/OKqwdX>

1. Містобудування

XVI – перша половина XVII століття в українських землях — це час будівництва нових і перебудови старих міст, замків і монастирів. Більшість тогочасних міст мали **захисні стіни і центральну площу**, на якій розміщувалися **ратуша**, церква, будівлі заможних містян, торгові лавки, а у визначені дні проходилися ярмарки. Від центральної площі до воріт йшла децю ширша **«головна» вулиця**. Землі в межах обгородженого стіною міста було мало, і вона була дорогою, тому будинки часто будували в кілька поверхів і впритул один до одного. На сході України будівлі і стіни міст були переважно **дерев'яними**, а на заході — **мурованими**.

При будівництві нових міст, або нових кварталів старих міст дотримувалися **регулярної забудови**: наперед планували розміщення площ та вулиць, дбали, щоб вони були рівними і перетиналися під прямими кутами. Мода будувати ратуші з вежами прийшла до нас із Європи.

У житлових будинках як будівельний матеріал зазвичай використовували **дерево**. Водночас з'явився новий тип споруд — **міська мурована кам'яниця**. Знання будівельної справи набували в процесі практичної роботи в цехах, із яких найвідомішим був львівський. Під час вступу до цеху і по закінченню навчання передбачалися спеціальні іспити з виготовлення дерев'яних макетів споруд або креслень архітектурних деталей.

Львів у 1618 році.
Панорама створена в 1618 році

1. Які будівлі розміщувалися на центральній площі міста у XVI – першій половині XVII століття?
2. Назвіть ознаки регулярної забудови міст.
3. Де навчалися будівельної справи?

2. Архітектура

В українській архітектурі переважала **традиційна дерев'яна архітектура**, в основі якої був дерев'яний зруб. Особливим колоритом вирізняється **архітектура** дерев'яного храмового будівництва **Карпатського регіону**.

У XVI столітті почав поширюватися **ренесансний стиль**, особливо в західноукраїнських містах. Для ренесансних будівель притаманні симетрія і пропорційність форм, використання колон або їхня імітація, помірне скульптурне оздоблення. Найвідоміші архітектурні пам'ятки **Ренесансу** в Україні — це ансамбль Успенської (Братської) церкви у Львові: дзвіниця, або **вежа Корнякта** (архітектор **Петро Барбон**, 1578 рік), **каплиця Трьох Святителів** біля підніжжя дзвіниці (**Петро Красовський**, 1591 рік) і сама церква (архітектор **Павло Римлянин**, 1629 рік). В архітектурі церкви та каплиці відчуваються як впливи Ренесансу, так і традиційної української дерев'яної архітектури.

Успенська церква з дзвіницею (вежею Корнякта).
Світлина

Каплиця Трьох Святителів.
Світлина

Мурована вежа Острозького замку.
Світлина

Кругла (Нова) вежа Острозького замку. Її верхньому ярусу в XVI столітті надали ренесансного вигляду.
Світлина

Будинок-палац Корнякта у Львові (Петро Барбон, 1580 рік) та його внутрішній Італійський дворик.
Світлина

Чорна кам'яниця у Львові (Петро Красовський, 1577 рік).
Світлина

Оборонна архітектура культових споруд поширилася через постійні війни і мала товсті стіни будівель та вузькі вікна-бійниці. Монастирям, подібно до невеликих міст, властиві були оборонні стіни з бійницями і ровами. Оборонні католицькі монастирі різних орденів поєднувалися з міськими мурами у фортифікаційну систему. Для Києва характерним було будівництво православних монастирів — як комплексів кам'яних споруд (Михайлівський, Софійський). У XVII столітті оборонний характер архітектури був зумовлений розвитком гарматної справи. Високі башти та мури будували нижчими, але з товстішими стінами і висунутими вперед невисокими п'ятикутними вежами — **бастіонами**. Вони давали можливість вести вогонь вздовж стін і на них. Але магнатам також хотілося розкоші. Через це з'являються багаті і добре укріплені бастіонами **замки-палаці** (замок-палац у Підгірцях). Окремо від міста знаходилися фортеці правителів — замки (Високий замок (Львів), замок королеви Бони (Крем'янець)).

Замок-палац у Підгірцях, 1640 рік (бокові вежі зведені на бастіонах).
Світлина

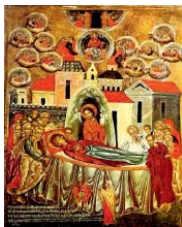
1. Де набула поширення дерев'яна традиційна архітектура? Які були її особливості?
2. Назвіть ознаки ренесансної архітектури та приклади будівель даного стилю.
3. Яких рис набула в XVII столітті оборонна архітектура?

3. Образотворче мистецтво

Образотворче мистецтво в XVI столітті було під відчутним впливом Ренесансу та народних традицій. **Скульптуру** найчастіше отримували різьбленням по **дереву** або **каменю**, литтям з **металів** або ліпленням з **глини**. Розвиток скульптури був тісно пов'язаний з тогочасним будівництвом. Ренесансні споруди прикрашали **рельєфами** (опуклими зображеннями на площині), а також скульптурами **в повному об'ємі**. Їх можна побачити на палаці Корнякта, Чорній кам'яниці та інших. Шедеврами рельєфного скульптурного оздоблення вирізняється львівська **каплиця Кампіанів**. Набуває поширення по смертний скульптурний портрет, прикладом якого є **надгробок князя Костянтина Івановича Острозького**. Щедро прикрашали різьбленням **дерев'яні іконостаси** в православних та греко-католицьких церквах.

Надгробок князя К. І. Острозького з Успенського собору Києво-Печерської лаври.
Світлина

«Успіння Богородиці» — перша ікона з автографом майстра. Олексій Горошкович, Перемишль, 1547 рік

Живопис. Українські іконописці XVI століття дотримувалися традицій візантійського іконопису та староруських звичаїв, але в той час з'являються й деякі **нововведення**. Якщо раніше вважали, що майстер є лише засобом для втілення Божого задуму і тому не повинен підписуватися під іконою, то в XVI столітті з'являються ікони з іменами іконописців. На початку століття найпотужнішою була **Перемишльська іконописна школа**. Її найвідоміший майстер — **Олексій Горошкович**. З другої половини XVI століття центром іконопису і малярства став **Львів**, а знаним майстром — **Микола Петрахович**. Відома його ікона «Христос перед Пілатом». Водночас відроджуються іконописні

традиції Києва. Кращий зразок київської школи іконопису — це ікона «Святий Миколай» невідомого автора з **церкви Святого Миколая Набережного**. **Світський портрет** найактивніше розвивався у Львові і перебував під впливом ідеї про особливе «сарматське» походження шляхти. У портретах значну роль відіграють різні аксесуари, що відображають привілейоване становище героя портрета: шабля, дорогий одяг тощо. На той час світський портрет — це символ знатності, багатства і влади. В замках магнатів інколи створювалися цілі родинні портретні галереї. Яскравим прикладом світського портрета є портрет **Криштофа Збарзького у повний зріст**.

Портрет Криштофа Збарзького у повний зріст, XVII століття

У XVI столітті сягнула досконалості **книжкова мініатюра**. Кращі її зразки, самбірського майстра Федуска, можна побачити на сторінках Пересопницького Євангелія. Їх відзначає багатий рослинний орнамент та досконалість виконання. Але щоб отримати зображення в друкованій книзі, його спочатку вирізали на дощечці, змащували чорнилом і тоді робили відбитки (друкували) картинки на папері. Такі зображення в друкованих книгах називають **гравюрами**. Перші гравюри в Україні були створені в **1574 році** на сторінках львівського «Апостола» в друкарні Івана Федоровича (Федорова). Відомим гравером XVII століття був **Ілля** з Києва. Він виконав гравюри для «Требника» Петра Могили та «Печерського патерика».

«Ікона Богородиці з пророками» з церкви у Підгородицях, кінець XV – початок XVI століття. Невідомий автор

Мініатюра з Пересопницького Євангелія, 1561 рік

Гравюра «Євангеліст Лука» з львівського «Апостола», 1574 рік

- З чого виготовляли скульптури у XVI столітті? Які вам відомі зразки української скульптури?
- Що в українському іконописі було традиційним, а що — новим?
- Поясніть, що називають гравюрою, а що — книжковою мініатюрою.

У той час, коли...

на теренах України

було збудовано Підгорецький замок-палац, ...

Тоді...

у світі

в Англії король Карл I скликав «Довгий» парламент, який діяв 13 років.

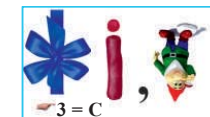

Підсумуйте свої знання

- Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

- Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

- Підготуйте презентацію на тему: «Архітектура та образотворче мистецтво в XVI – на початку XVII століття».

- Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 11. Повсякденне життя представників основних верств суспільства XVI – першої половини XVII століття

Практична робота № 1

Мета. На основі доступних джерел з'ясувати особливості соціально-економічного становища та повсякденного життя представників різних верств суспільства.

Завдання 1. Попрацюйте в парах «Обвинувачувач — адвокат». Ознайомтеся з документами № 1, 2 та 3. Спочатку разом оберіть та запишіть 3-поміж можливостей магнатів три, на вашу думку, найважливіших. Обвинувачувач має вказати на шкоду від таких можливостей для суспільства, а адвокат — на користь.

Документ № 1. Із записок папського нунція Джуліо Руджієрі (близько 1560 року) про привілеї шляхти

«...Правдивим шляхтичем є той, хто уродився від батьків шляхетського стану... Шляхта має велику вищість над не шляхтою... Окрім того, що вони є самовладними панями у своїх добрах, мають багато привілеїв, кожний їх боїться і низько кланяється... Шляхти дають усі уряди (*посади*), з неї виходять на єпископів, сенаторів, на усіх двірських урядовців... Шляхта живе розкішно, любить тримати багато слуг і коней, маючи їх сто і більше...»

Документ № 2. Із «Юстифікації невинності» Йова Борецького про права шляхти

«Надано вольність... (*українській шляхті*) врівень з двома народами польським і литовським посідати сенаторські гідності, радити про добро їхніх країн і своєї вітчизни... З такою вольністю з вільними народами польським і литовським український (руський) народ з'єднався в єдине ціле».

Документ № 3. Зі звернення київської шляхти до короля про збереження прав української мови (1571 рік)

«Нагально (*особливо*) прохаємо Його королівську мость, нашого милостивого пана, щоб сеймові листи і універсали, Конституції і кожну справу, які надсилаються до Київської землі, були писані не іншими літерами і словами, як тільки руськими».

*Князі роду Сангушків, Острозьких, Вишневецьких.
Розпис у соборі Успення Пресвятої Богородиці
Києво-Печерського монастиря*

Завдання 2. Розгляньте портрети шляхтича та шляхтянок. Що в портретах вказує на їхню заможність? Попрацюйте з інтернет-джерелами, дізнайтеся, ким вони були і чим уславилися. Напишіть по три речення про кожного з них.

«Прижиттєвий портрет галицького магната Яна Даниловича». Художник невідомий

«Прижиттєвий портрет княжни Беати Острозької (Костелецької)». Художник школи Луки Крачаха-молодшого

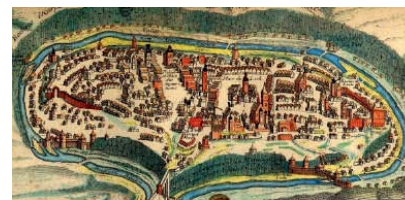

«Портрет Софії Головчинської». Художник невідомий

Завдання 3. Попрацюйте в четвірках. Користуючись документом № 4 та рубрикою «Детальніше про...», підготуйте редагування тверджень. **1 твердження:**

«Люди в містах завжди селилися згідно своїх матеріальних можливостей та ... приналежності». **2 твердження:** «Під час міських святкувань майстри об'єднувались у групи залежно від ... приналежності».

Документ № 4. Із записок голландського мандрівника Ульріха фон Вердума про багатотітність західноукраїнських міст на прикладі Кам'яця (Подільського)

Кам'янець на карті XVII століття

1. Що зображено темно-зеленим кольором?
2. Чому довкола м. Кам'яця не скрізь є мури?

окреме управління... Крім того, тут жило ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершила судові справи своїх...»

Детальніше про... цехове життя

Центром громадського та обрядового життя деяких великих цехів був цеховий дім. Тут майстри вирішували справи, пов'язані з виробництвом і побутом, відзначали календарні й цехові свята й обряди, переобирали цехову владу... Члени цехів та інших корпорацій під час відзначення містом особливих подій одягалися у святковий одяг, відмінний у кожного об'єднання, несли прапори, геральдичні знаки, різноколірні свічки великих розмірів — ставники.

Завдання 4. Попрацюйте в парах. Користуючись документом № 5, перерахуйте селянські зобов'язання перед панами.

Документ № 5. Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про становище селян Галичини та Поділля

«Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину... Крім того, залежно від наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч ... курей, гусей і качок перед Великоднем, Зеленими святами і на Різдво, ... мають возити своєму панові даром дрова, ... (давати) грошових податків, ... десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки — й третього волика... Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть».

«Околиця».
Фрагмент картини
Сергія Васильківського

Завдання 5. Опрацюйте документи № 6 та 7. Лаконічно запишіть у зошит, як сьогодні проявляються описані в них традиції.

Документ № 6. Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про святкування українцями Великодня в XVII столітті

«Протягом (наступного після Великодня) тижня не варто зовсім ходити по вулицях, не маючи запасу фарбованих яєць (крашанок), щоб роздавати їх усім знайомим, кого зустрінеш, промовляючи до них ті самі слова («Христос воскрес!»)... Тоді знайомий або знайома відповідають так само, як вище, обнімаються і цілуються, а той чи та, кого привітали, повинен при цьому дати (свою крашанку)...».

Документ № 7. Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про українське весілля

«...Голова (нареченої) не покрита, волосся розсипане по плечах, відкриваючи лише обличчя, на голові вінок із квітів залежно від пори року. У такому вбранні батько, брат чи близький родич ведуть її до церкви, а попереду — скрипка, дуда або цимбали».

«Дівчата-селянки в святковому вбранні».
Літографія
Бориса Криюкова

Завдання 6. Підведіть підсумки, зайнявши позицію за вибором.

1. Магнати мали найбільше прав у суспільстві, тому що ...
2. Селяни Галичини та Поділля були безправними, тому що ...
3. Проживання містян у певній частині міста було зумовлено такими причинами: ...
4. Традиції та звичаї українського народу мають глибоке коріння, оскільки ...

Узагальнення за розділом: «Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII століття)»

Любі діти! Ось ви опанували перший розділ підручника й дізналися, як українцям жилося в складі іноземних держав. Також ви зрозуміли, що більшість українських земель опинилися в складі Речі Посполитої. Поруч з вами були давні знайомі, юні знавці історії — Марічка та Ігор. Вони так перейнялися долею українців, що вирішили ще раз відвідати Україну XVI — першої половини XVII століття. Щоб дістатися до неї разом з ними, вам доведеться повернутися на кілька століть назад та побувати у шести воєводствах, розташованих на українських землях, а також відвідати особливу територію — Дике Поле, про яке ви дізнаєтеся в наступному розділі, й виконати сім завдань. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Отже, цікавої і незабутньої мандрівки!

Руське воєводство

Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке із понять зайве і чому.
А Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Закарпаття.

Б Купці, князі, магнати, пани.

В Бурмістр, фільварок, вїйт, лава.

Г 1529 рік, 1566 рік, 1569 рік, 1588 рік.

Д Буковина, Київщина, Брацлавщина, Волинь.

Ж Василь-Костянтин Острозький, Гедеон Балабан, Захарій Копистенський, Іпатій Потій.

Київське воєводство

Марічці та Ігорю по дорозі до Речі Посполитої трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в ньому стерлися. Допоможіть нашим мандрівникам заповнити пропуски в документі і запишіть його текст у зошит.

Польща та Литва об'єдналися в _____ році в одну державу _____. Король обирався спільним польсько-литовським _____ і коронувався в Кракові. Польща і Литва зберігали окремі: _____ систему _____ і _____ систему; військо і фінанси. Створювалися спільні польсько-литовські _____ і _____. У новоутвореній державі існувало шість українських воєводств: Київське з центром у _____, Руське — у _____, Волинське — у _____, Подільське — у _____, Брацлавське — у Брацлаві, Белзьке — у Белзі.

Волинське воєводство

Допоможіть Марічці та Ігорю розв'язати ребуси. Дайте визначення розшифрованим поняттям. Поміркуйте, що об'єднує ці поняття.

Подільське воєводство

Установіть відповідність між датами та географічними об'єктами, які з ними пов'язані.

1 1556–1561 роки	А Люблін
2 1569 рік	Б Пересопниця
3 1586 рік	В Острого
4 1576 рік	Г Львів
5 1596 рік	Д Київ
6 1615 рік	Ж Берестя

Брацлавське воєводство

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку виписіть факти, пов'язані з діяльністю Василя-Костянтина Острозького, в іншу — Петра Могили, ще в іншу — Івана Федоровича.

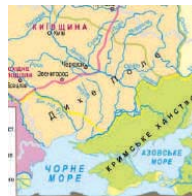
- 1) Став першодрукарем в українських землях; 2) заснував Острозьку академію; 3) видав у Львові перші друковані українські книги «Апостол» та «Буквар»; 4) служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні; 5) надрукував шедевр стародруків — Острозьку Біблію; 6) був меценатом, захисником православної церкви від зазіхань римо-католиків і королівської влади; 7) відливав у Львові на замовлення короля гармати; 8) у 1632 році став митрополитом Київським; 9) за його кошти було надруковано Острозьку Біблію; 10) написав староукраїнською мовою «Требник»; 11) найбільший землевласник Речі Посполитої, «некоронований король Русі»; 12) заснував Києво-Могилянський колегіум.

Белзьке воєводство

Разом з Марічкою пригадайте роки укладання історичних документів, які визначали долю й правові відносини українського народу, та установіть послідовність їх укладання.

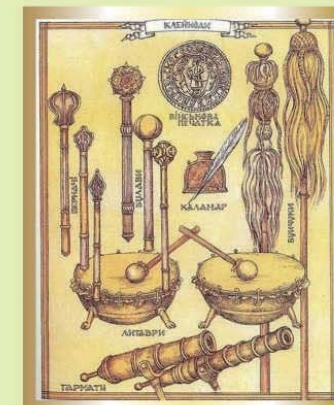
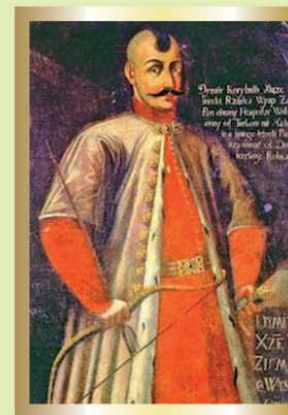
- 1) Третій Литовський статут; 2) «Пункти для заспокоєння руського народу»; 3) Люблінська унія; 4) Перший Литовський статут; 5) Берестейська церковна унія.

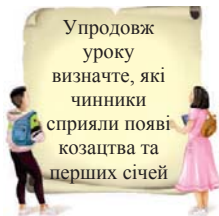
Дике Поле

Допоможіть Василю-Костянтину Острозькому створити сторінку в одній із соціальних мереж (на ваш вибір) за критеріями: *родина, риси характеру, релігійні погляди, державницькі посади, місця перебування, культурницька діяльність*. Результати роботи представте на загал.

Розділ 2 Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII століття)

§ 12. Походження українського козацтва

Упродовж уроку визначте, які чинники сприяли появі козацтва та перших січей

Згадайте, у складі яких держав перебували українські землі в XV–XVI століттях.

Як ви розумієте значення понять «кріпацтво», «панщина»?

Чи пам'ятаєте ви, що, згідно Третього Литовського статуту, в 1588 році відбулося остаточне закріпачення українських селян? Що вам про це відомо?

1. Причини зародження українського козацтва

На прикордонні між землями Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (з 1569 року — Речі Посполитої) та Кримським ханством простяглося **Дике Поле**. Так називали великі, майже незаселені, території. Фактично це була нічия земля, яка відмежовувала християнський світ від іншої цивілізації — мусульманської. Та умовна межа, названа Великим кордоном, стала місцем, де селилися **вільні люди**, котрих згодом почали йменувати **козаками** (слово має тюркське походження й означає «ходити», «шукач пригод», «вільна людина»). Перші писемні згадки про козаків віднаходимо в **1489 році** в «Хроніці польській» Марціна Бельського.

Безмежне природне багатство цього прикордоння із розгалуженими водними артеріями манили сюди **вихідців із різних верств населення**. На всьому тому просторі водилася сила найрізноманітніших звірів і птахів, а в ріках, озерах та лиманах — велика кількість різної риби та раків. У Дике Поле на **промисли** (полювання, рибальство, бджільництво та інші) йшли мешканці прикордонних територій — Київщини, Брацлавщини, жителі порубіжних міст, а також мешканці з інших регіонів. Природним явищем став зростаючий відхід селян із центральних районів на окраїни, що в той час не зустрічало перешкод з боку властей. Людей, які об'єднувались у ватаги і займалися промислами в Дикому Полі, називали **уходниками**. З плином часу їхня чисельність зростала. Помітний вплив на формування козацького стану зумовили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої, по **колонізації Наддніпрянщини**. Роздача земель у власність з метою їхнього заселення практикувалася ще за литовської доби. Козаки поступово заселяли нові території — від річки Дністер до річок Сіверський Донець і Дон.

Відносини **козаків із кримськими татарами** на Великому кордоні складалася по-різному: з ними торгували, вели спільне господарство, жили

мирно і воювали. Мешканці Дикого Поля змушені були захищати себе. Тому козаки гуртувалися в загони, обирали досвідченого ватажка й озброювалися.

1. Де селилися козаки?
2. Кого називали уходниками? Що таке промисли?
3. Як складалася відносини козаків із кримськими татарами?

Із «Хроніки польської» Марціна Бельського про козаків

«У цей час татари чинили часто великі шкоди Поділля і в Русі. Не бажаючи цього терпіти далі, король Казимир відправив проти них якнайшвидше свого сина Яна Ольбрахта з усім своїм двором, до котрого приєдналися подоляни й руси. Це діялося року Божого 1489. Ян Ольбрахт, знаючи, що татари зазвичай не сидять довго на одному місці, але якнайшвидше тікають зі здобиччю назад, то насамперед перекрив із максимальною швидкістю їхні звичайні шляхи, особливо ж тому, що мав провідниками козаків, які обізнані з тими місцями».

1. У зв'язку з якими подіями вперше згадується термін «козаки»?
2. Чіми союзниками вони були у той час?

Картина Сергія Васильківського «Запорожець»

1. Розгляньте картину. Складіть словесний портрет козака: зовнішність, одяг, зброя.

2. Козацькі зимівники та поселення

Козаки активно освоювали нові землі. На місцях угодів, тобто промислів, зводили тимчасові помешкання, де зберігали та проводили первісну обробку продукції. Тут вони солили, в'ялили рибу, добували ікру, а також полювали, розводили бджіл. Ці ж приміщення служили і для захисту від нападів кочовиків. Такі поселення козаків називали **зимівниками**. Отже, **зимівник** — це запорозький хутір, що складався з двох, трьох жител для людей та різних господарських будівель — комор, стаєнь, хлівів, курників, льохів. Іноді такий хутір мав млин, кузню. Зимівники були багатогалузевими господарствами, орієнтованими на ринок.

На освоєних землях, насамперед в їхній північній частині, де було безпечніше від нападів кочовиків, уходники займалися **хліборобством, городництвом, закладали сади, практикували різні ремесла**. Серед них були ковалі, зброярі, кожум'яки, теслі, шевці, бондарі. Межиріччя Дніпра й Бугу стало хорошим пасовиськом та мисливським угіддям. Однією із найважливіших галузей господарства було **скотарство**. Козаки розводили

коней, овець, велику рогату худобу. З години запорожці вирощували капусту, кавуни, дині, буряки, цибулю, часник, гарбузи.

Зазвичай козаки були ще й вмілими **торговцями**, позаяк продавали не лише зроблене чи здобуте власноруч, але й військові трофеї. Торгівлю здійснювали як водними шляхами, так і суходолом. Торговельними партнерами були Кримське ханство, Османська імперія, Польсько-Литовська держава (згодом Річ Посполита), Московська держава та інші країни. Ведучи інтенсивну торгівлю, козаки використовували монети різних держав. Отже, освоюючи простори Дикого Поля, козаки займалися різними господарськими практиками: хліборобством, ремеслом, скотарством, торгівлею та іншими.

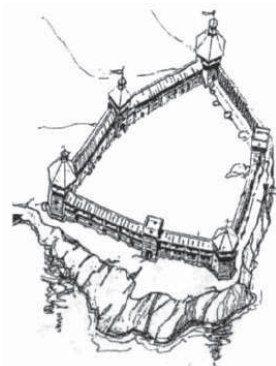
- ➔
1. З чого складався козацький зимівник?
 2. Назвіть господарські заняття козаків.
 3. Визначте напрямки торговельних шляхів козаків.

3. Перші січі

Для кращого захисту під час уходів до Дикого Поля козаки у місцях своїх стоянок робили укріплення зі зрубаних і засічених доверху дерев'яних паль. Такі невеликі **укріплення-січі** розрізнені ватаги козаків будували в багатьох місцях. Існуючі відомості про перші січі свідчать про інженерну майстерність запорожців.

Тим часом козаків почали запрошувати для захисту своїх володінь місцева шляхта і прикордонні старости. Найбільш успішно з козаками співпрацював черкаський і канівський староста, волинський князь **Дмитро Вишневецький**. Він об'єднав розрізнені козацькі загони і здійснив кілька вдалих походів проти османів і кримських татар. У **1556 році** за його участі на острові Мала Хортиця, що за Дніпровськими порогами, був споруджений дерев'яний **замок**. Оскільки Хортицький замок Дмитра Вишневецького став зразком для побудови козаками їхніх власних фортець, його традиційно вважають **першою Запорозькою** (бо розташовувалася за Дніпровськими порогами) **Січчю**. Сам же князь Дмитро Вишневецький запам'ятався сучасникам і нащадкам як славетний козак Байда.

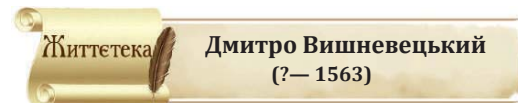
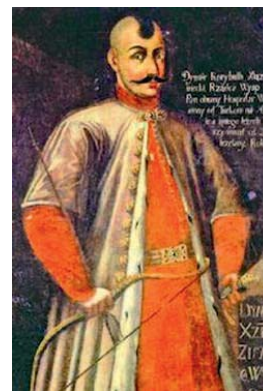
Надалі Запорозька Січ стала головною фортецею козаків, яких почали називати **запорозькими козаками**, або ж запорожцями. Зазвичай Січ

Сучасна реконструкція фортеці на острові Мала Хортиця

розміщували в місцях, важкодоступних для ворогів. На січовому майдані зводили **церкву Покрови Пресвятої Богородиці**, яка вважалася заступницею козацтва. Січ поділялася на **курені**. Так називали будівлю і військовий загін, який у ній мешкав. Назву «курінь» козацькому житлові дали від слова «курити», тобто диміти. Було створено 38 куренів. Усі вони мали різні назви, переважно взяті від своїх отаманів-засновників, або ж від міст, звідки вийшли перші запорожці, або від назви більшості козаків, які вперше склали курінь. Серед них — Іванівський, Канівський, Переяславський та інші. Січ як укріплення кілька разів переносили в інше місце. Зазвичай вона отримувала назву від місцевості, на якій розташовувалася, або ж річки — Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька. Відтак в умовах прикордоння сформувався своєрідний тип людини, котра була одночасно і воїном, і трудівником.

- ➔
1. Що означає термін «січ»?
 2. Хто, коли й де заснував першу Запорозьку Січ?
 3. Що таке курінь? Від чого залежали назви куренів?

Ім'я (повне). Дмитро Іванович Вишневецький.

Народження. Народився в родовому маєтку в місті Вишнівець Волинського воєводства (нині Кременецький район Тернопільської області).

Походження. З княжого роду Корибутовичів-Вишневецьких.

Ключові події життя. У двадцятирічному віці став черкаським та канівським старостою. В 1553 році перебував на службі в султана Сулеймана I, ймовірно, задля звільнення своїх родичів із полону. В 1556 році заснував на острові Мала Хортиця першу січ. Отримав від короля титул «стражника на Хортиці». Того ж року на чолі власного війська та козацьких загонів здобув османську фортецю Іслам-Кермен (нині місто Каховка). В 1557 році кримські татари двічі брали в облогу Хортицький замок, тому Дмитро Вишневецький змушений був покинути Хортицю. В 1563 році був одним із претендентів на місце молдовського господаря. Під час походу до Молдови був поранений, потрапив у полон і страчений османами у місті Стамбулі: за наказом султана його скинули на гаки. Оспіваний у народній думі «Про козака Байду».

- ➔
1. Чи згодні ви з твердженням: «Своїм життям та смертю вплинув на формування героїчного образу козака — захисника рідної Батьківщини»? Відповідь обґрунтуйте.

Схема Запорозької Січі, зроблена за малюнком середини XVII століття

1. Попрацюйте в парях. На основі схеми та матеріалу третього пункту параграфа складіть усну розповідь про особливості забудови Запорозької Січі.

У той час, коли...

на теренах України

Дмитро Вишневецький зводив фортецю на острові Мала Хортиця, ...

Тоді...

у світі

в Османській імперії завершувалося правління наймогутнішого із володарів султана Сулеймана I Пишного, дружиною якого була легендарна Роксолана (українка з Рогатина Настя Лісовська).

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Попрацюйте із завданням «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда. Запишіть їх у зошит.

3. Уявіть, що ви перенеслися на кілька століть назад та опинилися в безмежних просторах Дикого Поля XV–XVI століть. Складіть опис своєї мандрівки, використовуючи слова: *уходники, промисли, зимівники, хліборобство, скотарство, ремесла, Запорозька Січ, козаки, кримські татари, свобода.*

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 13. Запорозька Січ — козацька республіка

Упродовж уроку дослідіть особливості внутрішньої організації козацтва та його військового мистецтва

Згадайте, які чинники сприяли появі козацтва.

Як ви розумієте значення понять «козак», «республіка»?

Чи пам'ятаєте ви, що першою Запорозькою Січчю вважають фортецю, споруджену Дмитром Вишневецьким у 1556 році на острові Мала Хортиця? Що вам про це відомо?

1. Права й обов'язки козаків

Упродовж другої половини XVI століття Запорозька Січ набула ознак адміністративно-політичного центру. У Січі зазвичай постійно перебувала козацька залога чисельністю від кількох сотень до кількох тисяч осіб. Більша частина козаків та їхні сім'ї мешкали в зимівниках, а згодом і в селах на території Січі. Згодом назва «Запорозька Січ» стала вживатися щодо земель степової України, де діяли козацькі порядки. Інша назва цих територій — Вольності Війська Запорозького, або землі Війська Запорозького.

Запорозька Січ виникла на окраїні, де не було адміністрації, тож козаки організували своє життя так, як вважали за необхідне. Запорожці визнавали себе підданими польського короля, але виробили власні порядки, які ґрунтувалися на ідеалах свободи, рівності, братерства. На Січі до товариства приймали будь-якого чоловіка, коли він засвідчував, що **православний**, та **визнавав козацькі звичаї**. Натомість повноправним козаком його вважали лише після морського походу, чи якогось іншого випробування.

В усіх справах запорожці керувалися не писаними законами, а **звичасм** і «**здоровим глуздом**». Вхід і вихід із Січі був вільним. Козаки мали однакові права і ставилися один до одного як до побратимів. Прийнятий до козаків записувався до одного з куренів, змінюючи своє прізвище на нове прізвисько. Запорожці завжди були гостинними. Сучасник зауважував: «Сей звичай був у козаків не лише до приятелів та знайомих, але й до сторонніх людей, і слідкували за цією чесною гостинністю суворо і невідступно». Проте вводити жінку на Січ, хоч би рідну матір, забороняли під загрозою смертної кари. Такий порядок уклали з огляду на тяжкі умови життя на Січі й постійну загрозу з боку ворога.

1. Щодо яких земель вживалася назва Запорозька Січ?
2. Які чесноти цінувались у січовому товаристві?
3. Що регулювало життя запорожців?

1. Знайдіть на карті Дніпровські пороги. Чи легко було дістатися до Хортицької фортеці? Поміркуйте, чому козаки обрали саме таке розташування Січі.

2. Організація влади в Запорозькій Січі

Уся повнота влади на Січі належала **військовій раді**, в якій міг брати участь кожен козак. На ній вирішували всі найважливіші справи, як то питання внутрішнього життя, війни і миру, стосунки з польським королем та іншими володарями. Причому всі запорожці, незалежно від походження, багатства чи посади, мали рівні права. Голосували зазвичай вигуками або підкиданням шапок.

Щорічно на загальній раді обирали запорозьку військову **старшину**, яка утворювала **кіш** — козацький уряд. Його очолював кошовий отаман — найвища посадова особа на Січі. Кошем називали також ставку (місцеперебування) кошового отамана. До урядовців належали **військовий суддя, військовий писар, військовий осавул**. До прикладу, військовий суддя здійснював судочинство, був охоронцем норм закону і права, а за відсутності кошового отамана виконував його обов'язки, тобто був наказним кошовим отаманом; військовий писар очолював січову канцелярію, вів усю січову документацію та дипломатичне листування; військовий осавул був помічником кошового отамана в питаннях організації козаків у мирний і військовий час. Зазвичай козацьку раду збирали тричі на рік: на Різдво,

Великдень та Покрову (14 жовтня). За потреби, раду могли скликати і в інший час. Окрім того, кожен **курінь** обирав **курінного отамана і курінну старшину**. Під час виборів старшині вручали **клейноди** (kleinot у перекладі з німецької мови означає коштовність) — символи влади козацької старшини та знаки розрізнення козацьких військ. Зокрема, кошовому отаману — булаву, писарю — каламар, судді — печатку, на якій був зображений козак з мушкетом, хорунжому — коругву (прапор), довбишу — литаври. У походах клейноди перебували при війську. Натомість у мирний час їх зберігали у військовій скарбниці. Відповідав за них генеральний підскарбій.

Великий вплив на життя січовиків мали знатні **«раді»**, **«сивовусі діди»**, **«батьки»** — досвідчені козаки чи колишні старшини. Вони були своєрідними охоронцями козацьких звичаїв, знавцями переказів про різні випадки з минулого і тому мали вагомий голос при прийнятті рішень у суперечливих життєвих ситуаціях.

1. Який орган влади вирішував найважливіші питання на Січі? Хто до нього входив?
2. Що таке кіш? Які функції виконувала військова старшина?
3. Чому «раді», «сивовусі діди», «батьки» мали великий вплив на життя січовиків?

3. Військове мистецтво козаків

Запорозьке козацтво створило самобутнє військове мистецтво. Основа війська — **піхота**. Найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був **табір**, який застосовували на марші, в обороні й наступі. Він складався із возів, скріплених ланцюгами, які розташовували чотирикутником, півмісяцем або овалом. Спереду, ззаду і з боків табору розміщували гармати, а в середині цього укріплення перебувало військо. Під час наступу піхота виходила назовні, а при небезпеці поверталася в захисне кільце. І так цей рухомий табір міг долати сотні кілометрів. Головне призначення табору возів — прикриття від атак кінноти і списоносців. Іноді під час бою запорожці використовували й інший бойовий порядок. До прикладу, козацьке військо могло змішуватися з ворожим. Такий бій називали **галасом**. Козацька **кіннота** складалася із легкої кавалерії, була порівняно нечисленною і виконувала відповідні завдання: розвідка, флангові атаки, переслідування. Окрім цього, в запорозькому війську діяла сторожова служба і дозир, які зазвичай розташовувалися на прикордонні. Готуючись до бою, козаки будували вали, рови, дерев'яні укріплення.

Зі зброї у вжитку були рушниця, пістолі, довгі списи, ножі, бойові коси й сокири. Мали козаки також важкі й легкі гармати для облоги і захисту.

Запорозці віддавали перевагу шаблі над іншою зброєю. Проте, як зазначив сучасник: «Вони володіли всією своєю зброєю з вражаючою майстерністю».

Січ мала **флот**, який складався із легких, маневрених човнів — чайок, які рухалися за допомогою весел або вітрил, що сприяло кращому використанню погодних умов. Перевагою чайок було й те, що вони могли пришвартуватися до будь-якого берега. Успіху запорозців у бою сприяли особиста хоробрість, постійне заняття військовою справою, досконале знання місцевості.

Козацький табір. Реконструкція

1. Здійсніть обчислення. «З'єднали козаки ланцюгами 60 возів і розмістили їх у вигляді квадрата». Яка площа такої рухомої фортеці, якщо довжина воза дорівнює 2 м?

- ➔ 1. Поясніть значення понять «піхота», «табір», «галас».
2. Чим були озброєні козаки?
3. Що складало козацький флот?

**Детальніше про...
козацькі клейноди**

Корогва (прапор)

Найбільша святиня запорозьких козаків. Козацькі прапори виготовляли з тканин різних кольорів, на них переважали зображення хреста, півмісяця, зірок та святих. Втрата прапора на полі бою була рівноцінною поразці, тому козаки його ревно оберігали. Корогву ніс попереду війська хорунжий.

Булава

Символ влади кошового отамана (гетьмана). Складається з дерев'яної чи металевої ручки завдовжки 50–80 см, до якої кріпиться металева куля з позолоченого срібла або золота, 10–15 см у діаметрі. Булаву прикрашали коштовним камінням.

Печатка

Символ влади судді. Нею скріплювали документи Війська Запорозького: видані кошом універсали, привілеї, листування. Виготовляли зі срібла округлої форми із зображенням козака із мушкетом на плечі та шаблею при боці.

Пернач (шестопер)

Символ влади курінних отаманів. Перначі могли виготовлятися із дорогіснних металів.

Бунчук

Вказував місце перебування кошового отамана (гетьмана) на полі бою чи в поході. Виготовлявся із палиці завдовжки 2–2,5 м, верхівку якої прикрашала мідна куля. З-під кулі звисали пасма кінського волосся впереміш із червоними стрічками. Бунчук перед гетьманом носив бунчужний.

Каламар

Символ влади військового писаря. Чорнильниці-каламари мали найрізноманітніші форми й були мистецькими витворами народних умільців. Виготовляли їх із бронзи, срібла, скла або кераміки.

Литаври (тулумбаси)

Великі мідні барабани. Довбиш, який завжди носив при собі палички, б'ючи в литаври, скликав козаків на раду.

У той час, коли...	Тоді...
на теренах України	у світі
козаки заснували Томаківську Січ, ...	у Москві Іван Федорович надрукував першу у Московському царстві друковану книгу «Апостол».

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Попрацюйте із завданням «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда. Запишіть їх у зошит.
3. Дослідники характеризують Запорозьку Січ як «козацьку християнську республіку». З тексту параграфа доберіть уривки-підтвердження такої характеристики та выпишіть їх у зошит.
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 14. Реєстрове козацтво

Упродовж уроку дослідіть еволюцію козацтва до окремого соціального стану

Згадайте, чому козацтво називали міжстановим прошарком. Як ви розумієте значення понять «клеїноди», «соціальний стан»? Чи пам'ятаєте ви, що Тарас Шевченко написав поему «Іван Підкова»? Що вам про це відомо?

1. Формування реєстрового козацтва

З плином часу кількість запорожців постійно зростала. Їхня військова майстерність набула розголосу в світі. Тогочасні джерела наводили чимало фактів, коли європейські правителі залучали козацтво для допомоги у війнах. Неодноразово використовував козаків польський уряд для захисту південних кордонів. Водночас, приймаючи запорожців на державну службу, Річ Посполита прагнула врегулювати відносини з Османською імперією і Кримським ханством, які постійно скаржилися на січовиків.

Зважаючи на успіхи козацької зброї упродовж 70-х років XVI століття, Річ Посполита створила «Його Королівської Милості Військо Запорозьке» — козацьке військо на службі в польського короля. Через те, що набрані до нього запорожці були внесені до спеціального списку — **реєстру**, їх стали називати **реєстровими козаками** або **реєстровцями**. Так з'явилася нова категорія козацтва. Тобто юридично було визнано появу нового суспільного стану з його обов'язками і правами.

Розпочав формування реєстрового козацького війська король Сигізмунд II Август. **1572 року** він затвердив перший реєстр чисельністю 300 осіб, котрі були взяті на державну службу для охорони південного кордону від нападів османів і кримських татар. Козакам надали право на окремий суд і управління, та призначили їм платню за державну службу. Першим керівником, або старшим козацького загону був призначений шляхтич Ян Бадовський. Проте реєстр не міг сповна виконувати ту роль, яку йому відводила влада, хоча б тому, що він був чисельно малий. Нереєстрових козаків, котрих було значно більше, стали називати **низовими**, або **низовцями**. Стосунки між реєстровцями і низовими козаками не завжди були приязними, проте у вирішальні моменти вони виступали разом.

- ➔
1. Наведіть факти, які доводять, що запорожці набули високої військової майстерності.
 2. Що таке реєстр? Чому Річ Посполита запровадила козацький реєстр?
 3. Коли було затверджено перший козацький реєстр? Які права отримали реєстровці?

70

2. Молдовський похід козаків на чолі з Іваном Підковою

Поступово запорожці стали такою значною силою, що могли вступати в дипломатичні відносини з іншими державами. Так, на заклик молдовського правителя Івони козаки прийшли на допомогу в боротьбі з османами. Серед запорожців перебував і учасник багатьох військових експедицій, козак Іван Підкова. Своє прізвище «Підкова» він отримав за велику фізичну силу. Подейкували, що він міг легко ламати підкови. За однією з легенд, Іван був братом молдовського господаря Івони, вбитого османами в 1574 році. Із Молдови прислали на Січ депутацію з проханням прибути до столиці держави міста Ясси і зайняти престол, на якому перебував властолюбивий і жорстокий господар Петро Кривий, посаджений султаном.

1577 року з козацьким загоном **Іван Підкова** увійшов до Ясс і був проголошений молдовським правителем. На державні посади він назначав найближчих своїх соратників. Але для утвердження на троні потрібна була згода султана, позаяк Молдова була його васалом.

Проте ні правитель Османської імперії Мурад III, ні польський король Стефан Баторій не підтримали Івана Підкову в боротьбі за престол з іншими претендентами. Він змушений був залишити Молдову і вирушити на Запорозжжя. По дорозі його по-зрадницьки схопили і на вимогу султана стратили у Львові. Описуючи цю подію, тосканський дипломат Філіпо Талдучі зазначав, що перед стратою Іван Підкова виголосив гідну запорожця промову: «Мене привели на страту, і я не знаю — за що, бо не відчуваю за собою жодної провини, гідної такої кари. Одне лиш я знаю, що завжди хоробро бився проти ворогів християнської віри і завжди дбав про користь і вигоди нашої вітчизни...» Вірні козаки перевезли тіло Івана Підкови зі Львова і поховали його поблизу Канева в монастирі неподалік Чернечої гори.

- ➔
1. Що ви дізналися про фізичні можливості Івана Підкови та його родоів?
 2. Коли Іван Підкова став молдовським господарем?
 3. Які риси характеру козацького ватажка вам імпонують?

Пам'ятник Івану Підкові у Львові.
Світлина

1. Пам'ятник встановили у 1982 році. Скільки часу минуло від страти Івана Підкови у 1578 році до спорудження пам'ятника?
2. Поміркуйте, чому пам'ятник Івану Підкові спорудили саме у Львові.

71

Зі спогадів невідомого художника про Івана Підкову

«Був настільки сильним, що не тільки ламав підкови, но і талери, коли віткнув талер у дерев'яну стіну, то його треба було вирубати. Взнявшись за заднє колесо, він зупиняв воза, запряженого шістьма кіньми. Дишло ламав об коліно. Взнявши зубами діжку з медом, перекидував її через голову. Взнявши в руки воловий ріг, пробив ним ворота».

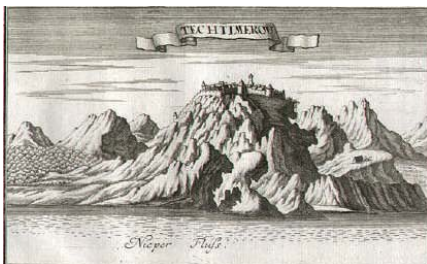
Прижиттєвий портрет Івана Підкови невідомого художника

1. Хто, на вашу думку, із сучасних українських спортсменів-силачів міг би позмагатися з Іваном Підковою?

3. Козацька реформа Стефана Баторія

Новий етап у визнанні козацтва як соціальної верстви припав на епоху войовничого польського короля Стефана Баторія. Не останню роль у цьому процесі відіграв молдовський похід Івана Підкови, котрий засвідчив, що козаки можуть проводити самостійну політику, яка не завжди співпадала з офіційною зовнішньою політикою Речі Посполитої.

У 1578 році Стефан Баторій збільшив реєстр до 600 осіб. Права реєстровців були розширені. Їх звільнили від сплати податків, інших обов'язків і повинностей, окрім військової служби. Козаки могли володіти землею, займатися промислами й торгівлею, вибирати місце проживання. Вони підпорядковувалися своїй старшині, мали свій «присуд», тобто окремий суд, і були незалежними від місцевої польської адміністрації. У власність реєстровцям передали місто

Трахтемирів. Гравюра XVII століття

1. Розгляньте місце розташування Трахтемирова. Чому, на вашу думку, саме Трахтемирів став осередком реєстрового козацтва?

Трахтемирів поблизу міста Канева із тамтешнім монастирем. У ньому розмістили арсенал та шпиталь для поранених та літніх козаків. Реєстровці отримали кілька гармат, королівський прапор малинової барви, печатку та інші клейноди. Очолював козаків гетьман, призначений королем. Він управляв військом за допомогою реєстрової старшини. Проте чисельність

реєстру не була стабільною. Коли польський уряд потребував допомоги під час воєнних дій, він збільшував реєстр. Натомість у мирний час зменшував.

Заходи Стефана Баторія прийнято називати **козацькою реформою**. Утворення реєстрового козацького війська започаткувало визнання козацтва новим соціальним станом. Залучення козаків на державну службу сприяло виробленню правових основ функціонування козацтва. Власне у такий спосіб влада узаконила козацький лад, який сформувався на Запорозжі.

1. Що стало передумовою нового етапу визнання козацтва як окремого соціального стану?
2. Скільки козаків включав реєстр 1578 року? Які права отримували реєстровці?
3. Яке значення козацької реформи, проведеної Стефаном Баторієм?

У той час, коли...

на теренах України

Іван Підкова рушив у похід, щоб стати господарем Молдовського князівства, ...

Тоді...

у світі

від берегів Англії відплив Френсіс Дрейк — перший англієць та другий у світі капітан, котрий здійснив навколосвітню подорож.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. На основі тексту параграфа та однойменної поеми Тараса Шевченка складіть історичний портрет Івана Підкови.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 15. Козацькі повстання (війни) наприкінці XVI століття

Упродовж уроку визначте причини й наслідки козацьких повстань 1590-х років

Згадайте, коли відбулася козацька реформа, й що вона передбачала. Як ви розумієте значення понять «кріпацтво», «реєстрове козацтво»? Чи пам'ятаєте ви, що перша згадка про козаків датується 1489 роком? Що вам про це відомо?

1. Причини козацьких повстань

Зростання козацького стану непокоїло уряд Речі Посполитої. Проте зашкодити цьому влада не могла. **Поширення фільварків та кріпацтва** посилювало соціальну напруженість і збільшило кількість селян-утікачів на Запорозжя. Натомість постійні військові походи козаків швидко робили із селян вправних воїнів, здатних протидіяти утискам з боку польського уряду.

Покозаченню і зростанню чисельності запорожців сприяла також і непослідовна політика Речі Посполитої. Зазвичай на війну запрошували більше козаків, ніж було у реєстрі, обіцяючи різні винагороди. Після завершення військових дій не лише не давали обіцяного, але й примушували запорожців відмовитися від козакування. Відтак декларовані права козаків часто зводила нанівець практика тогочасного життя. Через брак грошей у казні платню за службу не лише затримували, а й почасти не виплачували.

Стосунки між владою і козаками особливо загострилися наприкінці XVI століття. В **1590 році** польський сейм виніс дві ухвали щодо козацтва. В першій йшлося про збільшення козацького реєстру на випадок війни з Османською імперією. Друга ухвала — «Про порядок щодо низовців і України» — мала на меті упокорити козацтво. Згідно з цим документом, встановлювали суворий контроль за набором реєстровців, призначенням козацької старшини зі шляхти. Нереєстровців зобов'язали залишити Дніпровий Низ. Їм заборонили постачати зброю, продовольство, порох. За окремою ухвалою того ж сейму, король Сигізмунд III мав право роздавати «пустки» за Білою Церквою, зокрема і землі, які здавна колонізували уходники та запорожці. Такі заходи посилювали незадоволення серед козацтва і призвели до відкритої непокори, яка вилилась у повстання.

1. Які фактори посилювали втечі селян на Запорозжя?
2. У чому проявилася непослідовна політика Речі Посполитої щодо козаків?
3. Які ухвали прийняв польський сейм у 1590 році? Що вони передбачали?

74

2. Повстання під орудою Криштофа Косинського

До вибуху загального невдоволення призвів конфлікт між одним із козацьких ватажків Криштофом Косинським та білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким. Князь силоміць приєднав до староства маєток Рокитно, наданий Криштофу Косинському за службу сеймовою ухвалою 1590 року. Обурений такими діями, Косинський на чолі загону козаків у **грудні 1591 року** захопив **Білу Церкву**. Так розпочалося повстання.

*Криштоф Косинський.
Поштова марка. 2010 рік*

Тривалий час влада не протидіяла козакам, вважаючи цю боротьбу приватною справою князів Острозьких. Проте згодом надала їм військову підтримку. В **лютому 1593 року** козаки програли бій під **П'яткою** (нині Чуднівський район Житомирської області). Повстанці зобов'язалися повернути захоплену раніше зброю, відступити за пороги, відрахувати з війська усіх княжих слуг, що примкнули до повстання, і надалі служити князям Острозьким.

Навесні **1593 року** Криштоф Косинський спробував поновити повстання. На цей раз об'єктом козацьких претензій став черкаський староста князь Олександр Вишневецький, який брав участь у королівському війську в битві під П'яткою. В сутичці біля **міста Черкаси** загинув Криштоф Косинський. Однак наступні успішні дії козаків змусили князя піти на поступки. За угодою, козаки отримали право вільно виходити на Запорозжя; учасникам повстання **1591–1593 років** гарантували амністію; Олександр Вишневецький мав повернути захоплене майно і коней. Такі рішення фактично перекреслювали сеймові ухвали 1590 року.

1. Назвіть передумови повстання Криштофа Косинського.
2. На яких умовах повстанці капітулювали в лютому 1593 року?
3. Що передбачала угода між запорожцями та князем Олександром Вишневецьким?

3. Повстання 1594–1596 років та його результати

Чергове загострення стосунків між козаками і владою знову призвело до повстання. Йому передувала війна між Священною Римською та Османською імперіями, розпочата в 1593 році. На допомогу османському війську султан готував похід загонів кримських татар. Порубіжні українські землі опинилися в зоні цього походу. Захистити їх від нападу ординців уряд

75

Речі Посполитої не міг. Тому він розпочав мобілізацію добровольців. Один із таких загонів очолив **Северин Наливайко**. Прагнучи запобігти нападам кримських татар, козаки здійснили кілька успішних походів на Молдову, васала султана. Але ситуацією скористався польський уряд, посадивши на молдовський престол свого ставленика Єремію Могилу. Новий правитель визнав протекторат польського короля і залагодив конфлікт між Річчю Посполитою та Османською імперією. Козакам заборонили здійснювати походи на молдовську територію. Таке рішення вони сприйняли як обмеження своїх прав і повстали. Одночасно діяло кілька загонів, котрими керували **Северин Наливайко**,

Козацький табір на річці Солониці.
Реконструкція

1. Пригадайте, що таке козацький табір.
2. опишіть особливості козацького табору на річці Солониці.

Григорій Лобода та **Матвій Шаула**. Упродовж **1594–1596 років** повстання поширилося на **Брацлавщину**, **Волинь**, **Білорусь**. До козацького війська долучалися селяни та містяни. Для боротьби з повстанськими загонами залучили регулярну армію, яку очолив польний гетьман **Станіслав Жолкевський**. У **березні 1596 року** відбулася битва в **урочищі Гострий Камінь**. Переможною вона не стала для жодної зі сторін. Після бою козаки відступили до Переяслава. Згодом поблизу міста Лубни заклали добре укріплений табір на **річці Солониці**. Коронне військо оточило повстанців. Становище ускладнилося тим, що в таборі перебували жінки, діти, поранені, котрі рятувалися від помсти з боку влади. Облога тривала близько двох тижнів. В обмін на вільний вихід, козаки погодилися видати своїх ватажків і наприкінці **травня 1596 року** склали зброю. Однак **Станіслав Жолкевський** не дотримав обіцянки. В результаті кривавої розправи коронного війська над повстанцями було знищено близько десяти тисяч людей. Ця подія ввійшла в історію під назвою **Солоницька трагедія**. В 1597 році у Варшаві стратили Северина Наливайка. Повстання кінця XVI століття засвідчили спроможність козаків боротися за свої права. Натомість жорстокі дії з боку влади мали на меті упокорити козацтво.

1. Перелічіть обставини, які загострили відносини між козаками і урядом Речі Посполитої.
2. На які території поширилося повстання упродовж 1594–1596 років?
3. Стисло охарактеризуйте Солоницьку трагедію.

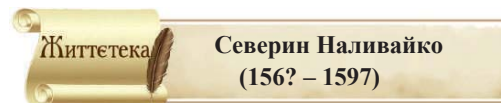
на молдовську територію. Таке рішення вони сприйняли як обмеження своїх прав і повстали. Одночасно діяло кілька загонів, котрими керували **Северин Наливайко**,

Упродовж **1594–1596 років** повстання поширилося на **Брацлавщину**, **Волинь**, **Білорусь**. До козацького війська долучалися селяни та містяни. Для боротьби з повстанськими загонами залучили регулярну армію, яку очолив польний гетьман **Станіслав Жолкевський**.

У **березні 1596 року** відбулася битва в **урочищі Гострий Камінь**. Переможною вона не стала для жодної зі сторін. Після бою козаки відступили до Переяслава. Згодом поблизу міста Лубни заклали добре укріплений табір на **річці Солониці**. Коронне військо оточило повстанців. Становище ускладнилося тим, що в таборі перебували жінки, діти, поранені, котрі рятувалися від помсти з боку влади. Облога тривала близько двох тижнів. В обмін на вільний вихід, козаки погодилися видати своїх ватажків і наприкінці **травня 1596 року** склали зброю. Однак **Станіслав Жолкевський** не дотримав обіцянки. В результаті кривавої розправи коронного війська над повстанцями було знищено близько десяти тисяч людей. Ця подія ввійшла в історію під назвою **Солоницька трагедія**. В 1597 році у Варшаві стратили Северина Наливайка. Повстання кінця XVI століття засвідчили спроможність козаків боротися за свої права. Натомість жорстокі дії з боку влади мали на меті упокорити козацтво.

- Попрацюйте з картою.
1. Де відбувся головний бій козацької війни 1591–1593 років?
 2. Відшукайте місця з'єднання козацьких загонів Северина Наливайка та Матвія Шаули, Григорія Лободи.
 3. Назвіть місця двох головних битв війни 1594–1596 років.
 4. Віднайдіть межі районів козацьких воєн 1591–1593 та 1594–1596 років.

Ім'я (повне). Северин (Семерій) Наливайко.
Народження. Дослідники припускають, що Северин народився в першій половині 60-х років XVI століття в містечку Гусятині (сучасна Тернопільщина) або Острозі. Його батько займався кушнірством — обробкою хутра та виготовленням хутряних виробів, а старший брат Дем'ян (Даміан) був викладачем Острозької академії, поетом.

Северин Наливайко.
Поштова марка. 2011 рік

Освіта. Острозька академія.

Ключові події життя. Змолоду козакував на Запорозжжі. Сучасники відзначали яскраву зовнішність і благородство. Згодом вступив на службу до приватного війська Василя-Костянтина Острозького, дослужився до сотника. Брав участь у придушенні повстання під проводом Криштофа Косинського, що на певний час розсварило його із запорожцями. Очолив козацьке повстання 1594–1596 років. У таборі на річці Солониці його побратими, запідозривши у зраді, стратили Григорія Лободу. Згодом прихильники Григорія Лободи схопили Северина Наливайка і видали Станіславу Жолкевському. Життя і смерть Северина Наливайка породили численні народні легенди. До його образу зверталися чимало поетів і письменників, зокрема Тарас Шевченко і Ліна Костенко.

1. Що пов'язувало Северина Наливайка з містом Острог?
2. Відшукайте в біографії Северина Наливайка причину того, що під час повстання 1594–1596 років стосунки між ним і запорожцями були достатньо напруженими.

У той час, коли...

на теренах України

Криштоф Косинський готувався до бою під П'яткою, ...

Тоді...

у світі

у Римі інквізиція розпочала 7-річний процес над Джордано Бруно, який продовжив геліоцентричне (коли Сонце у центрі Всесвіту) вчення Миколи Коперника.

Відлуння минулого

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та прізвища історичних діячів. Складіть із ними речення.
2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси та розшифрувати географічні назви. Знайдіть їх на карті та поясніть, що між ними спільного.

3. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю «Козацькі повстання 1590-х років».

Ватажки	Хронологічні межі	Причини	Території, охоплені війною	Основні битви	Наслідки
К. Косинський					
С. Наливайко					

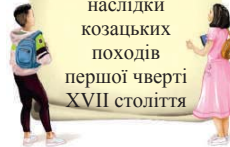
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

78

§ 16. Походи козаків першої чверті XVII століття

Упродовж уроку дослідіть причини і наслідки козацьких походів першої чверті XVII століття

Згадайте, хто очолював козацькі повстання 1591–1593 і 1594–1596 років, та чим вони завершилися.

Як ви розумієте значення понять «чайка», «галас», «галера»?
Чи пам'ятаєте ви, що козацтво поділялося на реєстрове (взяте на державну військову службу Речі Посполитої) й низове (те, що мешкало поза межами Речі Посполитої, за Дніпровськими порогами на підконтрольних Січі землях)? Що вам про це відомо?

1. Становище козацтва

після повстань кінця XVI століття

Непрості стосунки між козаками та владою Речі Посполитої тривали і після придушення повстань. Сейм 1597 року оголосив козаків військовими злочинцями і ворогами та доручив гетьману Станіславу Жолкевському винищити їх до останку. Однак здійснити цю ухвалу, як і багато інших схожого змісту, було неможливо, бо **запорозжці стали потужною військовою силою, здатною боронити себе**. Сповнений самоповаги, козацький стан був переконаний, що його незалежність оплачена, як тоді казали, податком крові та вірною службою королю. Відтак будь-який наступ на їхні права і вольності запорожці розцінювали як замах на вищу справедливість.

Водночас, перебуваючи у військовій скруті, влада час від часу залучала козаків до воєнних дій. Упродовж перших десятиліть XVII століття Річ Посполита була втягнута в кілька військових конфліктів, а **запорозжці становили босздатне військо**. Тож слідом за репресивними ухвалами йшли чергові набори до козацьких загонів, що поновлювало їхнє легальне становище. Зокрема, реєстровці на чолі із Самійлом Кішкою успішно воювали під час польсько-шведської війни в Лівонії. Неодноразово козаки брали участь у війнах Речі Посполитої із Московським царством.

Залучення польським королем запорожців до воєнних дій сприяло **зростанню їхньої військової майстерності**. До прикладу, під час штурму фортець козаки використовували гуляй-городи — дерев'яні вежі на колесах, а також свої знання саперної справи: робили підкопи і закладали під стінами вибухівку. Коли ж мали достатньо сил, то намагалися несподівано атакувати ворога, наступаючи лавою — півколом — і б'ючись галасом.

1. Чому постанова сейму 1597 року про винищення козаків не була втілена в життя?
2. У яких воєнних кампаніях Речі Посполитої початку XVII століття брали участь козаки?
3. Що стало наслідком залучення запорожців до воєнних дій польським королем?

79

2. Нова стратегія і тактика боротьби козаків

Наприкінці XVI – початку XVII століть тривали походи козаків проти османів і кримських татар. Було обрано нову стратегію і тактику воєнних операцій. Оскільки Чорне море майже повністю контролювали Османська імперія й Кримське ханство, об'єктами для захоплення стали османські і кримськотатарські фортеці, збудовані на Чорноморському узбережжі. Для морських походів козаки зазвичай обирали осінній час, коли хмарні дні й темні ночі допомагали їм зненацька нападати на супротивників. Походи здійснювали на бойових суднах — чайках.

Козацька чайка із заповідника «Хортиця». Світлина

Довжина чайки становила приблизно 18–20 метрів, ширина — 3–3,5 метри, висота — 3,5–4 метри. Корпус судна робили із липи чи верби. Для пом'якшення удару під час зіткнення з ворожим судном, або для захисту від пострілів зовнішній бік чайки укріплювали очеретом. Екіпаж складався із 40–70 осіб. Із січової гавані іноді виходило до 300 чайок. Запорожці знищували ворожі кораблі та фортеці, здобували зброю, гроші та інші потрібні речі, звільняли з рабства бранців.

1. Здійсніть обчислення. Скільки козаків могла вміщати чайка, якщо її довжина 18 метрів, а ширина 3 метри, при умові, що на одного козака потрібно 1 квадратний метр?

Особливо вдалі морські походи припали на перші два десятиліття XVII століття. Протягом цього часу запорожці змогли оволодіти майже всіма важливими османськими і кримськотатарськими фортецями на узбережжі Чорного моря. Тому цей період увійшов в історію як «доба героїчних походів». Більшістю тогочасних морських і суходільних походів керував гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**. Враховуючи досвід попередніх морських походів, гетьман розробив нову тактику морського бою, яка поєднувала чітку взаємодію між основними, допоміжними силами флоту і розвідкою.

Влітку **1606 року** козаки завдали удару по фортеці **Варна**. Упродовж кількох наступних років вдало штурмували османські фортеці **Кілію**, **Ізмаїл**, **Білгород**, здобули кримськотатарські укріплення **Перекоп**, **Очаків**. І це був тільки початок. Щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море, султан наказав перетнути річку Дніпро залізними ланцюгами. Посеред

Дніпра був залишений невеликий прохід, який прострілювали гарматами з мурів фортець Кіза-Кермен (Газікерман) та Аслан-Кермен (Ісламкерман). Проте навіть ці перепони не зупинили козаків. Вони долали цей прохід, пускаючи поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги, або ж тягнули свої чайки волоком. І напади на османські фортеці продовжилися.

1. У чому суть нової стратегії і тактики боротьби запорожців проти османів і кримських татар?
2. Який період в історії України відомий як «доба героїчних походів»?
3. Які османські фортеці і кримськотатарські укріплення вдало штурмували козаки?

Уривок із твору французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України» про повернення козаків із морського походу

«Тепер слід повернутися у свій край. (Тим часом) варта в гирлі Борисфена (Дніпра) подвоєна... Вони (козаки), однак, кепкують з цього, хоча й ослабли. Козаки причаляють у затоці, ... за 3–4 льє (приблизно 18 кілометрів) на схід від Очакова. В цьому місці у напрямку до Борисфена (Дніпра) тягнеться дуже низька долина, яка інколи заливається на півстопа водою. Звідси козаки по 200–300 чоловік починають перетягати волоком один за одним свої човни і в такий спосіб протягом двох-трьох днів дістаються до Борисфена (Дніпра). Ось так вони рятуються і уникають бою з галерами, що стережуть гирло навпроти Очакова».

1. Про який спосіб повернення козаків із морського походу розповів автор?

3. Морські походи козаків на Чорноморське узбережжя Малої Азії. Здобуття запорожцями Кафи

У **1614 році**, вперше перетнувши Чорне море, флотилія чайок підійшла до Малої Азії. За словами сучасника, жоден ворог не міг наблизитися до півострова від часу захоплення його османами. Козаки взяли штурмом розташовану тут фортецю **Трапезунд**, переможно пройшли османським узбережжям, здобули фортецю **Синоп**, знищили гарнізон, арсенал і кораблі османів та повернулися на Запорожжя. Наступного року вони підійшли до столиці Османської імперії **Стамбула**, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія. Запорожці спалили портові споруди й повернули назад. Не дивлячись на накази султана, османам і на цей раз не вдалося покарати козаків. Більше того, біля острова Зміїний та під Очаковом османську флотилію запорожці розгромили.

Морські походи козаків

Картина Артура Орлонова «Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу».

2010 рік

негативні наслідки для неї. Вони вносили розлад в її економіку, заставляли султана і кримського хана тримати великі гарнізони по своїх містах. Походи сприяли також активізації боротьби підкорених народів. До того ж османи змушені були перевести частину свого флоту із Середземного моря в Чорне, що полегшувало становище європейських країн.

1. Коли відбулася подія, зображена на картині?
2. Віднайдіть на картині козацькі човни-чайки та турецькі галери.

1. Чому 1614 рік став особливим для запорожців?
2. Як відбувалося здобуття запорожцями Кафи в 1616 році?
3. Які наслідки морських походів козаків першої чверті XVII століття?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

у Кафі (Феодосії) в Криму козаки звільняли з полону тисячі бранців, ...

у Південній Америці голландські мореплавці Якоб Лемер і Віллем Схаутен відкрили її крайню південну точку — мис Горн.

Попрацюйте з картою.

1. Визначте, які райони найчастіше зазнавали козацьких нападів.
2. Назвіть міста, здобуті в результаті походів козаків.
3. Віднайдіть місяця битв козацького та османського флотів, назвіть роки цих битв.

У **1616 році** козаки здобули **Кафу** (нині Феодосія). Там тоді був найбільший невільницький ринок у Криму, куди звозили бранців з усіх країн на продаж. Кафа була великим, багатим і добре укріпленим містом, яке охороняв численний і добре озброєний гарнізон. Запорожці на чолі із Петром Конашевичем-Сагайдачним спалили в гавані османські кораблі, знищили османський гарнізон та звільнили кілька тисяч невільників.

У той час козаки стали чи не єдиною силою, яка змогла протистояти військовій моці Османської імперії. Наступальні дії запорожців мали

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.
2. Складіть історичну довідку про тактику ведення бою козаками, використовуючи слова: *гуляй-город, галас, саперна справа, розвідка, чайки*.

3. Поміркуйте, які чинники вплинули на те, що в першій половині XVII століття запорозьке козацтво перетворилося на силу, яка могла здійснювати успішні морські походи до Кримського ханства та Османської імперії. Свої міркування викладіть за допомогою «методу прес».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 17. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Упродовж уроку складіть портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, визначивши його здобутки й прорахунки

Згадайте, коли й до якої держави було включено Чернігово-Сіверщину.

Як ви розумієте значення поняття «доба героїчних походів»?

Чи пам'ятаєте ви, що в результаті Берестейської унії 1596 року Українська православна церква залишилася без найвищої ієрархії, тобто фактично опинилася поза законом? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.gd/Rw5DL0>

1. Петро Конашевич-Сагайдачний — воїн і політик

Початок гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного припав на **1606 рік**. Новообраний гетьман вважав, що в тому часі збройний протест проти польського короля приречений на невдачу. Така позиція не всім козакам подобалася. Відтак його кілька разів усували від гетьманства. Натомість, коли ситуація в українських землях загострювалася, Петра Конашевича-Сагайдачного знову обирали гетьманом через його неабиякий хист полководця. Він переконав запорожців зосередити зусилля на боротьбі з османами і кримськими татарами, походи яких почастишали.

Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного з книги «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 рік

Гетьман впорядкував козацьке військо. Завдяки його зусиллям чи не вперше **була створена боєздатна козацька армія**. Петро Конашевич-Сагайдачний дбав, щоб кожен козак, який ішов у бій, мав шаблю, рушницю і решту необхідного спорядження. А кожен підрозділ — кілька гармат з порохом та ядрами. Він підтримував дисципліну в козацькому війську, а в бою діяв несподівано для ворога, більше наступав, ніж захищався.

Польський король і сейм неодноразово дорікали гетьману за самовільні морські походи і грозили покаранням. У **1617 році** була укладена **Вільшанська угода**, за якою козацький реєстр становив одну тисячу осіб. Місцем перебування козаків визначили Запорозжя, головне завдання — несення прикордонної служби. Суворо забороняли походи козаків на Крим і Османську імперію.

Поряд з тим, існувало розуміння, що він єдиний, хто може миром залагоджувати стосунки козаків з Річчю Посполитою. Як результат, **Петро Конашевич-Сагайдачний став найвпливовішою людиною українського прикордоння** і в 1618 році з Військом Запорозьким увійшов до Ліги держав для боротьби з Османською імперією. Та й Вільшанська угода не була зреалізована в результаті чергового загострення стосунків із Московською державою.

1. Коли Петра Конашевича-Сагайдачного вперше обрали гетьманом?
2. Яким чином гетьман сприяв посиленню боєздатності козацької армії?
3. Завдяки чому Петра Конашевича-Сагайдачного вважали найвпливовішою людиною українського прикордоння?

Життєтека

Петро Конашевич-Сагайдачний (близько 1582 – 1622)

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Художник невідомий

Ім'я (повне). Петро Кононович Конашевич-Сагайдачний.
Народження. Народився в селі Кульчиці (нині Самбірський район Львівської області).

Походження. З родини Конашевичів-Попелів, українських православних шляхтичів Галичини.

Освіта. Початкову освіту здобув у Самборі. Згодом продовжив навчання в Острозькій академії.

Ключові події життя. По закінченню академії подався на Запорозжя. Тоді ж отримав прізвисько Сагайдачний (від слова «сагайдак») за вправну стрільбу із лука. Брав участь у походах на Молдову, Волощину, Лівонію. З **1616 до 1622 року** чотири рази обирався гетьманом Війська Запорозького. Відстоював права і вольності козацтва. Уславився вдалими морськими походами. Був ревним захисником православ'я. В 1620 році з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Завдяки його зусиллям відновлено православну церковну ієрархію. Під час Хотинської битви 1621 року врятував польське військо від неминучої поразки, проте сам був смертельно поранений. Гетьман заповів свої статки на підтримку української освіти, православної церкви, Київського та Львівського братств. Похований у Київському братському Богоявленському монастирі. Касіян Сакович, ректор Київської братської школи, відгукнувся на його смерть твором «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного».

1. Складіть історичну довідку про Петра Конашевича-Сагайдачного за критеріями: *воїн, політик, захисник православ'я, меценат.*

2. Похід на Москву 1618 року

Внаслідок суперечки за володіння московським престолом, 1617 року королевич Володислав вирушив на Москву. У той час московським царем був Михайло Романов. Дійшовши до міста Вязьми, поблизу Москви, польське військо опинилося в складній ситуації. У зв'язку з цим король Сигізмунд III знову звернувся за допомогою до козаків, погодившись на їхні вимоги: **свободу православного віросповідання, збільшення козацького реєстру, визнання Річчю Посполитою адміністрації і судової автономії козацтва.** Влітку 1618 року Петро Конашевич-Сагайдачний із двадцяти-тисячним військом вирушив у похід.

Йдучи на Москву через Чернігово-Сіверщину, козаки брали під свій контроль міста, що були в них на дорозі. І хоча перший штурм столиці Московської держави виявився невдалим, її цар, заради миру, поступився Речі Посполитій **Смоленською та Чернігово-Сіверською землями.** Таким був зміст **Деулінського перемир'я**, укладеного в **1618 році.**

Похід ще більше зміцнив позиції Петра Конашевича-Сагайдачного. **1619 року** була укладена польсько-запорозька **Роставицька угода**, за якою козацький реєстр збільшили до **трьох тисяч осіб.** Водночас, незважаючи на заборону і погрози польського короля, гетьман **1620 року** запросив до Києва Єрусалимського патріарха Феофана. Він вперше після 1596 року висвятив нових **єпископів і православного митрополита**, яким став **Йов Борецький.** Король так і не відважився застосувати силу, щоб не допустити відновлення православної церковної ієрархії.

1. За яких умов Петро Сагайдачний погодився взяти участь у поході на Москву?
2. Що передбачали умови Деулінського перемир'я?
3. Які факти доводять зміцнення позицій Петра Конашевича-Сагайдачного після походу на Москву?

3. Військо Запорозьке і Хотинська битва

Стосунки між Річчю Посполитою та Османською імперією були складними. Нерідко вони загострювалися через намагання обох держав посилити свій вплив на Молдовське князівство і Волощину. В **1620 році** польське військо на чолі зі Станіславом Жолкевським рушило до столиці Молдови — Ясси, щоб підтримати молдовського господаря Гаспара Граціані, який хотів приєднатися до Речі Посполитої. Однак у битві під **Цецорою** (нині село Цуцора в Румунії) польське військо зазнало нищівної поразки від османського, яким керував султан Осман II. Наступного року султан, зібравши велику армію, щонайменше 150 тисяч осіб, підійшов до Хотина.

Походи козаків 1618 та 1621 років

Попрацюйте з картою.

1. Простежте рух військ Петра Конашевича-Сагайдачного під час походу на Москву.
2. Які українські території перейшли до Речі Посполитої за Деулінським перемир'ям?
3. Віднайдіть урочище Суха Діброва. З якою історичною подією воно пов'язане?
4. У складі якої держави перебував Хотин?

Цецорська поразка і підготовка Османа II до нової війни змусили королівський уряд звернутися про допомогу до козаків. Запорозькі відповіли не одразу. В **червні 1621 року** козаки провели велику раду в урочищі Суха Діброва (нині Черкаська область) за участю реєстровців, низових козаків, православного духовенства на чолі з митрополитом Йовом Борецьким. Рада постановила вступити у війну, але за це домагатися від короля затвердження нового православного митрополита, визнання козацьких прав, збільшення козацького реєстру. Король пообіцяв козацьким послам виконати їхні умови.

Битва під Хотиним тривала упродовж **вересня 1621 року.** 40-тисячне козацьке військо під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного з'єдналося під

Хотином із 35-тисячним польським військом Яна-Кароля Ходкевича. Основний удар османських військ прийняли на себе козаки, які не лише відбили всі ворожі атаки і вдало контратакували, але й постійними вилазками до ворожого табору створювали напругу серед османів. Сучасник так описував ці події: «Козаки кожного благословенного дня стикалися з невірними і давали їм битву, перемагаючи їх і не допустили знищення поляків. Якби не було козаків, Бог один знає, поляки були б переможені протягом 3–4 днів». Через безуспішні атаки і великі втрати султан Осман II пішов на мирну угоду. У жовтні 1621 року Річ Посполита і Османська імперія підписали договір. Згідно із ним, зберігалися старі кордони — «як до війни»; ворогуючі сторони зобов'язалися не нападати одна на одну. Так 1621 року було розвіяно міф про непереможність османської армії. Османська імперія відмовилася від намірів подальшого завоювання Європи. Водночас розгром османського війська під Хотиним спричинив послаблення султанської влади, а повсталі яничари вбили Османа II.

- ➔ 1. Коли відбулася битва під Цецорою та які її результати?
 2. Які рішення прийняли на козацькій раді в урочищі Суха Діброва?
 3. Коли тривала битва під Хотиним? Які її результати?

У той час, коли...

на теренах України

у Запорозжі Петро Конашевич-Сагайдачний готував 20-тисячне козацьке військо до походу на Москву, ...

Тоді...

у світі

в Європі почалася Тридцятилітня війна між союзом католицьких та коаліцією протестантських держав.

«Петро Конашевич-Сагайдачний сприяв відновленню православної церковної ієрархії в українських землях».

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.
2. Аргументовано доведіть або спростуйте твердження:
- «Петро Конашевич-Сагайдачний сприяв відновленню православної церковної ієрархії в українських землях».
3. Сучасник-шляхтич Яків Собеський так характеризував Петра Конашевича-Сагайдачного: «Петро Конашевич, чоловік надзвичайної мудрості й зрілого судження у справах, спритний у словах і вчинках, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, однак в очах нащадків він гідний стати поряд з найвидатнішими людьми свого часу в Польщі». Віднайдіть у параграфі уривки-підтвердження такої характеристики.

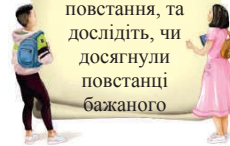
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

88

§ 18. Козацькі повстання 20–30-х років XVII століття

Упродовж уроку визначте, чому відбулися повстання, та дослідіть, чи досягнули повстанці бажаного

Згадайте, коли було укладено Вільшанську й Роставицьку угоди, та який розмір козацького реєстру вони встановлювали. **Як ви розумієте** значення поняття «реєстрове козацтво»?

Чи пам'ятаєте ви, що козаки під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного принесли перемогу Речі Посполитій у Хотинській війні? Що вам про це відомо?

1. Передумови повстань

20–30-і роки XVII століття позначилися новою хвилею **козацьких повстань**. Розглянемо, чому ж знову в українських землях стало неспокійно. Серед основних причин такої ситуації — незадоволення козацтва своїм становищем після завершення Хотинської битви. Із 40 тисяч козацького війська польський уряд залишив лише три. Тих козаків, які не увійшли до реєстру, називали **випищиками**. Їх зобов'язали повернутися під юрисдикцію шляхти і старост. До того ж козакам не виплатили обіцяних за війну коштів. Звісно, не можна було очікувати, що понад 30 тисяч воїнів, які відчули смак волі й перемоги в бою, облишать зброю і виконають наказ. Цього і не сталося.

Водночас поновилися самочинні **морські походи проти Османської імперії**. Королівський уряд, з одного боку, був задоволений з того, що країна врятована від османської агресії, але дії козаків ускладнювали становище Речі Посполитої, позаяк між обома державами після Хотинської битви було укладене перемир'я. Козаки ж вважали перемир'я образою і не бажали виконувати його умови. Вони **виступали за розширення своїх прав**. Частина запорожців підтримувала позицію окремих поступок польському уряду. Натомість більшість із них вимагали рішучих дій, вважаючи, що лише збройно можна поліпшити своє становище.

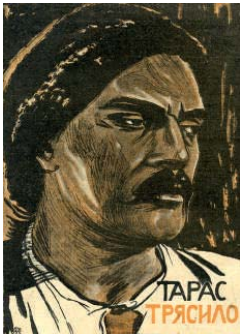
Влада ж не збиралася задовольняти козацькі вимоги, про що свідчить чергова **сеймова ухвала 1625 року**. За нею, запроваджували кару для кожного реєстровця, що проявив себе «як бунтівник, непокірний нашим гетьманам, своїм начальникам і своїй старшині». Отже, протиріччя між козаками і королівським урядом поглиблювалися, що призвело до козацьких повстань, які тривали з невеликими перервами упродовж **1625–1638 років**.

- ➔ 1. Хто такі випищики? Як вони пов'язані з новою хвилею козацьких повстань?
 2. Чому королівський уряд двояко ставився до морських походів козаків?
 3. Як реагував польський уряд на вимоги козаків?

89

2. Повстання 1625 та 1630 років

1625 року польське військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським вирушило на приборкання козаків, більшість із яких після завершення Хотинської битви осіли на Київщині й не визнавали владу королівських старост і шляхти. На допомогу козакам із Базавлуцької Січі виступили запорожці на чолі з **Марком Жмайлом**. У вирішальній битві біля **Курукового озера** (неподалік нинішнього міста Кременчук) польське військо зазнало відчутних втрат. Такий перебіг подій змусив командування **восени 1625 року** укласти з козаками **Куруківську угоду**. Згідно з її умовами, всі учасники повстання отримували амністію; козацький реєстр збільшували від **3 до 6 тисяч осіб**. Вперше реєстровці були поділені на **6 територіальних полків**: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський. Той, хто не потрапив до реєстру, мав повернутися до свого попереднього стану. Одну тисячу реєстровців зобов'язали постійно перебувати на Запорозжі, щоб перешкодити втечам селян. Козаки могли обирати гетьмана, але його затверджував король. Забороняли морські походи та самостійні відносини з іншими державами.

Постер до кінофільму «Тарас Трясило», знятого 1926 року на Одеській кінофабриці

Куруківська угода не задовольнила усіх козаків, позаяк їх було значно більше, ніж передбачав реєстр. Відтак між реєстровими і низовими козаками почали виникати суперечності. Проте, коли в **1630 році** розпочалося повстання нереєстровців, яке очолив гетьман **Тарас Федорович (Трясило)**, частина реєстровців перейшла на їхній бік. Приводом до цього виступу стали розбої розквартированого на Київщині коронного війська і запровадження нового податку. Очільник повстання вперше в козацькій практиці звернувся з універсалами до всіх, хто був коли-небудь козаком і хто хоче ним стати, закликаючи битися за віру і давні вольності. Відтак до війська приходили виписики, покозачені селяни,

містяни. Водночас зросла кількість власне селянських протестів, так що, за свідченням сучасника, «ніхто з тамтешньої шляхти не був у безпеці в своєму домі».

Вирішальні бої між повстанцями і королівським військом тривали упродовж трьох тижнів біля **Переяслава**. За збройної переваги козаків коронний гетьман змушений був того ж року укласти більш вигідну для козаків

Переяславську угоду. Вона загалом повторювала умови Куруківської, але збільшувала реєстр до **8 тисяч осіб**. Із повстанням Тараса Федоровича пов'язана легенда про «Тарасову ніч», описану в однойменній поемі Тарасом Шевченком. Йдеться про подію 20 травня 1630 року, коли запорожці розгромили добірну частину польського війська і, за переказами, знищили «золоту роту» коронного гетьмана, до якої входили представники найвпливовіших польських родів.

1. Що передбачали умови Куруківської угоди 1625 року?
2. До чого закликав в універсалах Тарас Федорович (Трясило) в 1630 році?
3. Які умови Переяславської угоди? Що спонукало королівський уряд до її підписання?

3. Зруйнування фортеці Кодак.

«Ординація реєстрового Війська Запорозького...»

Переяславська угода не принесла замирення між козаками і польським урядом. Щоб приборкати козацьку вольницю, перекрити шлях постачання провіанту і боєприпасів, а також контролювати втечі на Запорозжя, на вимогу влади на Кодацькому Дніпровському порозі в **1635 році** спорудили фортецю **Кодак**. Одним із її будівничих був французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**, а першим комендантом — французький військовий Жан Моріон, котрому підпорядковувався гарнізон із двохсот найманців. Хоча, за офіційною версією, укріплення мало посилити оборону прикордоння від кримських татар, появу фортеці козаки сприйняли як порушення своїх прав. **1635 року**, повертаючись із походу проти Османської імперії, загін, очолюваний **Іваном Сулимою**, зруйнував Кодак. Але невдовзі козацьке військо оточили. Іван Сулима був виданий уряду і страчений у Варшаві.

Проте, влада не усунула причин, які спонукали козаків відстоювати свої права. Відтак невдовзі спалахнуло чергове повстання. В **1637–1638 роках** його очолили **Павло Бут (Павлюк)**, **Яків Острянин (Остряниця)**, **Карпо Скидан** та **Дмитро Гуня**. Козакам протистояло військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським та польним гетьманом Миколаєм Потоцьким. **16 грудня 1637 року** козаки зазнали поразки в бою під селом **Кумейки** (нині Черкаська область), у **червні 1638 року** — біля села **Жовнин** (нині Черкаська область), а **влітку 1638 року** змушені були припинити боротьбу на умовах Речі Посполитої. Частина козацьких загонів на чолі з Яковом Острянином перейшла на прикордоння із Московським царством, а козаки під орудою Дмитра Гуні пішли на річку Дон.

Після повстання владі вдалося ввести в дію постанову весняного сейму **1638 року** під назвою «**Ординація реєстрового Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої**». Згідно з нею, козаків позбавляли частини давніх прав і вольностей, а на Січі розміщали військову коронну залого. Упродовж наступних десяти років не було відчутних козацьких виступів, тому поляки назвали це десятиліття «**золотим спокоєм**». Хоча той спокій був тимчасовий і тримався на примусі. Марно було сподіватися, що козаки припинять боротися за свої права і волю.

- ➔
1. Чому загін, очолюваний Іваном Сулимою, зруйнував фортецю Кодак?
 2. Назвіть очільників повстання 1637–1638 років та його результати.
 3. Коли й для кого настало десятиліття «золотого спокою»?

Козацькі повстання 1620–1630-х років

- ➔
- Попрацюйте з картою.
1. Які територіальні козацькі полки були утворені згідно з Куруківською угодою?
 2. Де знаходилася фортеця Кодак? Чому це місце вибрав польський уряд для її будівництва?
 3. Віднайдіть місця поразок козацьких загонів під час повстання 1637–1638 років.
 4. Куди перейшли козацькі загоны після поразок від урядових військ 1638 року?

Детальніше про... «Ординацію реєстрового Війська Запорозького, що перебуває на службі Речі Посполитої» 1638 року

- 1) Зменшення реєстру до 6 тисяч козаків і тільки тих, які не брали участь у повстаннях.
- 2) Повернення до попереднього стану всіх виключених з реєстру.
- 3) Скасування козацького суду та виборності старшини.
- 4) Король призначав комісара виключно серед шляхтичів.
- 5) Комісар виконував повноваження військового головнокомандувача й мав вищу судову владу над реєстровцями.
- 6) Усім, хто зважився піти на Запорозжя без дозволу комісара, загрожувала смертна кара.
- 7) Щоб «придушити козацьку сваволю» та запобігти морським походам козаків, на Запорозжі почергово несли службу Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський полки.

- ➔ 1. Поміркуйте, до яких наслідків призвело прийняття «Ординації...» в майбутньому.

У той час, коли...

на теренах України

із Базавлуцької Січі на допомогу козакам Київщини виступили запорожці на чолі з Марком Жмайлом, ...

Тоді...

у світі

в Англії до влади прийшов король Карл I Стюарт, правління якого призвело до Англійської революції.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хронологічну хмаринку. Випишіть у зошит із хмаринки роки та поєднайте їх з відповідними історичними подіями:

- а) повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), укладання Переяславської угоди;
- б) повстання на чолі з Марком Жмайлом, укладання Куруківської угоди;
- в) повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина (Остряниці), Карпа Скидана та Дмитра Гуні;
- г) зруйнування фортеці Кодак козаками Івана Сулими.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками та знайдіть у них зайве. Поясніть свій вибір.
 - А) Курукове озеро, 6 тисяч, Марко Жмайло, Дмитро Гуня.
 - Б) Кодакська фортеця, Переяслав, Іван Сулима, Гійом Левассер де Боплан.
 - В) Кумейки, «Тарасова ніч», Переяславська угода, Тарас Федорович.

3. Уявіть, що вам випала можливість поспілкуватися з одним із очільників повстань 20–30-х років XVII століття. У кого ви б хотіли взяти інтерв'ю? Чому? Складіть 6–7 питань, які ви задали б своєму співрозмовнику.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 19. Традиції, побут, військове мистецтво українського козацтва

Практична робота № 2

Мета. На основі доступних джерел ознайомитися з традиціями, особливостями побуту, військовим мистецтвом українського козацтва.

Завдання 1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте:

1) причини зародження українського козацтва (інформація міститься в § 12); 2) від чого залежали розміщення і забудова Запорозької Січі (інформація міститься в § 12); 3) зразки козацького військового мистецтва (інформація міститься в §§ 13, 16, 17).

Картина Антона Манастирського «Запорожець»

Завдання 2. Опрацюйте уривок із твору «Опис України» французького інженера Гійома Левассера де Боплана. Назвіть людські якості, що цінувалися в козацькому товаристві. Які традиції шанували козаки? Відповіді запишіть у зошит.

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про козаків

«Вони надзвичайно міцної статури, легко перемагають холод та спеку, голод та спрагу, не втомлюються на війні, є мужніми і часто настільки зухвалими, що не цінують своє життя... Вони дотепні, кмітливі й щедрі, не прагнуть до великого багатства, але кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя... Вони шанують грецьку віру, яку по-своєму називають руською (православною), шанують святкові дні, дотримуються постів, які у них тривають 8 або 9 місяців на рік і полягають в утриманні від м'яса».

Завдання 3. Прочитайте уривок із «Записки...» секретаря нунція Папи Римського в Речі Посполитій Карло Гамберіні. Вкажіть, як використовували козаки рельєф і кліматичні умови при виборі місця проживання. Визначте особливості помешкання запорожців. Поміркуйте, чому саме такі матеріали були найбільш придатними для його спорудження.

Із «Записки...» Карло Гамберіні про побут козаків

«...(козаки) мешкають у куренях із хмизу, вкритих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва і татарської добоичі. Дерева там багато, і вони (козаки) так уміють боронити себе засіками, що й зимою, як Дніпро змерзне, не бояться ніякого ворога. Для більшої певності вирубують довкола острова (на якому живуть) лід і

будують з нього вали. (А влітку) з обох боків (Дніпра) тягнуться милями болота так, що тих островів не можна не то що здобути, але й знайти тому, хто не знає дороги».

Завдання 4.

Опрацюйте уривок із твору французького інженера Гійома Левассера де Боплана «Опис України» та висловте аргументоване судження щодо господарської діяльності козаків.

Із «Опису України» Гійома Левассера де Боплана про заняття козаків

«...серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі та інші. Вони вміли у виготовленні селітри, якої в цих краях багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Уміють обробляти землю, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви. Правду сказати, вони розуміються на всіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними у тих чи інших заняттях, трапляються й такі, чий знання порівняно з іншими значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному і необхідному».

Житлове приміщення куреня. Експозиція в історико-культурному комплексі «Запорозька Січ»

1. Розгляньте малюнок. Про які козацькі ремесла можна довідатися з експозиції?

Завдання 5. Ознайомтеся з особливостями козацької кухні. Які продукти найбільше використовували козаки для приготування страв? Спробуйте ви зварити страву за рецептом козаків.

Козацька кухня

Саламаха	Заквашене на воді житнє борошно, вимішане з вареним пшоном.
Тетеря	Пшоняна каша, до якої під час кипіння додавали кисле житнє тісто.
Братко	Пшоняна каша, до якої під час кипіння додавали пшеничне чи якесь інше прісне тісто.
Куліш	Добре промите, а потім повністю розварене з овочами та зеленню пшоно, затерте салом з цибулею та часником.
Малай	Каша з підсоленої води, в яку, постійно помішуючи, досипали пшоняне борошно.
Коржі «Закреби»	Коржі з пшеничного тіста на житній заквасці чи без неї. Для випікання їх «загрітали» жаром від згорілих дров.

Завдання 6. Прочитайте уривок зі «Щоденника» посланця імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Еріха Лясоти. Дайте усні відповіді на запитання. Хто мав право брати участь у козацькій раді? Чому посланець імператора був присутній на козацькій раді? Поміркуйте, про що це може свідчити.

Зі «Щоденника» Еріха Лясоти про козацьку раду на Базавлуцькій Січі, учасником якої він був

«Вони (*козаки*) зажадали, щоб кожен висловив свою думку. Але коли вони на перший і другий запит гетьмана вперто мовчали, то розділились і утворили два кола, в одному було начальство, а в другому простолюди (*чернь*)... А як порадилися тут і там, чернь своїм вигуком схвалення погодилася відправитися на службу Й.І.В. (*Його імператорської величності*). (Щоб домовитися про умови) вони вибрали дванадцять представників... (*вони*) в центрі великого кола утворили знову мале коло, сидячи на землі, ... (*ми також*) сіли посередині між ними. Цього самого вечора кілька впливових козаків пішли до простолюдинів, пояснюючи їм, що дорога далека, небезпечна; попереджали, щоб вони добре дивилися, що роблять, аби не обманули самих себе. ... (*А*) коли наступного дня знову прийшли в коло, то (*прийняли рішення*), ... що вони при таких непевних обставинах не можуть йти в дорогу».

Гравюра за малюнком невідомого художника «Козацька рада на Січі». Кінець XVIII століття.

Завдання 7. Опрацюйте уривок із твору італійського мандрівника П'єтро делла Валле «Подорожі, описані в 54 листах». Які військові звичаї козаків описував італійський мандрівник? Визначте результати морських походів козаків.

Із твору П'єтро делла Валле «Подорожі, описані в 54 листах» про морські походи козаків

«Взимку (*козаки*) сторожують морські судна і зброю, водночас верхи на конях б'ються з татарами (*кримськими*), що сусідять із ними. Влітку вони вирушають у морські походи. Тоді з'їжджаються багато козаків із навколишніх земель, з усіх-усюд Польщі. Вони вибирають з-поміж себе найкращих провідників. Пливають озброєними чайками, що вміщують інколи від чотирьох, а то й до семи чи восьми тисяч відбірних вояків, які насправді добрі веслярі та моряки. Майже всі міста на березі Чорного моря пошарпані ними. Їхнього гніву скуштував Синоп, не могла вирватись із козацьких обіймів і Кафа, кілька разів перебував у небезпеці Трапезунд: якщо це місто і врятувалося в минулому, то це не означає, що уникне згодом лихого долі. Османи не мають на Чорному морі жодного міста, яке б не взяли козаки. Вони сьогодні така значна сила на Чорному морі, що, якщо докладуть більше енергії, будуть повністю його контролювати».

Завдання 8. Обговоріть результати роботи в загальному колі. На основі опрацьованих джерел і §§ 12, 13, 14 доведіть або спростуйте думку: «В умовах прикордоння сформувався своєрідний тип людини, котра була одночасно і воїном, і трудівником».

**Узагальнення за розділом:
«Становлення козацтва
(XVI – перша половина XVII століття)»**

Любі діти! Ось ви опанували другий розділ підручника й дізналися, як відбулося становлення українського козацтва. Поруч із вами були давні знайомі, юні знавці історії — Марічка та Ігор. Вони так захопилися козаками, їхньою відвагою й хоробрістю, що вирішили повернутися на Запорожжя на кілька століть назад. Щоб дістатися туди разом з ними, вам доведеться подолати сім Дніпровських порогів — виконати сім завдань. Завдання можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Разом і пороги можна здолати, і завдання непрості вирішити. Отже, цікавої і незабутньої мандрівки!

Поріг Кодацький

Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке із понять зайве і чому.

А Уходники, католицизм, Дике Поле, промисли.

Б 1556 рік, Мала Хортиця, Криштоф Косинський, Січ.

В Кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, коронний гетьман.

Г 1572 рік, 1578 рік, 1618 рік, 1619 рік.

Д Стефан Баторій, 300 козаків, реєстрове козацтво, Трахтемирів.

Ж Іван Підкова, 1577 рік, Молдова, «доба героїчних походів».

Поріг Дзвонецький

Марічці та Ігорю по дорозі на Запорожжя трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в ньому стерлися. Допоможіть нашим мандрівникам заповнити пропуски в документі і запишіть його текст в зошит.

Першою відомою Січчю вважається фортеця, зведена в середині XVI століття на острові _____ князем _____. За польського короля _____ 300 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку — _____. Їх стали називати _____. Українські козаки мали свої атрибути влади — _____. Найбільшою святинею козацтва вважалася _____ — прапор. Перші два десятиліття XVII століття були періодом успішних морських походів запорожців. У _____ році козаки двічі перепливали Чорне море і штурмували османські прибережні міста Трапезунд і Синоп. У 1616 році вони здійснили похід на _____ — невідомий ринок у Криму. Важливу роль відіграли українські козаки на чолі із _____ у Хотинській битві _____ року.

Поріг Ненаситець (Дід)

Допоможіть Марічці та Ігорю виконати завдання «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда та дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошит.

Поріг Вовнизький (Онук)

Установіть відповідність між козацькими повстаннями та географічними об'єктами, які з ними пов'язані.

1 Повстання під проводом Северина Наливайка	А містечко П'ятка
2 Повстання Тараса Федоровича (Трясила)	Б Курукове озеро
3 Повстання під орудою Криштофа Косинського	В місто Переяслав
4 Повстання на чолі з Іваном Сулимою	Г фортеця Кодак
5 Повстання під керівництвом Павла Бута, Дмитра Гуні, Якова Остриянина	Д урочище Гострий Камінь
6 Виступ Марка Жмайла	Ж село Кумейки

Поріг Будило

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку випишіть факти, пов'язані з діяльністю Дмитра Вишневецького, в іншу — Северина (Семерія) Наливайка, ще в іншу — Петра Конашевича-Сагайдачного.

1) Уклав Роставицьку угоду; 2) заснував першу Січ на острові Мала Хортиця; 3) здійснив похід на Москву; 4) служив сотником у приватному війську Василя-Костянтина Острозького; 5) очолив похід на Кафу; 6) був одним із претендентів на молдовський престол; 7) сприяв переможному завершенню Хотинської битви для Речі Посполитої; 8) сприяв відновленню православної церковної ієрархії; 9) заклад табір на річці Солонича; 10) очолював козацьке повстання; 11) герой народної думи «Про козака Байду»; 12) страчений у Стамбулі, залишився вірний православ'ю та козацьким ідеалам.

Поріг Лишний

Разом з Марічкою пригадайте роки укладання історичних документів, які регулювали чисельність реєстрового козацтва, та установіть послідовність їх укладання.

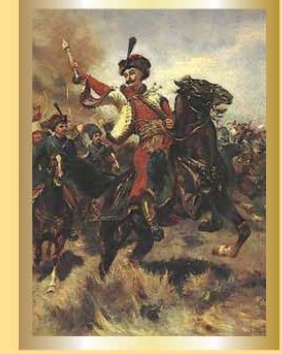
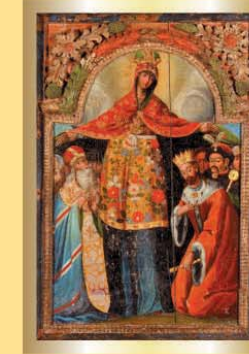
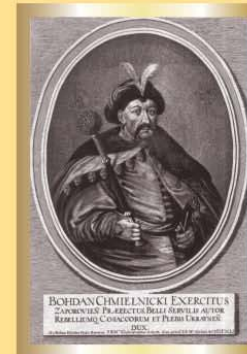

1) Куруківська угода; 2) Вільшанська угода; 3) «Ординація реєстрового Війська Запорозького...»; 4) Переяславська угода; 5) Роставицька угода.

Поріг Вільний

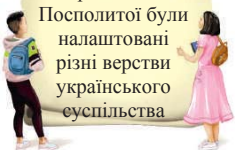
Складіть збірний портрет козака на основі інформації, здобутої під час опрацювання розділу 2, за критеріями: *зовнішність, одяг, озброєння, риси характеру, моральні цінності та ідеали*. Поміркуйте, кого серед сучасників ви б назвали справжніми козаками. Чому? Результати роботи представте на загал.

Розділ 3 Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття

§ 20. Початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Богдан Хмельницький

Упродовж уроку дослідіть, чому проти Речі

Посполитої були налаштовані різні верстви українського суспільства

Згадайте, що передбачала «Ординація реєстрового Війська Запорозького...».

Як ви розумієте значення поняття «десятиліття «золотого спокою»?»

Чи пам'ятаєте ви, що основою козацького війська була піхота, а найпоширенішим видом піхотного бойового порядку був табір, що складався із возів, скріплених ланцюгами, у формі чотирикутника, півмісяця, овала? Що вам про це відомо?

1. Передумови і причини Національно-визвольної війни

На 1648 рік Річ Посполита стала однією з найсильніших держав у Європі. Економіка і торгівля держави були на піднесенні, коронне військо вважалось непереможним, політичне життя суспільства — гармонійним і стабільним. Замиріння українського козацтва після повстань 1620–1630-х років здавалось надійним і остаточним. Відтак останнє десятиліття, як ви вже знаєте, поляки називали «золотим спокоєм».

Що ж могло порушити це, на перший погляд, стабільне життя? Насамперед, станові проблеми козацтва та його боротьба за станові привілеї. Розуміючи, що найбільшу загрозу для влади становить саме **козацький стан**, який перетворився у важливу військову і політичну силу, польський уряд посилив тиск на козаків. До прикладу, прийнята сеймом «Ординація реєстрового Війська Запорозького...» мала на меті упокорити козацтво. Усіх козаків, за винятком шести тисяч реєстровців, зобов'язали покинути Запорозжя. Проте, коли когось із козаків силою примусили повернутися до плуга, то це не означало, що він забув, як користуватися шаблею. Також ніде не зникло козацьке прагнення до волі і набутий досвід збройної боротьби проти коронного війська. Попри існуючі урядові заборони, втечі на Запорозжя тривали. Становлення козацького стану супроводжувалося появою нового типу господарювання, який ґрунтувався на вільнонайманій праці. Відтак наростали суперечності між ним і шляхетським фільварковим, заснованим на праці кріпосних селян, який поширював на ці землі польський уряд.

Через **поширення фільварків та збільшення панщини** посилювався тиск **шляхти на селян**. Від сваволі **магнатів та урядників страждала навіть**

дрібна шляхта. Шляхтича легко міг обібрати, а то й скалічити сильніший сусід, і, як це не раз траплялося, скривджений не мав змоги знайти захист ані в шляхетських судах, ані в короля. **Потерпали від влади і містiani**, котрих **обкладали додатковими повинностями**. Православних містian здебільшого змушували жити в спеціальних кварталах, обмежували їхнє право займатися ремеслом і торгівлею. Були і **релігійні утиски**. Нерідко влада закривала православні храми і монастирі; час від часу православним забороняли здійснювати відправи, обіймати певні посади, створювати вищі навчальні заклади. Отже, поступово в усіх сферах — політичній, **економічній, соціалній, культурно-релігійній** — сформувалися суттєві протиріччя, які влада Речі Посполитої не могла усунути.

1. Що сприяло перетворенню Речі Посполитої на одну із найсильніших держав у Європі?
2. Чому польський уряд найбільше посилював тиск на козаків?
3. Які негаразди відчували на собі українці-представники різних соціальних станів?

2. Напередодні збройного виступу проти Речі Посполитої

Лідером, довкола якого згуртувалися незадоволені, був реєстровий козак і православний шляхтич **Богдан Хмельницький**. **Приводом до початку збройного виступу** стала його суперечка з чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським за хутір Суботів, який той хотів відібрати. Коли Богдана Хмельницького не було у Суботіві, за наказом підстарости було побито його сина, згодом спалено дощенту хутір, а навколишні землі Даніель Чаплинський оголосив своєю власністю.

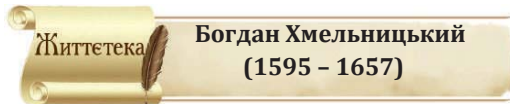
Ювілейна монета «Богдан Хмельницький» номіналом 200 тисяч крб. Реверс. Світлина

1. Національний банк України присвятив монету 400-річчю з дня народження Богдана Хмельницького. У якому році викарбували монету?

Після нападу на Суботів, Богдан Хмельницький безуспішно шукав справедливості у місцевому суді, тоді вирушив до Варшави і подав скаргу до польського сейму, але й тут — без жодних результатів. Перебуваючи у столиці, він навіть звернувся до польського короля, який, хоч і співчував Богдану Хмельницькому, визнав, що не має змоги втручатися в польську судову й адміністративну систему, цілковито контрольовану шляхтою. Зазнавши особистої кривди, **Богдан Хмельницький** із кількома десятками козаків і сином Тимошем подався на Запорозжя.

На Січі, що містилася тоді біля **Микитинового Рогу** (нині місто Нікополь), згідно з «Ординацією реєстрового Війська Запорозького...», перебувала польська залога і два полки реєстровців. Зважаючи на це, Богдан Хмельницький зупинився на острові Томаківка. Там він розпочав формування війська і встановив зв'язки із запорожцями. Заручившись їхньою підтримкою, **в січні 1648 року оволодів Січчю**. Реєстрові козаки, які несли там варту, перейшли на бік повсталих, вкотре підтвердивши стару приповідку: «Воювати козаками проти козаків — все одно, що вовком орати». Невдовзі відбулася козацька рада, на якій **Богдана Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького**.

1. Що стало приводом до початку збройного виступу під орудою Богдана Хмельницького?
 2. Наведіть приклади того, що сваволя шляхти в Речі Посполитій не мала меж.
 3. Яка подія відбулася раніше: Богдан Хмельницький оволодів Микитинською Січчю чи Богдана Хмельницького обрали гетьманом Війська Запорозького?

Ім'я (повне). Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький.
Народження. Народився у хуторі Суботіві (нині Черкаської області).
Походження. З козацько-шляхетського роду Хмельницьких.
Освіта. Навчався у Львівському єзуїтському колегіумі; крім української, вільно володів польською та латиною.
Ключові події життя.

До 1648 року. Як і батько, вступив до реєстрового козацтва. Брав участь у поході на Москву (1618 рік), Хотинській війні 1620–1621 років. Під час війни, в битві під Цецорою, потрапив в османську неволю. Через два роки поневірянь повернувся до Суботова, поновився в реєстровцях. Спочатку служив військовим писарем, а в 1638 році став чигиринським сотником. Втративши родинний хутір Суботів, шукав справедливості в польського короля та сейму. Натомість кривдники домоглися його ув'язнення. Йому вдалось уникнути страти. 1647 року подався на Запорожжя.

Упродовж 1648–1657 років. У лютому 1648 року козаки обрали його гетьманом Війська Запорозького. Ці події стали початком Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої. За підсумками успішних військових операцій 1648–1649 років, козацькі війська контролювали більшість українських земель. У 1649 році уклав Зборівський договір, за яким Річ Посполита надавала автономію Війську Запорозькому (Гетьманщині). Поразка

«Богдан Хмельницький. Війська Запорозького Головнокомандувач, Війни Хлопської Зачинатель, Повсталого Козацтва і Народу Українського Князь». Гравюра фламандського художника Вільгельма Гондіуса. 1651 рік

козаків під Берестечком 1651 року змусила підписати не вигідний Білоцерківський договір. Лише в результаті блискучої перемоги біля гори Батіг у 1652 році відновив чинність Зборівського договору. Породичався з молдовським господарем Василем Лупулум, одруживши з його дочкою Розандою свого сина Тимоша. Роки боротьби підірвали здоров'я гетьмана. Відчуваючи наближення смерті, домігся передачі влади синові Юрію. Помер у 1657 році, похований у Суботіві в Іллінській церкві. Пам'ять про «батька Хмеля» зосталася в численних народних піснях, думах, прозових та поетичних творах, увіковічена в пам'ятниках, назвах вулиць та міст.

1. Яке твердження про Богдана Хмельницького вам ближче: «Це лицар, за якого Русь-Україна на ноги повстала» чи «безжалісний порушник посполитого спокою»? Відповідь аргументуйте.

3. Формування війська. Козацько-кримський союз

Гетьман добре знав військову потугу Речі Посполитої. Тому головну увагу початково зосередив на **створенні босздатної армії**. З цією метою він розсилав універсали до населення, із закликами вступати до козацького війська. Водночас було налагоджено виробництво пороху, купівлю зброї та набоїв. До повстанців примкнула також і частина реєстровців.

Ханський палац у Бахчисараї. Сучасна світлина

Іншим напрямком діяльності став пошук союзників. Богдан Хмельницький вів переговори із Османською імперією та її васалом — Кримським ханством. У **лютому-березні 1648 року** в столиці ханату — Бахчисараї — був укладений договір із **кримським ханом Іслам-Гіреєм III** про спільні дії проти Речі Посполитої. Тим самим гетьман вирішив два важливих завдання: браку власної кінноти та уникнення несподіваного нападу кримськотатарських і ногайських орд.

Польські можновладці та військові знали про такі приготування Богдана Хмельницького. Проте вони вважали, що краще підготовлена коронна армія здатна без особливих зусиль подолати нову загрозу з боку козацько-кримськотатарських загонів. Польське військо, що складалося з піхоти та кінноти, рушило на землі Війська Запорозького. Дізнавшись про це, Богдан

1. Прокладіть на Google-карті маршрут Богдана Хмельницького від Микитинської Січі (орієнтовно від сучасного міста Нікополя) до Бахчисарая.
 2. З'ясуйте: 1) яка відстань між містами, 2) яким чином (на якому засобі пересування) міг подолати її гетьман та 3) упродовж якого часу.

Хмельницький віддав наказ виступати в похід. **Військове протистояння між обома силами стало невідворотним.**

1. Яким чином новообраний гетьман дбав про створення босздатної армії?
2. Чією підтримкою заручився Богдан Хмельницький у лютому-березні 1648 року?
3. Проти кого рушило в похід козацьке військо, щоб боронити свої вольності?

У той час, коли...

на теренах України

у Микитинській Січі козаки обрали гетьманом Війська Запорозького Богдана Хмельницького, ...

Тоді...

у світі

у Мюнстері (Священна Римська імперія) Іспанія та Нідерланди підписали договір, за яким визнавалася незалежність Республіки Нідерланди.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринки подій. Випишіть у зошит із хмаринок рік та слова. Складіть із ними речення.

2. Уявіть, що ви — джура (збронець) Богдана Хмельницького. Опишіть його бойовий шлях протягом січня-березня 1648 року.
3. Користуючись схемою, складіть розповідь про передумови, причини й привід до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.

Передумови

- Наявність окремого козацького стану.
- Слабка влада польського короля.
- Постійне поповнення лав козаків утікачами.
- Наявність досвіду збройної боротьби проти коронного війська.

Причини

- Обмеження прав козацтва, в тому числі реєстрового.
- Посилення релігійних утисків.
- Погіршення становища селян та міщан.
- Незахищеність дрібної української шляхти перед польськими магнатами.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття

Привід

Особиста кривда Богдана Хмельницького від шляхтича Даниїла Чаплинського.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

104

§ 21. Воєнні дії в 1648–1649 роках. Зборівський договір 1649 року

Упродовж уроку дослідіть результати воєнних дій 1648–1649 років для Війська Запорозького

Згадайте, що спонукало українців розпочати Національно-визвольну війну в середині XVII століття.

Як ви розумієте значення понять «виписки», «договір»?

Чи пам'ятаєте ви, що в лютому-березні 1648 року Богдан Хмельницький уклав військово-політичний союз із кримським ханом Іслам-Гіреєм III? Що вам про це відомо?

1. Початок збройної боротьби проти Речі Посполитої

Щоб приборкати запорожців, польський уряд направив військо під орудою Миколая Потоцького. Натомість Богдан Хмельницький вирішив зустріти противника за межами Січі. **5–6 травня 1648 року** козаки отримали першу перемогу в битві біля степової річки **Жовті Води**, розгромивши передовий загін карального війська.

Поразка польських вояків змусила їх відступати до Корсуня, куди мала надійти підмога — 6-тисячний загін на чолі з Яремою Вишневецьким. Однак, увійшовши в місто, поляки виявили, що повстанці і кримсько-татарська кіннота перебувають недалеко від Корсуня. Щоб місто не дісталось Богдану Хмельницькому, вони пограбували і спалили його. З чисельнішими козацько-кримськотатарськими силами, Богдан Хмельницький переслідував поляків і переміг їх **16 травня 1648 року** неподалік **Корсуня**. Обидва командувачі — коронний гетьман Миколай Потоцький, польний гетьман Мартин Калиновський — і частина польських вояків потрапили в полон. 20-тисячне коронне військо перестало існувати. Ще більше ускладнило ситуацію поляків те, що напередодні поразки під Корсунем помер король Володислав IV Ваза. Вибори ж наступного правителя призвели до суперечок між претендентами на королівський трон і могли тривати довго.

Перемоги під Жовтими Водами і Корсунем спричинили розгортання боротьби на всій території України. До кінця літа 1648 року Лівобережна і більшість земель Правобережної України опинилися під контролем повстанців. Уже перші битви дарували Богдану Хмельницькому побратимів — талановитих воєначальників **Максима Кривоноса**, **Данила Нечая**, **Івана Богуна**. Тим часом гетьман озброював військо і налагоджував управління звільненими територіями за козацьким звичаєм і правом. Тоді ж королівський уряд збирав посполите рушення (загальний військовий збір шляхти).

105

Сучасники оцінювали становище Речі Посполитої як катастрофічне: «Оскільки жодна сила вже не стояла на перешкоді, кримські татари і козаки вдерлись аж під Білу Церкву... могли загрожувати навіть Кракову і Варшаві, не зустрічаючи опору. Бо такий страх запанував, що всі думали більше про втечу, ніж про оборону».

1. Де й коли козаки отримали першу перемогу над коронним військом?
2. Які наслідки мала битва під Корсуном для польського війська?
3. Назвіть бойових побратимів Богдана Хмельницького.

Картина Миколи Самокиша
«Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким». 1934 рік

1. Поцікайтесь у вчителя, що таке батальний жанр. Чи можна стверджувати, що картина написана в батальному жанрі?
2. Дослідіть за допомогою інтернет-ресурсів причини й особливості протистояння між героями картини.

2. Пилявецька битва.

Похід козацького війська в Галичину

Після безрезультатних переговорів між протиборчими сторонами, восени 1648 року відновилися воєнні дії. **11–13 вересня** відбулася битва біля села **Пилявці** поблизу Старокостянтинова (нині село Пилява Хмельницької області). Козацько-кримськотатарському війську протистояла 80-тисячна польська армія. Її командувачів гетьман жартома назвав «периною», «латиною» та «дитиною». Річ у тім, що один із них любляв розкіш, інший мав хорошу освіту, але був недосвідченим у військовій справі, а третій —

зовсім юний. У триденному бою коронне військо зазнало поразки, залишивши повстанцям свої гармати та безліч іншого майна.

Одразу після Пилявецької битви Богдан Хмельницький розпочав похід на **Галичину**. Наприкінці вересня в облогу взяли **Львів**, а через місяць — **Замостя**. Щоправда, обидва міста не вдалося захопити, через різні обставини. До прикладу, кілька спроб заволодіти Замостям були для козаків невдалими. Натомість перемовини із владою міст завершилися сплатою містянами викупу і зняттям облоги. Перебуваючи під Замостям, Богдан Хмельницький погодився на переговори з представниками новообраного польського короля Яна II Казимира. До цього гетьмана спонукало зменшення боєздатного війська і озброєння. Давалася взнаки також психологічна і фізична втома. Почалася епідемія чуми, а з осіннім бездоріжжям відчувалася нестача харчів, посилена ворожістю місцевого польського населення. Водночас звістка про наміри повстанців йти на міста Краків і Варшаву та дипломатичні зусилля Богдана Хмельницького з формування антипольської коаліції змусили польську владу почати переговори. Вони завершилися укладенням **перемир'я**. Король пообіцяв виконати вимоги повстанців, насамперед, повернути козацькі привілеї, забезпечити вільний прохід козаків до Чорного моря, амністувати всіх учасників повстання. Фактично на цей час гетьман став реальним володарем майже всієї України.

23 грудня 1648 року Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до **Кисва**, який зустрів його дзвонами в церквах, тисячними натовпами люду. Студенти Києво-Могилянського колегіуму в своїх віршах-панегіриках вітали його, як Мойсея, спасителя народу, «добрим знаком названого Богданом — від Бога даним». Київський митрополит Сильвестр Косів та Єрусалимський патріарх Паїсій благословили гетьмана на переможне завершення війни.

1. Коли відбулася битва під Пилявцями? Які її наслідки?
2. Чим завершилася облога Львова та Замостя?
3. Хто зустрічав гетьмана під час його тріумфального в'їзду в Київ 23 грудня 1648 року?

3. Воєнні дії 1649 року. Зборівський договір

Попри укладене перемир'я, в **1649 році** воєнні дії поновили. Коронна армія, порушивши перемир'я, почала наступ. Гетьман оголосив загальну мобілізацію. В травні 1649 року козацько-кримськотатарському війську вдалося оточити основні сили поляків біля міста **Збараж**. А коли сам король Ян II Казимир на чолі посполитого рушення спробував їх розблокувати, то й він зазнав поразки неподалік міста **Зборова** і змушений був просити миру.

У розпал Збарасько-Зборівської кампанії з півночі на Київ рушили військо великого гетьмана литовського князя Януша Радзивілла. Зупинив його просування неподалік міста **Лоїв** 10-тисячний козацький корпус київського полковника **Михайла-Станіслава Кричевського**. Кровопротитна **Лоївська битва 21 липня 1649 року** не визначила переможця: литовське військо було зупинене, але й козаки зазнали надто великих втрат, а сам тяжко поранений полковник потрапив у полон, де загинув смертю героя.

- Попрацюйте з картою.
1. У якому місті було укладено військово-політичний союз із Кримським ханством?
 2. Де Богдана Хмельницького проголосили гетьманом?
 3. Назвіть головні битви 1648–1649 років.
 4. Віднайдіть межі Війська Запорозького згідно Зборівського договору.

За результатами воєнних дій **8 серпня 1649 року** був укладений **Зборівський договір** між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким. Згідно з його умовами, під владу гетьмана переходили території колишніх **Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств**. Після цього Богдан Хмельницький вивів військо з території Речі Посполитої, згідно кордонів, встановлених угодою. Військо розпустили по своїх домівках. Гетьман зі штабом і частиною вояків рушили до Києва, згодом — до

Чигирин, де Богдан Хмельницький отримав звістку про ратифікацію Зборівського договору польським сеймом.

1. Хто й коли порушив умови перемир'я, укладеного в 1648 році?
2. Коли відбулася Лоївська битва? Які її наслідки?
3. Підписанням якого договору завершилася Збарасько-Зборівська кампанія?

Детальніше про... умови Зборівського договору

- ✓ Автономія Війська Запорозького у складі Речі Посполитої в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.
 - ✓ Визнання на цих землях влади гетьмана, резиденція якого розміщувалася в Чигирині.
 - ✓ Закріплення права обіймати державні посади винятково за православними.
 - ✓ Виведення польських військ із вказаних територій.
 - ✓ Обмеження козацького реєстру до 40 тисяч осіб.
 - ✓ Повернення «виписиків» до своїх панів.
 - ✓ Амністія усім учасникам війни.
- Важливо! Зборівський договір вперше зафіксував кордони українського державного утворення.

1. Поміркуйте, чому умови Зборівського договору не задовольняли жодну зі сторін підписантів — ні Військо Запорозьке, ні Річ Посполиту — й обидві розпочали підготовку до нового етапу війни.

У той час, коли...

біля Збаражя козацько-османське військо оточило польське військо, ...

1. Уважно розгляньте топономічну хмаринку географічні назви. Поснайдіть їх із відповідними датами, складіть із ними речення.

5–6 травня 1648 року; 16 травня 1648 року;
11–13 вересня 1648 року; 23 грудня 1648 року;
21 липня 1649 року; 8 серпня 1649 року.

2. Користуючись рубрикою «Детальніше про...», складіть історичну довідку про Зборівський мирний договір за критеріями: *передумови укладання; рік укладання; договірні сторони; території, на які поширювалася влада гетьмана; чисельність козацького реєстру*.

3. Поміркуйте, що змусило Богдана Хмельницького, незважаючи на численні перемоги, восени 1648 року розвернути війська та повертатися назад. Свої міркування обґрунтуйте, користуючись текстом параграфа та легендою карти, за допомогою методу «Прес» («Я вважаю, що ...»; «Тому що ...»; «Наприклад, ...»; «Отже, ...»).
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

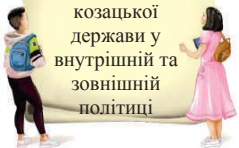
Тоді...

в Англії було проголошено республіку.

§ 22. Українська козацька держава — Військо Запорозьке

Упродовж уроку з'ясуйте успіхи молоді козацької держави у внутрішній та зовнішній політиці

Згадайте умови Зборівського договору.

Як ви розумієте значення понять «державна», «республіка»?

Чи пам'ятаєте ви, що з XVI століття в українських землях у складі Речі Посполитої утвердилася фільваркова система? Що вам про це відомо?

1. Устрій Війська Запорозького

Козацька держава називалася **Військо Запорозьке**. Її територія — це землі колишніх **Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств**. Столиця — місто **Чигирин**. Запроваджувався новий адміністративно-територіальний устрій. Землі держави поділялися на 16 полків: на Правобережжі — 9, на Лівобережжі — 7. Центром полку було одне зі значних міст полкової канцелярії. До полку входило 10–20, а то й більше сотень. Центрами сотень ставали міста, містечка й великі села. Окремою адміністративною одиницею була **Запорозька Січ**, наділена правом автономії. В Києві розташовувалася резиденція митрополитів, котрим підпорядковувалися православні єпархії всієї Речі Посполитої. В історичній літературі за козацькою державою закріпилася назва **Гетьманщина**.

За державним устроєм Військо Запорозьке — **республіка**, якою керували виборні посадовці чи органи влади. В роботі генеральних військових рад могли брати участь усі козаки, а також представники інших соціальних верств: шляхти, містян, духовенства. Але з часом ради майже перестали скликати, бо велике зібрання людей зазвичай проходило бурхливо і важко було дійти згоди. Важливі питання вирішували на **старшинській раді**, до якої входили гетьман, генеральна старшина, полковники, представники міст та духовництва. Її очолював гетьман як глава держави. Він також був найвищим суддею, головнокомандувачем військ і головним господарником. До генеральної старшини належали: генеральний обозний, котрий відповідав за матеріальне забезпечення війська, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний.

У полках були свої ради, а полковник мав повноваження, схожі до гетьманських, але в межах полку. Полковника обирали голосуванням, або ж призначав гетьман, коли козаки не мали суттєвих заперечень проти його

кандидатури. Те ж саме стосувалося сотні й сотників. **І полки, і сотні були водночас військовими та територіально-адміністративними одиницями.**

1. Які території входили до складу Війська Запорозького?
2. Назвіть основні органи влади козацької держави.
3. Хто керував полками і сотнями?

Схема
«Армія Війська Запорозького»

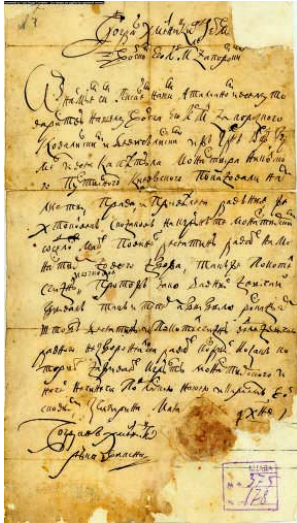

Схема «Судочинство Війська Запорозького»

1. Об'єднайтеся в пари. За вказівкою вчителя/вчительки одні пари складають розповідь за схемою «Армія Війська Запорозького», інші — «Судочинство Війська Запорозького».

2. Соціально-економічні перетворення

Під час визвольної війни відбулися зміни в соціально-економічному житті суспільства. В результаті воєнних успіхів козаків і селянських повстань магнати, католицька шляхта, духовництво залишили землі Війська Запорозького. **Були ліквідовані фільварки, кріпацтво, панщина** й майже весь комплекс існуючих до 1648 року **повинностей і поборів**. Великі простори земель перейшли у користування козаків, містян, селян. Формувалася також державна власність. Були видані універсали на захист маєтностей православної церкви, в якій козаки вбачали духовну опору суспільства. Водночас проводилася політика, спрямована на охорону майна і приватної власності. Гетьман намагався запобігти руйнації міст і містечок як осередків ремесел, промислів і торгівлі, а відтак суворо забороняв «савалля чинити, міста палити й руйнувати».

Універсал
Богдана Хмельницького
від 30 травня 1652 року.
Світлина

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) у XVII–XVIII століттях.

Універсалні джерела прибутків козацької держави були такими: плата за оренду державної землі, а також за промисли в державних водоймах, лісах тощо, збори з торгів і ярмарків, ввізне і вивізне прикордонне мито; загальні податки, які платили не з окремої людини, а з двору. Розпоряджався фінансами **гетьман**, але за їхне надходження і впорядкування відповідав **генеральний підскарбій**.

- ➔
1. Яке головне соціальне досягнення Національно-визвольної війни?
 2. Назвіть основні господарські заняття населення.
 3. Що формувало бюджет козацької держави?

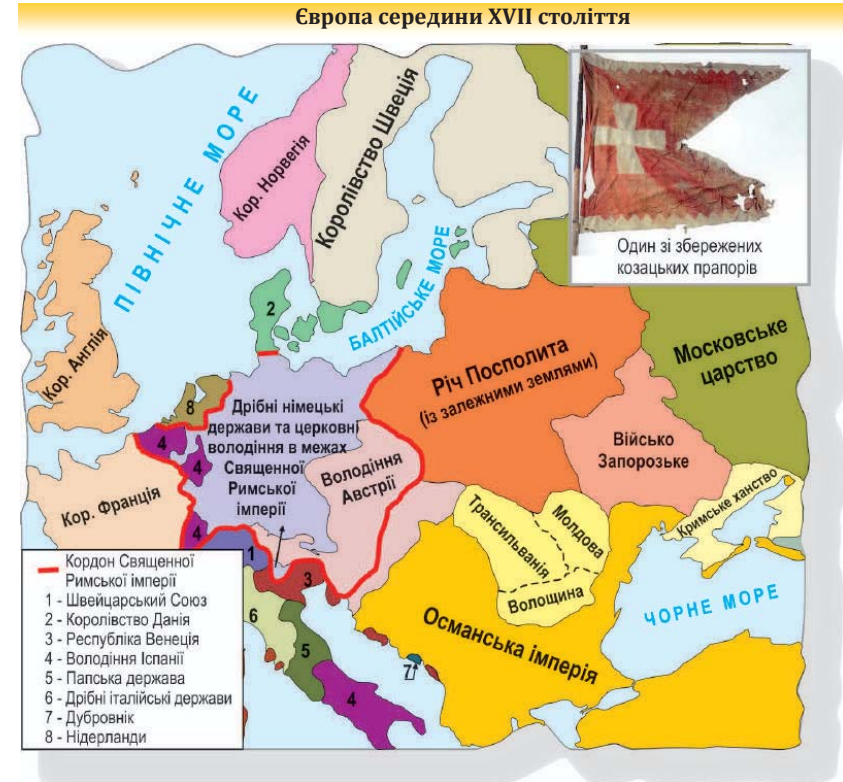
Основними заняттями населення й надалі були **хліборобство, тваринництво і ремесло**. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, хміль, розводили коней, свиней, волів. Ремісники виготовляли шаблі та іншу зброю, сільсько-господарський реманент, вози, одяг, зводили будівлі. Було налагоджене виробництво поташу (соди), селітри, відмінного пороху. Важливу роль у господарстві відігравала **внутрішня і зовнішня торгівля**. Ярмарки стали звичним явищем для козацької держави. Частими гостями на ярмарках були молдовські, волоські й угорські купці. Кримські татари продавали коней, худобу, овець, а купували хліб та інші продукти. Торговлю вели османи, вірмени, а найбільше греки. В грошовому обігу ходили польські, московські, османські й австрійські золоті та срібні монети.

Забезпечення потреб війська, дипломатичні переговори і спорядження посольств, утримання державних урядників та ведення воєнних дій вимагали чималих коштів. **Основні**

Золотий дукат
XVII століття.
Світлина

1. Пригадайте назву історичної дисципліни, яка вивчає монети як історичне джерело.

- ➔
- Попрацюйте з картою.
1. Знайдіть найактивнішого та потенційних союзників Війська Запорозького.
 2. Вкажіть країни, відносини Гетьманщини з якими були мінливими.

3. Зовнішня політика: в пошуку союзників

На зовнішню політику держав у ранньомодерну добу впливало кілька чинників: **віросповідання, намагання збільшити територію, династичні відносини**, тобто родинні стосунки між володарями різних країн. Зокрема, в 1652 році був укладений шлюб між старшим сином гетьмана Тимошем Хмельницьким та донькою молдовського господаря Василя Лупула Розандою.

Богдан Хмельницький розумів, що на той час сильна козацька держава була не вигідною для жодного її сусіда. Відтак він намагався використати ворожнечу сусідніх держав для зміцнення Війська Запорозького. Ведучи перемовини з

Кримським ханством чи Молдовським князівством, Венеційською республікою чи Османською імперією, князівством Волощина чи Московським царством, він був ладен визнати васальну залежність, аби розбудувати козацьку державу. Зовнішню політику гетьмана прийнято називати **полівасалітетом** — одночасною підтримкою дружніх стосунків із різними країнами за рахунок визнання їхньої формальної зверхності.

Проте, станом на 1649 рік непримиренним **ворогом** козаків залишалася Річ Посполита. Найактивнішим, але не завжди надійним **союзником** було Кримське ханство, союзниками — Османська імперія, Швеція, Московія. Вони висловлювали прихильність до боротьби козаків, але активно у воєнні дії не втручалися. Стосунки з придунайськими князівствами Волощиною, Молдовою, Трансильванією (Семигородом) змінювалися залежно від того, хто ставав їхнім володарем, або від кого вони відчували більшу загрозу чи підтримку. Отже, розуміючи роль зовнішньої підтримки в збереженні держави, гетьман і його оточення, поряд із військовими діями, провадили активну дипломатичну діяльність у пошуку союзників, а також для нейтралізації ворогів.

- ➔ 1. Які чинники впливали на зовнішню політику держав у ранньомодерну добу?
2. Що таке полівасалітет? З якою метою використовував його Богдан Хмельницький?
3. Які держави були ворогами, а які — союзниками Війська Запорозького?

У той час, коли...

на теренах України

у Переяславі Богдан Хмельницький проголосив програму розбудови козацької держави, ...

Тоді...

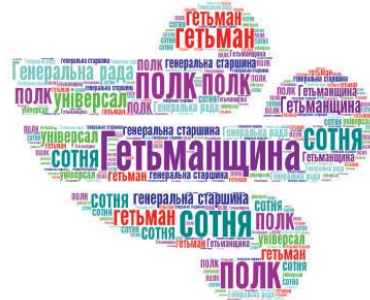
у світі

у Лондоні (Англія) стратили короля Карла I Стюарта.

Підсумуйте свої знання

- Уважно розгляньте хмаринку слів. Випишіть у зошит із хмаринки слова та поясніть їхнє значення.
- Складіть історичну довідку про устрій козацької держави за критеріями: *назва держави, територія, столиця, статус Запорозжя, державна релігія, глава держави, законодавча влада, уряд.*
- Користуючись текстом параграфа, доведіть або спростуйте думку: «У соціально-економічному житті козацької держави під час Національно-визвольної війни відбулися глибокі зрушення».
- Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

114

§ 23. Події 1650–1653 років

Упродовж уроку дослідіть обставини, які змусили Богдана Хмельницького шукати нового союзника у війні

Згадайте хронологію подій Національно-визвольної війни українського народу в 1648–1649 роках.

Як ви розумієте значення поняття «коронне військо»?

Чи пам'ятаєте ви, що, відповідно до Зборівського мирного договору, встановлювалася автономія Війська Запорозького у складі Речі Посполитої в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств? Що вам про це відомо?

1. Перший молдовський похід. Відновлення воєнних дій

Пам'ятний знак на місці загибелі брацлавського полковника Данила Нечая. Світлина

У протистоянні з Річчю Посполитою Богдан Хмельницький прагнув заручитися підтримкою православних держав **Трансильванії, Волощини, Молдови**. Насамперед йшлося про Молдову, правитель якої Василь Лупул підтримував польський уряд. А король прагнув використати її в боротьбі проти повстанців. **1650 року** козацько-кримськотатарське військо рушило на Молдовське князівство. У **вересні 1650 року** здобуло столицю держави **Ясси**. Господар Молдови Василь Лупул погодився на союз із Військом Запорозьким. Одночасно Богдан Хмельницький виношував плани заснування власної правлячої династії, для чого домігся згоди на одруження свого сина і спадкоємця Тимоша і дочки молдовського господаря Розанди. Так завершився **перший молдовський похід**.

Польський уряд прагнув не допустити зміцнення козацької держави. Річ Посполита першою почала воєнні дії на прикордонні, порушивши тим самим Зборівський договір. Наприкінці **1650 року** сейм схвалив воєнний наступ на Гетьманщину. Командувачами

- Підрахуйте, якій річниці Краснянської битви присвячено пам'ятний знак, встановлений у 2016 році.
- Дослідіть, чи у вашому регіоні є пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою козацтва за волю.

115

було призначено звільнених з кримськотатарського полону Миколая Потоцького та Мартина Калиновського.

У лютому 1651 року коронна армія під орудою Мартина Калиновського напала на корпус полковника **Данила Нечая**, який стояв у містечку **Красне на Брацлавщині**. Завдяки раптовості та чисельній перевазі, полякам удалося повністю розгромити козаків, хоча коронне військо також зазнало значних втрат. У бою загинув Данило Нечай. Потім польська армія спробувала захопити місто **Вінницю**. Проте в результаті активних дій полковника **Івана Богуна** та вчасно надісланого Богданом Хмельницьким підкріплення вдалося відстояти Вінницю й вигнати загарбників за межі козацької держави. Так було зірвано спробу поляків утвердитися на Брацлавщині.

1. Коли відбувся й чим завершився перший молдовський похід?
2. Яка зі сторін-підписантів Зборівського договору першою порушила його умови?
3. Хто й коли зірвав спробу коронного війська утвердитися на Брацлавщині?

2. Битва поблизу Берестечка. Білоцерківський договір 1651 року

Картина Миколи Івасюка «Іван Богун під Берестечком». 1919 рік

1. Якими художніми засобами митець передав настрій козаків під Берестечком?

Після зимових поразок Річ Посполита до початку літа зібрала велике військо: регулярні королівські загони, шляхетське ополчення, наймані західноєвропейські загони та озброєні слуги на чолі з Яном II Казимиром, Миколаєм Потоцьким та Мартином Калиновським. До війська Богдана Хмельницького входили козацькі та селянські загони, кримськотатарська кіннота Іслам-Гірея III. Армії були стягнуті в низовину, що лежала в межиріччі річок Стиру і Пляшівки на околиці містечка **Берестечко** на **Волині**. З одного боку її оточували болота, а з другого — великий ліс. Тут відбувся один із найбільших боїв Національно-визвольної війни.

Берестецька битва тривала з **18 по 30 червня 1651 року**. Обидві сторони билися відчайдушно. Очевидець оповідав: «Усе було у вогні, не було нічого чути,

лише гук... з ручної стрільби й гармат, так що ми вже думали, що звідти живим ніхто не повернеться». На третій день бою стала відчутною деяка перевага козацько-кримськотатарського війська. Проте в найбільш вирішальний момент поранений Іслам-Гірей III відвів свої загони з поля битви. Богдан Хмельницький з малою охороною кинувся навперейми ханові, однак був ним ув'язнений і відпущений лише по завершенні бою. Тим часом козаки майже десять днів в оточенні боронилися від чисельнішого коронного війська. Після чого 30 червня під орудою **Івана Богуна** налагодили переправу через річку Пляшівку, і під покровом ночі більша частина війська вийшла з оточення. Вдалося врятувати також більшість гармат. Героїчно билися воїни, приблизно 300 козаків, котрі прикривали відступ. Хоча Берестецька битва була для козаків невдалою, вважати її цілковитою поразкою не можна. Козаки не капітулювали, значну частину армії було врятовано завдяки рішучим діям Івана Богуна. Богдану Хмельницькому вдалося за короткий час відновити боєздатність війська. Наступ противника був зупинений неподалік міста Біла Церква.

Тим часом з півночі на Київ рушила армія великого литовського гетьмана Януша Радзивілла. Перемігши козаків у битві біля містечка Лоєва, литовські війська спочатку пішли на Чернігів, який не змогли взяти, а потім — на Київ. У бою поблизу Києва козаки змушені були відступити перед чисельно переважаючим ворогом. Наприкінці липня 1651 року місто було захоплене, пограбоване і спалене. Це була одна із найбільших пожеж в історії Києва. Однак вже на початку вересня Януш Радзивілл, дізнавшись про наближення козацьких полків, залишив Київ і рушив на з'єднання з польською армією. Результатом літньої військової кампанії стало укладення **18 вересня 1651 року Білоцерківського мирного договору**, який обмежував володіння гетьмана лише землями Київського воєводства, але в цій непростій ситуації дозволяв Богдану Хмельницькому зберегти козацьку державу і дав час готуватися до наступної боротьби.

1. Де відбувся один із найбільших боїв визвольної війни?
2. Коли відбулася й чим завершилася Берестецька битва?
3. Що стало результатом літньої військової кампанії 1651 року?

Детальніше про... умови Білоцерківського договору

- ✓ Обмеження території козацької держави Київським воєводством.
- ✓ Позбавлення української сторони права на дипломатичні відносини з іноземними державами.
- ✓ Повернення польській адміністрації до Брацлавського і Чернігівського воєводств.
- ✓ Підтвердження гетьманських повноважень Богдана Хмельницького за умови його підпорядкування коронним гетьманам.

- ✓ Відновлення прав магнатів і шляхти на довоєнні мастки.
- ✓ Зменшення козацького реєстру із 40 до 20 тисяч.
- ✓ Повернення «випищиків» до попереднього соціального стану.

Попрацюйте з картою.

1. Порівняйте напрямки руху козацьких військ у 1650–1653 роках.
2. Знайдіть на карті місця головних битв, а за матеріалом параграфа визначте, коли вони відбулися.
3. Дослідіть, яке місто було знищено, яке — розграбовано, а які — потрапили в облогу.
4. Де й між ким було укладено мирні договори?
5. Віднайдіть територію та межі Війська Запорозького згідно з Білоцерківським договором.
6. Куди було перенесено Запорозьку Січ у 1652 році?

3. Батозька битва. Молдовські походи. Воєнна кампанія 1653 року

Молдовський господар Василь Лупул після Берестецької битви відмовився дотримуватися союзу з Військом Запорозьким. Тоді гетьман разом із кримським ханом вирушили у **другий молдовський похід**, а король, щоб захистити свого нового союзника, відправив наперейми їм військо на чолі з Мартином Калиновським. Бій відбувся **23 травня 1652 року** поблизу гори **Батіг на Брацлавщині** (нині Вінницька область). Польський табір був оточений та атакований з усіх боків. Королівське військо зазнало нищівної поразки. Після Батозької битви втратив чинність Білоцерківський договір, позаяк повсталі козаки, селяни і містяни знову очистили від королівських урядників Брацлавське і Чернігівське воєводства. Гетьман же із сином Тимошем рушили до Молдови, відновили союз із Василем Лупулом, а дещо згодом справили весілля Тимоша і Розанди.

Портрети Розанди Лупул і Тимоша Хмельницького із музею Богдана Хмельницького в Чигирині

У відповідь правителі Волощини Матвій Бесараб і Трансильванії Держь II Ракоци, об'єднавши свої зусилля, навесні 1653 року захопили місто Ясси й усунули від влади Василя Лупула. Через це в **квітні 1653 року** відбувся **третій молдовський похід**. Тиміш Хмельницький на чолі експедиційного козацького корпусу відновив владу тестя над Молдовою. Проте ненадовго. Василь Лупул знову змушений був утікати зі своєї столиці і потрапив в оточення в місті Сучава. В **серпні 1653 року** розпочався трагічний **четвертий молдовський похід**. Козаки на чолі з Тимошем Хмельницьким прорвалися крізь оточення до Василя Лупула, але зняти облогу не змогли. До того ж син Богдана Хмельницького зазнав смертельного поранення від гарматного ядра. Надалі відносини між обома державами були припинені.

Богдан Хмельницький не зміг надіслати до Молдови підкріплення, бо разом із кримськими татарами оточив 40-тисячне військо Яна II Казимира під Жванцем (неподалік Хотина). Від повного розгрому коронну армію під час **Жванецької облоги**, яка тривала з **жовтня по грудень 1653 року**, знову порятував Іслам-Гірей III. У грудні 1653 року він уклав з королем Кам'янецьку угоду. За нею, король мав виплачувати ханові щорічні «упоминки» — своєрідну данину, а щодо козаків — повертали в дію умови Зборівського договору. Та вони вже не влаштували Військо Запорозьке. Зважаючи на це, Богдан Хмельницький вирішив шукати нового союзника.

- ➔
1. Які наслідки мала битва біля гори Батіг на Брацлавщині?
 2. Коли відбулися третій і четвертий молдовські походи?
 3. Що спонукало Богдана Хмельницького наприкінці 1653 року шукати нового союзника?

У той час, коли...

на теренах України

у **Суботіві** поховали Тимоща Хмельницького після загибелі в четвертому молдовському поході, ...

Тоді...

у світі

в **Англії** Олівера Кромвелля проголосили лордом-протектором.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Користуючись рубрикою «Детальніше про...», складіть історичну довідку про Білоцерківський мирний договір за критеріями: *обставини укладання; рік укладання; договірні сторони; території, на які поширювалася влада гетьмана; чисельність козацького реєстру; припинення чинності договору.*

3. На прикладі бойових побратимів Богдана Хмельницького — Данила Нечая та Івана Богуна — доведіть українську народну мудрість «Вірного друга народ прославить, бо він товариша в біді не оставить».

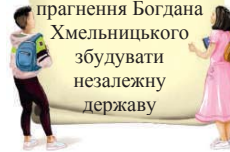
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

120

§ 24. Воєнно-політичні події 1654–1657 років

Упродовж уроку доберіть факти, які підтверджують прагнення Богдана Хмельницького збудувати незалежну державу

Згадайте, чому Богдан Хмельницький не був упевненим у своєму союзникові — кримському ханові Іслам-Гіреї III.

Як ви розумієте значення понять «Військо Запорозьке», «Гетьманщина»?

Чи пам'ятаєте ви, що в 1650–1653 роках Військо Запорозьке мало союзні відносини з Молдовою, проте після загибелі Тимоща Хмельницького ці відносини було припинено? Що вам про це відомо?

1. Українсько-московський договір 1654 року

Від початку визвольної війни цілих п'ять років відчутну військову допомогу козакам надавав лише кримський хан Іслам-Гірей III. Проте події під **Зборовом**, **Берестечком** та **Жванцем** засвідчили **непередбачуваність кримського хана** і змусили Богдана Хмельницького вдатися до пошуків нових союзників. Найбільш перспективними напрямками дипломатичних зусиль гетьмана були Османська імперія і Московське царство. Адже саме османський правитель і московський цар могли допомогти козацькій державі врівноважити військову могутність Речі Посполитої та легітимізувати на міжнародній арені гетьманську владу. Початково пріоритетним був османський напрямок. 1651 року Богдан Хмельницький погоджувався на васальну залежність від Османської імперії. Однак його непокоїла майбутня військова співпраця між державами. Оскільки Османська імперія вела виснажливу війну із Венеційською республікою, тому допомогу Війську Запорозькому мав би надавати султанів васал — кримський хан. А цього гетьманові було недостатньо.

Відтак 1654 року сформувався союз із Московським царством. Рішення про його укладення прийняли на **Переяславській раді 8 січня 1654 року**. Тут гетьман і частина старшини склали присягу цареві Олексію Михайловичу (Романову). А очільник московського посольства боярин Василь Бутурлін запевнив їх у тому, що цар неодмінно підтвердить усі права й вольності Війська Запорозького, хоча відмовився присягнути козакам. Своє рішення мотивував відсутністю повноважень на таку присягу. Проте серед старшини і простих козаків не було єдності щодо доцільності такого союзу. Відмовилися підтримати Переяславську угоду й присягнути царю полковники Іван Богун, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, Брацлавський, Кропивнянський, Полтав-

121

ський, Уманський полки, деякі міста, зокрема Чорнобиль, а також українське духовництво на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим. Не присягли Запорозька Січ, селяни, жінки. Втім, і за нових обставин гетьман не переривав відносин із султаном, а від весни 1655 року активно налагоджував співпрацю зі Швецією та її союзниками.

У березні 1654 року з Чигирини до Москви для переговорів із царським урядом прибуло посольство, очолюване генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею. Рішення Переяславської ради були оформлені письмовими договорами між містянами та царським урядом, а також між козаками та царським урядом, які увійшли в історію під назвою **Березневі статті**. Військо Запорозьке визнавало зверхність московського царя, але за умов спільної боротьби проти ворогів та збереження козацьких прав і вольностей.

1. Чому Богдан Хмельницький вдався до пошуку нових союзників?
2. Коли відбулася Переяславська рада? Хто не підтримав рішення цієї ради?
3. З якою метою в березні 1654 року до Москви вирушило козацьке посольство?

Детальніше про... основні пункти Березневих статей

- ✓ Вибірність гетьмана і старшини на козацькій раді.
- ✓ Збереження форми урядування, устрою, судочинства Війська Запорозького в межах Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини.
- ✓ Заборона гетьману самостійних зносин із Османською імперією та Річчю Посполитою.
- ✓ Інформування царського уряду про зміст переговорів з іншими державами.
- ✓ Збір податків українським скарбом.
- ✓ Перерахування частини зібраних податків до царської казни.
- ✓ Встановлення чисельності козацького війська у 60 тисяч осіб.
- ✓ Розташування в Києві російського воеводи з кількатисячним військом.

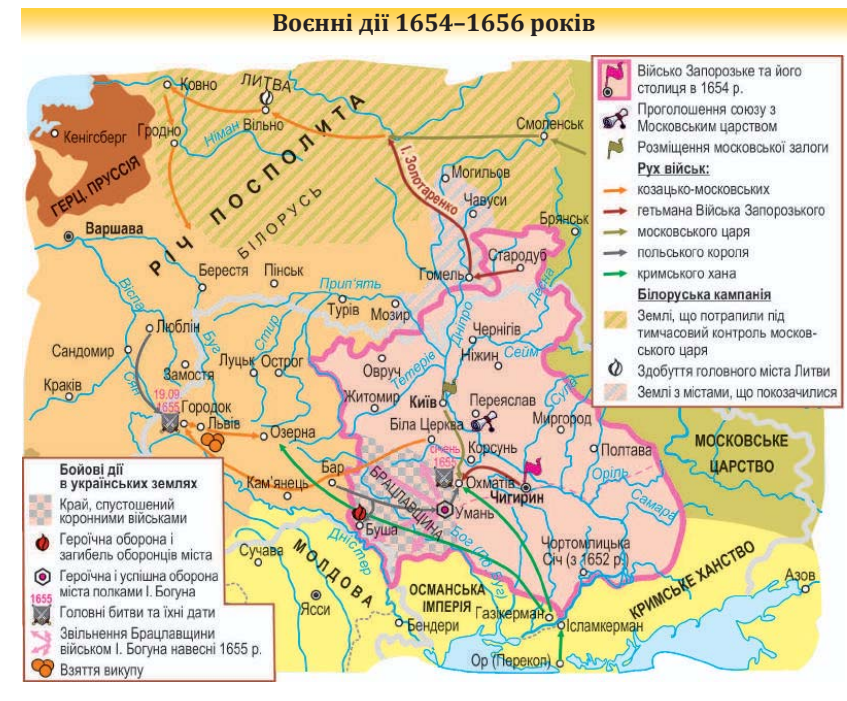
1. Розмежуйте пункти угоди на дві групи: ті, що вигідні, й ті, що не вигідні українській стороні.

2. Воєнна кампанія 1654–1655 років та її наслідки

У 1654–1655 роках з новою силою розгорнулося воєнне протистояння тепер вже між **Військом Запорозьким і Московським царством** — з одного боку та **Річчю Посполитою і Кримським ханством** — з іншого. Навесні 1654 року почалася московсько-польська війна. Головні сили московського війська і 20-тисячний козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка рушили на Білорусь, де передбачався

стратегічний удар вздовж смоленського прикордоння. До осені цього року були взяті міста Полоцьк, Вітебськ, а згодом — Вільно і Гродно. На частині білоруської території запровадили козацький устрій, хоча це спричинило гостру суперечку із царським урядом. Під контроль козаків перейшли також землі **Східної Волині та Західного Поділля**.

Восени 1654 року польське і кримськотатарське військо розпочало похід на **Брацлавщину і Західне Поділля**. Щоб не потрапити до рук ворогів, населення чинило відчайдушний опір. Так, жителі міста Буша, що на Поділлі (нині село Вінницької області), тримали облогу польських військ Стефана Чернецького і майже всі полягли. Коли ж загарбники вдерлися в замок, жінка місцевого сотника Олена Зависна підпалали пороховий льох, підірвавши себе разом з ворогами. Встояло місто Умань, яке Іван Богун перетворив на неприступну фортецю. Загалом же внаслідок воєнних дій Брацлавщина зазнала великих руйнувань. Сучасник так описував тодішнє запустіння регіону: «Міста і села порожні, куди військо не прибуде — людей не застає».

Попрацюйте з картою.

1. У якому місті проголосили союз із Московським царством?
2. Віднайдіть території, підкорені в результаті спільного походу московських військ та козацького корпусу під проводом Івана Золотаренка.
3. Знайдіть місця головних битв та назвіть їхні дати.
4. Назвіть місто, мешканці якого героїчно оборонялись і загинули смертю хоробрих.
5. Оборону якого міста керував Іван Богун? Що стало результатом успішної оборони?

У січні 1655 року біля невеликої фортеці **Охматів** (нині село в Черкаській області) відбувся бій, у якому з обох сторін загинуло багато вояків, а частина замерзла, бо стояли люті морози. Пізніше козаки назвуть це місце Дрижиполем. І хоча битву не виграла жодна зі сторін, наступ коронної армії був зупинений. Протягом весни 1655 року козацькі полки Івана Богуну звільнили **Брацлавщину** і **Західне Поділля**. У вересні того ж року коронне військо зазнало поразки в битві біля **Городка** (нині місто у Львівській області), після чого козаки оточили **Львів**, але після сплати містянами контрибуції, облогу зняли. Наприкінці 1655 року було домовлено про невтручання Кримського ханства у війну Війська Запорозького і Московського царства з Річчю Посполитою.

1. Які території увійшли до складу Війська Запорозького навесні-влітку 1654 року?
2. Наведіть приклади героїчної оборони українських міст.
3. Які результати воєнних дій 1655 року?

3. Віленське перемир'я.

Українсько-шведсько-трансильванський союз

Результати воєнно-політичних подій 1655 року для Війська Запорозького загалом були успішними. Натомість Річ Посполита опинилася в складному становищі через вторгнення армії шведського короля Карла-Густава X. Швеція прагнула остаточно утвердитися на балтійському узбережжі Східної Пруссії та Лівонії (сучасна Латвія), частиною якого володіла Річ Посполита. В результаті успішних воєнних дій шведи захопили значну територію держави разом із її столицею — Варшавою. Річ Посполита стояла на краю загибелі. Царський уряд, занепокоєний успіхами Швеції — основного претендента на виключне володіння балтійським узбережжям — змінив орієнтири зовнішньої політики. У **жовтні 1656 року** він уклав **Віленське перемир'я** з Річчю Посполитою, направлене проти Швеції.

У відповідь, дбаючи про інтереси своєї Батьківщини, того ж року Богдан Хмельницький сформував союз із **трансильванським князем Держем II**

Ракоци. Веліся переговори про союз із Швецією. Упродовж **грудня 1656 – липня 1657 років** тривала військова кампанія трансильванського князя і козаків на чолі з **Антоном Ждановичем**. Спільними зусиллями союзники здобули Перемишль, Берестя, Краків та інші міста Речі Посполитої. Однак закріпити успіх не вдалося. Навесні 1657 року з війни проти Речі Посполитої вийшла Швеція, влітку — Трансильванія. **27 липня 1657 року** помер Богдан Хмельницький. Перед смертю, на козацькій раді він передав гетьманську булаву молодшому синові Юрію.

Своїм спадкоємцям гетьман залишив **Українську козацьку державу** — **Військо Запорозьке**, яка охоплювала терени колишніх Чернігівського, Брацлавського та Київського воєводств і території в Південній Білорусі, східній частині Волині та східній частині Західного Поділля.

1. Які події стали передумовою укладання Віленського перемир'я?
2. З ким Богдан Хмельницький сформував союз у 1656 році?
3. Який спадок залишив своїм нащадкам гетьман Богдан Хмельницький?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

Брацлавщину і Західне Поділля від польських військ звільнили козацькі полки під проводом Івана Богуну, ...

у Швеції готувалися до блискавичної окупації Речі Посполитої і Пруссії, що увійшла в історію як «шведський потоп».

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Користуючись рубрикою «Детальніше про...», складіть

історичну довідку про Березневі статті за критеріями: *обставини укладання; рік укладання; договірні сторони; чисельність козацького війська.*

3. Проаналізуйте, про яку історичну подію йдеться у спогадах очевидця подій Семена Павші: «*Уманський і Брацлавський полки не хотіли ... їхати задля цієї присяги до Переяслава. ... Переяславських містян гнали до присяги, якій вони дуже отиралися. Місцевий віит захворів. Коли його, хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці, він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги...*». Назвіть причини та наслідки цієї події.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 25. Богдан Хмельницький — Адам Кисіль: порівняльна характеристика

Практична робота № 3

Мета. На основі доступних джерел порівняти особистісні якості, політичні позиції, військово-політичну діяльність Богдана Хмельницького та Адама Киселя.

Завдання 1. Пригадайте, хто такий Богдан Хмельницький, використовуючи інформацію, вміщену в § 20. Опрацюйте біографічну довідку про Адама Киселя. Поміркуйте, чому ці дві історичні постаті змогли зустрітися під час Національно-визвольної війни українського народу. Використовуючи історичну літературу та інтернет-ресурси, ознайомтеся з походженням роду Хмельницьких і Киселів.

Портрет Адама Киселя у заснованому ним Максаківському монастирі біля міста Трубчевськ. Копія. 1803 рік

Детальніше про...

життєвий шлях Адама Киселя

Адам Кисіль (1600–1653 рр.) походив із волинської шляхти. Освіту здобув у престижній Замойській академії. Володів кількома мовами. Добре знав історію. Брацлавський і київський воєвода. Один із чотирьох православних сенаторів Речі Посполитої. Дипломат, прихильник компромісу між козаками і Річчю Посполитою. Проте завжди залишався захисником козаків перед королем і сеймом Речі Посполитої. Сподвижник Петра Могили, заснував три монастирі, підтримував братства, фінансував школи й заохочував здібних студентів. Заповів частину власних маєтків Київському братському монастирю зі школою. Помер у 1653 році. Похований в Успенському монастирі села Низкиничі (нині Волинська область).

Завдання 2. Опрацюйте уривки зі спогадів венеційського посла 1650 року в Чигирині Альберто Віміні та сирійського мандрівника, архідиякона Павла Алепського. На які особистісні якості Богдана Хмельницького звертають увагу його сучасники? Що вам найбільше імпонує в поведінці гетьмана?

Зі спогадів Альберто Віміні про Богдана Хмельницького

«Зросту швидше високого, ніж середнього, міцної будови, володіє розсудливим розумом. Його манери люб'язні й відверті. Це викликає любов у вояків, так само як суворість покарань підтримує серед них дисципліну».

Зі спогадів Павла Алепського про Богдана Хмельницького

«Цей Хміль — муж поважного віку... щирий, спокійний, мовчазний, не цурається людей, справами займається особисто... помірний у їжі, питві та одязі».

Завдання 3. Опрацюйте уривки з листа львівського архієпископа римо-католицької церкви Миколая Красновського та «Щоденника» князя Альбрехта Радзивілла. Порівняйте, як оцінили військово-політичну діяльність православного шляхтича Адама Киселя його сучасники. Вкажіть, чиї інтереси він відстоював.

Уривок із листа львівського архієпископа римо-католицької церкви Миколая Красновського про позицію Адама Киселя у війні між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою

«Кисіль виправдує злі діла козацькі і в той спосіб умови з ними заключає, а нас, яко Рус, обвинувачує».

Уривок зі «Щоденника» Альбрехта Радзивілла про погляди Адама Киселя

«...до кінця життя він залишився прихильником компромісу, а тоді на компроміс король йти не збирався, а шляхта як така мала кволий голос».

Завдання 4. Опрацюйте уривок із листа французького військового і дипломата П'єра Шевальє послу французького короля в Речі Посполитій графу де Брежі. Пригадайте, хто такий Олівер Кромвель. Чи правомірне порівняння цих історичних постатей? Поміркуйте, в чому бачить велич гетьмана французький мандрівник.

Із листа П'єра Шевальє графу де Брежі про козаків

«Ви можете засвідчити (французькому королю) про доблесть його (Хмельницького) та його козаків. Ви були очевидцем їхніх доблесних вчинків під час перебування послом у Польщі. Ви бачили початки козацької війни. Хмельницький — муж, який... наводить жах на те королівство (Річ Посполиту), якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути. Одним словом, Кромвель, який з'явився на Русі, який був не менш честолюбивий, хоробрый і спритний, ніж Кромвель в Англії».

Завдання 5. Ознайомтеся з уривками із промов Богдана Хмельницького та Адама Киселя під час зустрічі гетьмана з послами Речі Посполитої в Переяславі в лютому 1649 року. Проаналізуйте політичні позиції гетьмана і православного шляхтича.

Богдан Хмельницький: «Правда є, що я

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Скульптор Михайло Микешин. 1888 рік. Світлина

Малюнок Тараса Шевченка «Козацький бенкет». 1838 рік
За однією із версій, сюжет картини — прийом Богданом Хмельницьким у Переяславі королівського посольства на чолі з Адамом Киселем у 1649 році.

малий незначний чоловік, але мені Бог дав, що я нині єдиновладний самодержець руський! Виб'ю з лядської неволи увесь руський народ, а що раніше я воював за свою кривду, то тепер буду воювати за віру нашу...».

Адам Кисіль: «...не варто шкодити вітчизні — Речі Посполитій, — бо тільки разом Польща, Литва і Русь можуть протистояти невірним, і що краще було б гетьману бити невірних, а не братів-християн».

Завдання 6.

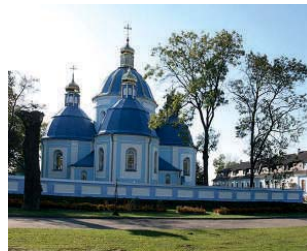
Опрацюйте уривки із листів Адама Киселя. Висловіть аргументоване судження щодо його оцінки боєздатності козацького війська. Зазначте, якими засобами Адам Кисіль намагався досягти того, щоб «кров християнська не лилася».

Уривок із листа Адама Киселя до польського короля про козаків. 1648 рік

«Це справа не з тою древньою Руссю, що луками і рогатинами (воювала), але з жорстоким, огнистим з вогнепальною зброєю військом, котрого так собі мусимо пропорцію рахувати, що на одну голову кожного з нас стане тисяча голів хлопських зі стрільбою».

Уривок із листа Адама Киселя до Богдана Хмельницького про свої дії у війні. 1651 рік

«Я цілі три роки і тепер, від сойму почавши, постійно веду перемовини з Королем, щоб кров християнська не лилася, щоб остання частина народу нашого козацького не згнула».

Успенський монастир у селі Низкиничі. Світлина

Завдання 7.

Опрацюйте епітафію (напис на надгробку) Адама Киселя, замовлений його дружиною Анастасією-Христіною. Зазначте, про які чесноти Адама Киселя в ній ідеться.

Уривок із епітафії на могилі Адама Киселя

«Перехожий! Зупинися, читай. Цей мармур говорить про славного потомка роду Светольда, славу і опору держави — Адама з Брусилова Киселя, мужа, що відзначився в боях твердістю та далекоглядністю... Плач про втрату цього знаменитого мужа, котрого оплакую разом з його достойними громадянами».

Малюнок Тараса Шевченка «Богданова церква у Суботіві». 1845 рік

Завдання 8. Обговоріть результати роботи. З'ясуйте спільне і відмінне в поглядах і політичній практиці Богдана Хмельницького та Адама Киселя.

Узагальнення за розділом: «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття»

Дорогі діти! Ви опанували третій розділ підручника й дізналися про ще одну героїчну сторінку української минувшини. З параграфа у параграф поруч з вами крокували юні знавці історії — Марічка та Ігор. Їх настільки вразила постать Богдана Хмельницького — мужнього, розумного, сталеволі чоловіка, що вони мріють хоч на мить зустрітися з шанованим гетьманом. Для цього вам слід виконати сім завдань від побратимів батька Хмеля. Сподіваємося, що ви їм допоможете, адже «в гурті робити — як із гори бігти». Завдання можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Цікавої вам мандрівки!

Максим Кривоніс

З'ясуйте, які слова в логічному ланцюжку зайві і чому.

А Фільварок, мануфактура, повинності, панщина.

Б Корсунь, Жовті Води, Пилявці, Брацлав.

В Зборів, Тиміш Хмельницький, Розанда Лупул, шлюб.

Г Протекторат, Бутурлін, Переяслав, 1651 рік.

Михайло-Станіслав Кричевський

Реставруйте давній документ, заповнивши в ньому пропуски, і запишіть його текст в зошит.

Національно-визвольна війна українського народу розпочалась у ____ році. Головним ворогом у ній для козацтва була _____. Приводом до війни стала особиста образа Хмельницького від польського шляхтича _____. Першим союзником гетьмана у війні стало _____. Згодом шлюб Тимоша Хмельницького з Розандою Лупул поєднав Військо Запорозьке з ____ князівством. 1654 року гетьман сформував союз з ____ царством. Проте 1656 року воно уклало ____ перемир'я. В 1657 році козацький загін під проводом Антона ____ спільно зі шведським і трансильванським військом здобули низку польських міст. Однак успіх закріпити не вдалося. По своїй смерті гетьман залишив нащадкам козацьку державу — _____, яка охоплювала терени колишніх Київського, Брацлавського та _____ воєводств і території у Південній Білорусі, східній частині _____ та східній частині Західного _____.

Данило Нечай

Допоможіть Марічці та Ігорю розв'язати ребуси. Дайте визначення розшифрованим поняттям. Поміркуйте, що об'єднує ці поняття.

Іван Золотаренко

Встановіть відповідність між подіями Національно-визвольної війни та роками, коли вони відбувалися.

1 Битва під Жванцем	А 1653 рік
2 Битва біля гори Батіг	Б 1655 рік
3 Битва біля фортеці Охматів	В 1651 рік
4 Битва під Берестечком	Г 1652 рік

Філон Джалалій

Розділіть сторінку зошита на три колонки: в одну випишіть умови Зборівського договору, в іншу — Білоцерківського договору, ще в іншу — Березневих статей.

- 1) Право на відносини з іншими державами; 2) чисельність козацького війська — 60 тисяч осіб; 3) автономія Війська Запорозького в межах Київщини, Чернігівщини, Брацлавщини; 4) козацький реєстр — 20 тисяч осіб; 5) заборона дипломатичних відносин з Річчю Посполитою і Кримським ханством; 6) козацький реєстр — 40 тисяч осіб; 7) автономія Війська Запорозького в межах Київщини; 8) займати державні посади могли лише православні; 9) повернення польської адміністрації до Брацлавщини і Чернігівщини.

Іван Виговський

Разом з Марічкою пригадайте роки укладання міждержавних договорів та установіть послідовність їх укладання.

- 1) Кам'янецька угода; 2) Віленське перемир'я; 3) Березневі статті; 4) Білоцерківський договір; 5) Зборівський договір.

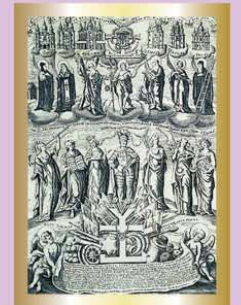
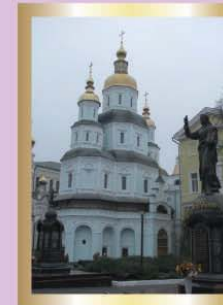
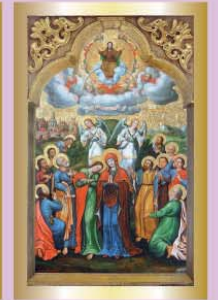

Іван Богун

Допоможіть Богдану Хмельницькому створити сторінку в одній із соціальних мереж (на ваш вибір) за критеріями: *родина, риси характеру, релігійні погляди, побратими, мрії, місця перебування, відносини з іноземними державами*. Результати роботи представте на загал.

Розділ 4 Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII століття

§ 26. Козацька Україна після Національно-визвольної війни

Упродовж уроку з'ясуєте, до чого призводить наявність або відсутність рівноваги у суспільстві

Згадайте, яку посаду в уряді Богдана Хмельницького займав Іван Виговський.

Як ви розумієте значення поняття «Гетьманщина»?

Чи пам'ятаєте ви, що своїм спадкоємцям Богдан Хмельницький залишив Українську козацьку державу — Військо Запорозьке? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.gd/mrBBHb>

1. Обрання гетьманом Івана Виговського

25 жовтня 1657 року генеральна рада в Корсуні **обрала гетьманом** колишнього генерального писаря **Івана Виговського**, знаного політика і дипломата. Його прихід до влади припав на час ускладнення становища Війська Запорозького. Насамперед, гетьману вдалося досягнути значних успіхів у зовнішньополітичному напрямку. 1657 року Іван Виговський уклав рівноправний договір зі Швецією, відновив відносини з Османською імперією, Трансильванією та Кримським ханством, домовився про перемир'я з Річчю Посполитою. Гетьман прагнув проводити різносторонню зовнішню політику, яка б відповідала насамперед інтересам козацької держави.

Тим часом **цар Олексій Михайлович** намагався посилити вплив на Гетьманщину. Московські послы неодноразово передавали Івану Виговському грамоти від царя, в яких він **вимагав** розірвати договір зі Швецією, якщо та не піде на мир з Московським царством; вивести козацькі війська із Білорусі; розташувати московські військові залоги на чолі з воєводами в Чернігові, Ніжині, Переяславі, щоб контролювати дії гетьмана та козацької старшини і збирати податки в тих містах.

Іван Виговський був проти такого обмеження прав Війська Запорозького, але, не бажаючи порушувати союзу з Московським царством, пішов на **окремі поступки**. Зокрема, дозволив розмістити московські військові залоги в Чернігові, Переяславі та Ніжині. Це призвело до втручання воєвод у справи місцевого управління та судочинства.

1. Кого обрали гетьманом на Корсунській раді 1657 року?
2. Які вимоги ставив московський цар перед Іваном Виговським?
3. На які поступки Московському царству погодився гетьман Іван Виговський?

2. Внутрішня політика Івана Виговського

Населення Гетьманщини було неоднорідним за своїми майновими статками і соціальним становищем. Але талант Богдана Хмельницького та його авторитет утримували в суспільстві рівновагу. Іван Виговський намагався створити керівну верству Гетьманщини з освічених, достатньо заможних людей, які б дбали про державу. Відтак у **внутрішній політиці** більше уваги приділяв інтересам старшини, покочаченої шляхти та православного духовенства, і замало — усім іншим. Не вдалося також гетьману налагодити дієву співпрацю із козаками Запорозької Січі.

Нехтування інтересами селян та козацької сіроми (бідноти) призвело до бунтів проти гетьмана. **Навесні 1658 року** розпочалося антиурядове повстання, яке очолили полтавський полковник **Мартин Пушкар** і запорозький отаман **Яків Барабаш** за підтримки московського царя Олексія Михайловича. Іван Виговський спробував переконати повсталих не чинити братовбивства, але його не почули. У травні 1658 року поблизу Полтави війська гетьмана при допомозі кримських татар розбили військо повстанців.

Хоч перемога була на боці гетьмана, але стабільності й миру це не принесло. В ході битви загинуло багато українців, що ще більше посилювало незадоволення Іваном Виговським серед Війська Запорозького. Окрім того, майже відверта підтримка повстанців московським царем спонукала **Івана Виговського** до зміни зовнішньої політики. Він вирішив розірвати стосунки з Московським царством і **повернутися до союзу з Річчю Посполитою**.

1. На кого у внутрішній політиці орієнтувався Іван Виговський?
2. Хто очолив антигетьманське повстання в 1658 році?
3. Що спонукало Івана Виговського укласти союз із Річчю Посполитою?

3. Гадяцький договір

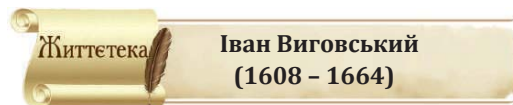
6 вересня 1658 року, після складних перемовин із поляками, Іван Виговський уклав **Гадяцький договір** із Річчю Посполитою. Згідно нього, Річ Посполита відтоді мала складатися з трьох рівноправних частин: Польщі, Литви та України під назвою **Велике князівство Руське**.

Підписання Гадяцького договору призвело до **московсько-української війни 1658–1659 років**. Головна битва відбулася **28 червня 1659 року в районі села Соснівка поблизу міста Конотопа** (нині Сумська область). У Конотопській битві війська гетьмана Івана Виговського та кримського хана Мехмед-Гірея IV завдали нищівної поразки московському війську, яким командував князь Олексій Трубецький. Через це цар наказав своїм послам на переговорах іти на будь-які поступки Війську Запорозькому заради миру.

Але в Гетьманщині надто багато людей боялися, що Іван Виговський відновить владу шляхти та «старі» порядки. Тому відразу після Конотопської битви проти гетьмана піднімається потужне повстання на чолі з авторитетними козацькими полковниками, яке змусило Івана Виговського зректися булави. Так відсутність єдності між українцями призвела до поступового настання **періоду Руїни** — часу розколу Гетьманщини, коли різні претенденти на гетьманську булаву боролися між собою, спираючись на своїх прихильників та іноземні війська. У підсумку — зруйновані міста і села, ослаблена, зневажена й поділена сусідами Україна.

1. В якому році було підписано Гадяцький договір?
2. Де і коли відбулася головна битва московсько-української війни?
3. Що в українській історії називають періодом Руїни?

Ім'я (повне). Іван Остапович Виговський.

Народження. Народився 1608 року, ймовірно, в селі Вигові Овруцького повіту Київського воєводства (нині Житомирська область).

Походження. З української православної шляхти.

Освіта. Закінчив Києво-Могилянський колегіум. Крім української, чудово володів церковнослов'янською, польською, латинською мовами.

Ключові події життя.

До 1657 року. У 30-х роках XVII століття — канцелярист Луцького гродського суду, згодом — намісник луцького старости. На початку Національно-визвольної війни служив у війську Миколая Потоцького, в битві під Жовтими Водами потрапив у полон до кримських татар, з якого був визволений Богданом Хмельницьким. За гетьмана Богдана Хмельницького — генеральний військовий писар. На тій посаді сформував і очолив Генеральну військову канцелярію.

У 1657 році обраний гетьманом. У внутрішній політиці орієнтувався на інтереси старшини та покозаченої шляхти. Навесні 1658 року придушив повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря та запорозького отамана Якова Барабаша. При цьому Мартин Пушкарь загинув у бою, а Якова Барабаша згодом стратили. Уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою. Здобув перемогу у Конотопській битві. Через антигетьманські виступи зрікся булави на раді під містечком Германівкою (нині село Київської області). 1664 року страчений поляками.

1. Зверніть увагу, коли і за яких умов покозачився шляхтич Іван Виговський. Висловіте обгрунтоване припущення, як це вплинуло на його гетьманування.

Детальніше про... основні умови Гадяцького договору 1658 року

- ✓ Українські землі у складі Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств під назвою Велике князівство Руське (ВКР) входила на рівних правах з Польщею і Литвою до Речі Посполитої.
- ✓ Виконавчу владу і командування військом здійснював гетьман, який обирався козацтвом, шляхтою та духовництвом довічно і затверджувався королем.
- ✓ Вища законодавча влада належала Раді із представників від козацьких полків та міст Великого князівства Руського.
- ✓ ВКР могло мати окремі військо, судову систему, власну монету.
- ✓ ВКР дозволялося утримувати 30-тисячне реєстрове козацьке і 10-тисячне наймане військо. Польським військам заборонялося перебувати на території Великого князівства Руського.
- ✓ За поданням гетьмана 100 козаків з кожного полку щороку повинні прийматися до шляхетського стану.
- ✓ Берестейська унія скасовувалася. Православному митрополиту і п'ятьом єпископам надавалися місця в сенаті Речі Посполитої.
- ✓ Передбачалося відкрити в українських землях два університети, а також гімназії, колегіуми та друкарні згідно потреби.

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

у світі

Іван Виговський зрікся гетьманської булави, ...

в Іспанії король погодився поступитися на користь Франції своїми володіннями на північ від Піренейських гір.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Впишіть у зошит із хмаринки слова й дати. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

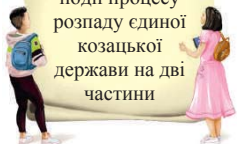
3. Проаналізуйте період правління Івана Виговського. Визначте, які події з часу його гетьманування відповідають поняттю «Руїна».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 27. Розкол Гетьманщини. Андрусівське перемир'я

Упродовж уроку з'ясуєте ключові події процесу розпаду єдиної козацької держави на дві частини

Згадайте, хто гетьманував після смерті Богдана Хмельницького.

Як ви розумієте значення поняття «Руїна»?

Чи пам'ятаєте ви, що Московське царство підтримувало українські усобиці ззовні? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація

<https://is.qd/7qnQib>

1. Гетьманування Юрія Хмельницького

Після відмови Івана Виговського від булави, **28 вересня 1659 року** новим гетьманом **обрали Юрія Хмельницького**. Того ж року він уклав **Переяславські статті** з Московським царством. Згідно тієї угоди, Гетьманщина перетворювалася на автономну частину Московської держави. Козаки не могли самостійно переобирати гетьмана та старшину, розпочинати чи закінчувати війну, вести міжнародні перемовини. В українських містах — Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані — мали розміщуватися царські залоги з воєводами, які б утримувалися коштом місцевої людності.

1660 року Юрій Хмельницький разом із московським військом Василя Шереметьєва, яке йшло окремою групою, здійснив похід на західноукраїнські землі. Ця операція увійшла в історію під назвою **Чуднівська кампанія**, бо союзні війська просунулися не далі Чуднова (нині місто в Житомирській області). Під Чудновим в оточення потрапив Василь Шереметьєв, а війська гетьмана зазнали поразки поблизу Слободищ, тож він був змушений підписати **Слободищенську угоду** з Річчю Посполитою, яка в головних рисах повторювала Гадяцький договір, але вже без згадки про Велике князівство Руське. Відтак Гетьманщина перетворювалася на автономну частину Речі Посполитої. Шляхта отримала право повертатись у свої старі маєтки.

Через Слободищенську угоду значна частина лівобережного козацтва відмовилася визнавати владу гетьмана й обрала наказним гетьманом **Якимом Сомком (1660–1663 роки)**. У відповідь Юрій Хмельницький організував кілька походів на Лівобережжя, але в усіх зазнав невдачі і, зрештою, на початку 1663 року на раді в Чигирині зрікся булави і під іменем Гедеон постригся в ченці.

1. Хто став гетьманом у 1659 році? З якою державою він підписав угоду?
2. Як називалася військова операція Юрія Хмельницького на Правобережжі?
3. До чого призвело підписання Слободищенської угоди?

136

2. Розкол Гетьманщини. Правобережний гетьман Павло Тетеря

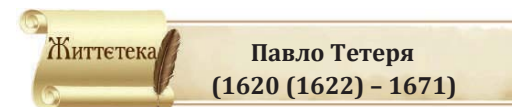
У **1663 році** Військо Запорозьке розкололося на дві частини: **Правобережну** і **Лівобережну Гетьманщину**. Правобережні козаки більше схилилися до союзу з Річчю Посполитою, а лівобережні — із Московською державою. Першим правобережним гетьманом став військовий і дипломат **Павло Тетеря (1663–1665 роки)**, котрий прагнув об'єднати Гетьманщину.

Спочатку він намагався проводити політику лавірування у відносинах з оточуючими державами, однак згодом почав орієнтуватися на Річ Посполиту і діяв відповідно до Слободищенського трактату 1660 року. В **1663–1664 роках** козаки під орудою Павла Тетері разом із польськими військами та кримськими татарами здійснили похід на Лівобережжя з метою відновлення цілісності Гетьманщини. Однак похід був невдалий, оскільки королівські і ханські загони руйнували та грабували українські міста і села.

Посилювала незадоволення гетьманом і його внутрішня політика. Окрім того, що при ньому шляхта взялася відновлювати свої старі порядки в козацьких землях, поляки **стратили** відомих старшин — **Івана Богуна та Івана Виговського**. Такі дії викликали незадоволення козаків. На Правобережжі точилися братовбивчі бої. Як наслідок, Павло Тетеря зрікся гетьманської булави і в 1665 році виїхав до Речі Посполитої.

1. В якому році відбувся розкол Війська Запорозького?
2. Чим закінчився похід козаків, поляків і кримських татар на Лівобережжя?
3. Що змусило Павла Тетерю втекти до Речі Посполитої?

Ім'я (повне). Павло Іванович Тетеря-Моржковський.

Народження. Достовірно невідоме.

Походження. З української шляхти.

Освіта. Закінчив унійну школу василіян у Мінську і Києво-Могилянський колегіум.

Ключові події життя.

До 1663 року. Канцелярист Луцького гродського суду. Учасник Національно-визвольної війни. Був писарем Переяславського полку, а з 1663 року — переяславським полковником. У 1649 році очолював посольство Богдана Хмельницького до трансильванського князя Дердя II Ракоци, а в 1654 році в Москві

137

від імені гетьмана укладав Березневі статті. Брав участь у підготовці Гадяцького договору 1658 року. Був генеральним писарем в уряді Юрія Хмельницького.

3 1663 року — гетьман Правобережної України. Прагнув об'єднати українські землі під зверхністю Речі Посполитої. Після невдалого походу на Лівобережжя та придушення повстання на Правобережжі жив у Варшаві, але потім перебрався до Османської імперії. У квітні 1671 року помер в Андріанополі (нині Едріне) на території Османської імперії (був отруєний агентами польського короля).

➔ 1. Поміркуйте, що з різних видів діяльності Павлу Тетері вдавалося найкраще. Запропоновані слова запишіть у зошиті від його найскромніших результатів до найуспішніших: виконавець дрібних доручень, канцелярист (писар), полковник, дипломат, гетьман.

3. Лівобережний гетьман Іван Брюховецький. Андрусівське перемир'я

Царський уряд не довіряв Якимі Сомку, тому зажадав скликання Генеральної ради. **1663 року** на Генеральній раді в Ніжині (**Чорній раді**) **першим гетьманом Лівобережжя** обрали **Івана Брюховецького (1663–1668 роки)**, бо він дав слово дбати про інтереси простих людей — містян та запорожців. **Чорною радою** вона була названа через те, що участь у ній взяли не лише козаки, але й селяни, містяни (чернь), які також мали право голосу. Нового гетьмана підтримував навіть московський цар, бо і йому Іван Брюховецький обіцяв, але дещо інше — дати скільки захоче влади в Гетьманщині. Для цього в рік обрання гетьман підтвердив Переяславські статті Юрія Хмельницького, а в **1665 році** уклав нові — **Московські статті**, які дозволяли московським воєводам збирати податки з Гетьманщини до царської казни. До того ж у всі більші міста вводилися воєводи зі збройними залогами.

Тим часом стало зрозуміло, що ані Московське царство, ані Річ Посполита не зможуть силою підкорити собі українців без їхньої згоди. Тоді ті держави, скориставшись розбратом у Гетьманщині, вирішили її поділити. **30 січня 1667 року** було укладене **Андрусівське перемир'я** (в білоруському селі Андрусово). Згідно його умов, війна припинялася на 13,5 років. Правобережжя мало відійти до Речі Посполитої, а Лівобережжя і місто Київ (на два роки) — до Московського царства. Запорозька Січ потрапляла під спільний контроль монархів обох країн.

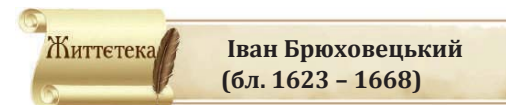
Іван Брюховецький не виконував своїх же обіцянок перед українцями. **Замість підтримки містян** — став збирати з них додатковий податок на гетьманські потреби, зменшив кількість міст, які жили за магдебурзьким правом. **Замість захисту інтересів козацьких низів** — став захисником інтересів козацької старшини, а щоб запорожці не становили для нього

загрози, розселив їх по всьому Лівобережжю невеликими групами. Все це разом, а також **безчинства московських воєвод** та їхніх воєвків, призвело до **антимосковського повстання 1668 року** в Лівобережжі та Слобожанщині (землях, заселених українцями в межах Московського царства).

- ➔
1. Хто став першим гетьманом Лівобережжя?
 2. Коли було підписано Андрусівське перемир'я? Що воно передбачало?
 3. Чому в 1668 році розгорілося повстання в Лівобережній та Слобідській Україні?

- ➔
- Попрацюйте з картою.
1. Відшукайте межі Лівобережної та Правобережної Гетьманщин.

Життєтетка **Іван Брюховецький**
(бл. 1623 – 1668)

Ім'я (повне). Іван Мартинович Брюховецький.
Народження. Село Диканька першої Полтавської сотні Полтавського полку.
Походження. Ймовірно, зі шляхетської родини.

Освіта. Володів латиною й був обізнаний у придворному етикеті.

Ключові події життя.

До 1663 року. Під час Національно-визвольної війни — джура, надвірний помічник Богдана Хмельницького. У 1659 році Юрій Хмельницький направив Івана Брюховецького на Запорозжя, щоб той забезпечив йому прихильність запорожців. У тому ж році став кошовим отаманом Запорозької Січі. Завоював прихильність запорожців обіцянками, які не збирався виконувати.

З 1663 року. На Генеральній військовій раді в Ніжині (Чорній раді) був проголошений гетьманом Лівобережної України (1663–1668 роки). Столицею Лівобережної Гетьманщини зробив місто Гадяч. Протягом 1663–1665 років здійснив невдалі спроби підкорити собі Правобережну Гетьманщину. У вересні 1665 року Іван Брюховецький першим з гетьманів особисто відвідав Москву, де погодився на підписання принизливих Московських статей, які зводили нанівець автономію Лівобережної Гетьманщини. За це отримав титул боярина. Рятуючи свою владу, Іван Брюховецький спробував очолити антимосковське повстання 1668 року, але був убитий козаками в таборі під Опішнею.

1. Порівняйте, що спільного і відмінного в особливостях гетьманування Івана Брюховецького та Павла Тетеря.

У той час, коли...

на теренах України

1668 року спалахнуло антимосковське повстання, ...

Тоді...

у світі

на Піренейському півострові Іспанія визнала Португалію незалежною державою.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати. Складіть із ними речення.
2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

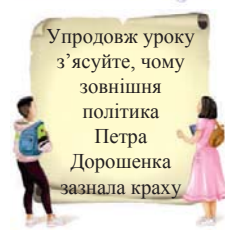
3. Займіть обґрунтовану позицію. Гетьманщина розколася чи її розкололи?

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

140

§ 28. Гетьман Петро Дорошенко

Згадайте, хто став першим правобережним гетьманом.

Як ви розумієте значення понять «Правобережна Гетьманщина», «Лівобережна Гетьманщина»?

Чи пам'ятаєте ви, що Московське царство та Річ Посполита поділили Гетьманщину, підписавши Андрусівське перемир'я? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація

<https://is.gd/csSHIQ>

1. Відновлення єдності Війська Запорозького

У той час, коли Правобережжя лежало в руїні, а чисельність населення зменшилася на 65–70%, у **жовтні 1665 року** в Чигирині **Петро Дорошенко** був обраний правобережним гетьманом. Він поставив перед собою мету — стабілізувати ситуацію в державі, боротися за «цілісність отчизни, з'єднання всіх земель, щоб в одній раді, а не розбитті Україна перебувала», здобути незалежність як від Московського царства, так і від Речі Посполитої.

Задля реалізації своїх планів Петро Дорошенко провів низку реформ: створив постійне **20-тисячне сердюцьке** (наймане піхотне) військо, щоб позбутися залежності від старшини; задля зміцнення фінансової системи Гетьманщини встановив на кордоні нову **митну лінію**; часто **скликав козацькі ради**, щоб здобути підтримку козаків, і **заохочував заселення** спустошеного війнами Правобережжя. Він клопотався про утвердження в державі козацького типу господарювання, бо козаки «в жодному випадку не можуть перебувати у підданстві і послушенстві панів».

Коли ж на Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання, Петро Дорошенко вирішив скористатися ситуацією для об'єднання українських земель. Щоправда, рятуючи своє становище, Іван Брюховецький спробував те повстання очолити, але козаки йому вже не повірили і втратили в таборі під Опішнею. Туди ж прибув Петро Дорошенко і на спільній раді **в червні 1668 року був обраний гетьманом по обидва береги Дніпра**. Однак новообраному гетьманові не вдалося закріпити владу на Лівобережжі через ускладнення внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації: з півночі загрожувало Московське царство, на Київщину і Брацлавщину розпочала наступ коронна армія; з новою силою розгорнулася боротьба за гетьманську булаву серед супротивників Петра Дорошенка, підтримувана ззовні. Щоб відбити наступ польського війська, зі своїм основним військом Петро

141

Дорошенко повернув на правий берег. На лівому березі залишив **наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного** на випадок нападу царських воєвод.

1. Коли і де Петра Дорошенка було обрано правобережним гетьманом?
2. Які реформи провів Петро Дорошенко на Правобережжі?
3. В якому році Петро Дорошенко став гетьманом по обидва береги Дніпра?

Ім'я (повне). Петро Дорофійович Дорошенко.

Народження. Народився 1627 року в Чигирині.

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1665 року. Під час Національно-визвольної війни пройшов шлях від простого козака до писаря Чигиринського полку й полковника Прилуцького полку.

Підтримував обрання гетьманом Івана Виговського. Під час гетьманування Павла Тетері виконував обов'язки генерального осавула.

З 1665 року — гетьман Правобережної Гетьманщини (1665–1676 роки). У 1667 році, в союзі з кримськими татарами, розгромив коронні війська на Поділлі, та цей успіх не був закріплений, бо січовики під проводом Івана Сірка напали на Крим. Петро Дорошенко був прихильником встановлення спадкового гетьманату та повної незалежності Війська Запорозького. Спірався на підтримку київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який перебував у гетьманській резиденції в Чигирині. Для заселення вільних земель у степовому прикордонні заснував Торговицький полк. У 1669 році уклав з Османською імперією Корсунські статті про підданство, які передбачали повну автономію Правобережної України в Османській імперії. Восени 1676 року на раді в Чигирині склав з себе гетьманство. У 1677–1698 роках проживав на території Московського царства, де й помер, будучи боярином.

1. Визначте позицію Петра Дорошенка щодо статусу Війська Запорозького. Як він намагався її реалізувати?

2. Петро Дорошенко і Дем'ян Многогрішний

Коли Петро Дорошенко з військом залишив край, **Дем'ян Многогрішний** під загрозою московських військ та промосковськи налаштованих старшин погодився розірвати стосунки з Петром Дорошенком. У грудні 1668 року його обрали повноправним гетьманом Лівобережної України. Окрім того, Дем'яну

Многогрішному вдалося в складних переговорах із московитами підписати **9 березня 1669 року** порівняно вигідні **Глухівські статті**, за якими Лівобережна Гетьманщина знову отримувала широку автономію.

Тим часом ситуація на Правобережжі суттєво ускладнилася. Запорожці окремо проголосили гетьманом **Петра Суховія (Суховієнка)**, який розпочав бойові дії проти Петра Дорошенка, а із заходу наступали коронні війська на Київщину і Брацлавщину. Коли ж Суховієнко в боротьбі з Петром Дорошенком зазнав поразки, в Умані, за підтримки Речі Посполитої, в 1669 році було проголошено гетьманом **Михайла Ханенка**. За таких умов Петро Дорошенко все більше схилявся до думки про союз із Османською імперією, за допомогою якого прагнув стабілізувати ситуацію в Гетьманщині та дати відсіч Московському царству та Речі Посполитій.

У той час, коли Правобережжя палало в полум'ї безперервних боїв, Дем'ян Многогрішний вжив низку заходів, які стабілізували ситуацію на Лівобережжі. Для усталення порядку він створив **наймане військо компанійців**, підтримував старшину, роздаючи їй землі. Але, водночас, надто обдаровував посадами й землями родичів, самочинно карав полковників, **усе менше зважав на старшинську раду**. Таке посилення гетьманської влади не подобалося Московській державі. Царські урядники скористалися доносами задрісної старшини. **1672 року Дем'яна Многогрішного арештували**, відправили до Москви, а згодом — до Сибіру.

1. Коли і чому лівобережним гетьманом став Дем'ян Многогрішний?
2. Назвіть конкурентів Петра Дорошенка на Правобережжі.
3. Якими були успіхи і невдачі Дем'яна Многогрішного?

Ім'я (повне). Дем'ян (Демко) Гнатович Многогрішний.

Народження. З-під міста Коропа на Чернігівщині.

Походження. Із селянської родини.

Освіта. Був чоловік «простий і неграмотний» — так сам про себе казав.

Ключові події життя.

До 1668 року. Пройшов шлях від показаченого селянина до генерального осавула. За гетьманування Івана Брюховецького став чернігівським полковником. Був противником Андрусівського перемир'я, тому в 1668 році взяв участь в антимосковському повстанні на Лівобережжі. Підтримував політику Петра Дорошенка, спрямовану на об'єднання українських земель. Був призначений наказним гетьманом Лівобережжя.

3 1668 року. Під загрозою вторгнення московських військ у грудні 1668 року Дем'яна Многогрішного обрали лівобережним гетьманом. Столицею зробив місто Батурин. Домігся, щоб Київ залишився у складі Лівобережної Гетьманщини. У внутрішній політиці спирався на наймане військо компанійців, старшин-родичів; на дисципліну, яку встановлював власноруч, караючи без старшинської ради навіть полковників. У 1672 році був звинувачений у державній зраді на підставі доносів козацької старшини і вивезений з родиною до Сибіру.

➔ 1. Сформулюйте наслідки діяльності Дем'яна Многогрішного, використовуючи слова *влада, старшинський, Руїна, порядок, Лівобережжя, конфлікт*, та запишіть їх у зошит.

3. Петро Дорошенко та Іван Самойлович

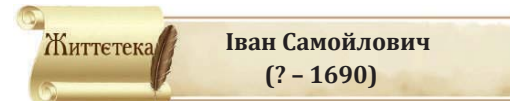
1669 року Петро Дорошенко прийняв непросте рішення — підписав **Корсунську угоду** й визнав протекторат **Османської імперії**, намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму й отримати допомогу в боротьбі проти Речі Посполитої та Московського царства. Після підписання цього договору Османська імперія оголосила війну Речі Посполитій, позаяк вона не хотіла визнавати Гетьманщину й окупувала Брацлавщину. Як наслідок, османи захопили місто Кам'янець і, водночас, завдали жахливих спустошень по всьому краю. Після кровопролитної війни протиборчі сторони **1672 року** уклали **Бучацький мирний договір**. Згідно з його умовами, **Петру Дорошенку** як васалу османів мали належати лише спустошені **Брацлавщина** та південна **Київщина**, а під владу султана відходило Подільське воєводство з містом Кам'янцем.

Незадовго перед тим, у **червні 1672 року** на Генеральній військовій раді під Конотопом новим гетьманом Лівобережжя обрали **Івана Самойловича**. Він, щоб стати гетьманом, заручився підтримкою московського царя та дворянства, пообіцявши їм більше прав на території Гетьманщини. І, як наслідок, — нова угода з Московським царством — **Конотопські статті**, які дещо обмежували владу гетьмана. Зважаючи на промахи свого попередника, Іван Самойлович будував аристократичну державу, в якій влада належить знатним людям. Для цього гетьман **регулярно скликав старшинську раду**, обдаровував старшин маєтностями, сформував із синів старшин **бунчукове товариство**. Бунчукові товариші, перебуваючи при гетьманові, з юнацьких років готувалися до служби на військових та адміністративних посадах. Через два роки після Бучацького миру козаки Івана Самойловича із московськими ратниками перейшли Дніпро, не порушуючи при цьому умов Андрусівського перемир'я, оскільки, за Бучацьким договором, ці землі вже належали не польському королю, а султанові. На той час, через безчинства

османських військ, Петра Дорошенка перестали підтримувати більшість його прихильників. Багато міст Правобережжя добровільно перейшли під булаву **Івана Самойловича**, а в березні 1674 році на раді в Переяславі його проголосили гетьманом по обидва береги Дніпра. Петро Дорошенко якийсь час намагався чинити спротив, але тільки ускладнював своє становище. В **1676 році** він зрікся булави на користь Івана Самойловича.

Значну увагу гетьман Іван Самойлович приділяв церковному будівництву. Заохочував до того старшин. Але справами власне церковними цікавився мало. Саме за його гетьманування в **1686 році Київську митрополію було включено до складу Московської патріархії**. І хоча в 1687 році Константинопольська патріархія визнала цю дію неканонічною, Українська православна церква все ж втратила свою незалежність.

➔ 1. Що передбачали Корсунська угода й Бучацький мирний договір?
2. Назвіть засоби, за допомогою яких Іван Самойлович прагнув збудувати аристократичну державу.
3. За яких обставин Українська православна церква втратила свою незалежність?

Ім'я (повне). Іван Самійлович Самойлович.

Народження. Народився в місті Ходорків (Ходорів) Київського воєводства (нині Житомирщина).

Походження. З родини священника.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1672 року. У 60-х роках XVII століття — сотенний писар. За Дем'яна Многогрішного був чернігівським полковником, а згодом — генеральним суддею.

3 1672 року — гетьман Лівобережжя. Того ж року підписав Конотопські статті, котрі більше, ніж Глухівські, обмежували владу гетьмана і права Гетьманщини. У 1674 році був проголошений гетьманом по обидва береги Дніпра. В 1678–1679 роках провів «Великий згін» правобережного люду на Лівобережжя. Утримував наймане військо. Прагнув закріпити спадковість гетьманської влади. Своім синам надавав найвпливовіші посади в гетьманському уряді. Командував козацькими полками у невдалому Кримському поході 1687 року, який очолював Василь Голіцин. Незадоволена Іваном Самойловичем старшина змовилася з Василем Голіциним. Разом їм вдалося 1687 року арештувати Івана Самойловича, звинуватити у зраді і відправити до Сибіру, де він помер у 1690 році.

➔ 1. Сформулюйте наслідки діяльності Івана Самойловича та запишіть їх у зошит.

Козацька Україна в другій половині XVII століття

Попрацюйте з картою.

1. Відшукайте на карті українські землі, що потрапили у васальну залежність від Османської імперії.

У той час, коли...

на теренах України

Дем'ян Многогрішний підписав Глухівські статті, ...

Тоді...

у світі

на острові Крит Османська імперія захопила його столицю в ході війни з Венецією.

Підсумуйте свої знання

- Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати. Складіть із ними речення.
- Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Порівняйте долі Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича. Сформулюйте висновки.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 29. Припинення існування Правобережної Гетьманщини

Згадайте, хто об'єднав Гетьманщину в 1668 році.

Як ви розумієте значення понять «компанійці», «сердюки», «бунчукове товариство»?

Чи пам'ятаєте ви, що Петро Дорошенко прийняв протекторат від Османської імперії? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.qd/lissiz>

1. Чигиринські походи

Зміна ситуації на Правобережжі після зречення Петра Дорошенка не влаштувала Османську імперію. Щоб зберегти свій вплив на українські землі й надати законності своєму вторгненню, османи викрали Юрія Хмельницького з монастиря, вивезли до Стамбула, а **1677 року** знову повернули його в Україну. **Юрія Хмельницького** проголосили правобережним гетьманом з титулом «князь Сарматії і України, володар Війська Запорозького». Його резиденцією стало місто **Немирів**. Він контролював частину сучасних Київщини, Черкащини, Вінниччини. Як васал османів розсилав свої універсали для збору війська, але безрезультатно.

Тим часом, Османська імперія прагнула оволодіти козацькою столицею — Чигирином, де закріпилися козацько-московські війська Івана Самойловича. Всього османи здійснили **два Чигиринські походи — 1677 року та 1678 року**. З першого разу захопити Чигирин не вдалося, адже гетьманська столиця була добре укріплена. Однак **під час другого походу Чигирин був знищений**.

Щоб позбавити ворога ресурсів для наступу на Лівобережжя, Іван Самойлович організував «**Великий згін**» **1678–1679 років** — масове, примусове переміщення мешканців з правого берега Дніпра на лівий. Було переселено козаків та посполитих усіх полків Правобережжя, яке перетворилося на пустку. **1681 року** Османська імперія і Московське царство підписали **Бахчисарайський мир**. За ним, кордон між державами проходив по Дніпру.

- Кого в 1677 році Османська імперія проголосила гетьманом замість Петра Дорошенка?
- Скільки було Чигиринських походів? Які їхні наслідки?
- Що таке «Великий згін»? Хто із гетьманів його організував? Чому?

Детальніше про... основні пункти Бахчисарайського миру 1681 року

- ✓ Кордон встановлювався по Дніпру.
- ✓ Лівобережжя, Київ, Запорозжя мали належати Москві.
- ✓ Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля залишалися за Османською імперією.
- ✓ Територія між Південним Бугом і Дніпром мала бути незаселеною.
- ✓ Козаки отримували право на рибну ловлю, добування солі та вільного плавання Дніпром та його притоками до Чорного моря.
- ✓ Кримські татари отримували право кочувати в степах обабіч Дніпра.

2. Георге Дука — останній правобережний гетьман доби Руїни

Юрію Хмельницькому не вдалося організувати боєздатну армію та забезпечити постачання припасами османське військо, тому він втратив підтримку у Стамбулі. А через жорстоке поводження з підданими і непорозуміння з кимось із впливових жителів міста Кам'янець його усунули від влади та, за однією з версій, **стратили 1681 року**.

«Георге Дука».
Портрет
невідомого автора

Османська імперія призначила нового **правобережного гетьмана** — молдовського господаря **Георге Дуку**. Хоча він був першим гетьманом-неукраїнцем, але як володар булави провів низку **вдалих заходів**: організував заселення спустілого регіону, відроджуючи міста і села, зруйновані під час тривалих воєн, що тут велися, надавав переселенцям пільги та дозволив влаштувати життя за козацькими звичаями. Це викликало незадоволення в Речі Посполитій. Її вояки полонили Георге Дуку і стратили в 1683 році. Позаяк ані Османська імперія, ані Річ Посполита більше гетьманів на

Правобережжя не призначали, **1683 рік вважається датою припинення існування Правобережної Гетьманщини**.

Османська імперія була не в змозі постійно утримувати під контролем Правобережжя, відтак там знову зіткнулися інтереси Речі Посполитої та Московського царства. Внаслідок переговорів між цими державами в **1686 році було укладено Вічний мир**, який закріпив основні положення Андрусівського перемир'я. Османська імперія і Кримське ханство не могли

збройно зреагувати на ту угоду і були змушені відмовитися від своїх попередніх завоювань у Гетьманщині.

1. Чому Юрія Хмельницького було усунуто з гетьманства в 1681 році?
2. Коли й чому було припинено існування Правобережної Гетьманщини?
3. Яку угоду уклали Річ Посполита і Московське царство в 1686 році? Що вона передбачала?

Детальніше про... основні пункти Вічного миру 1686 року

- ✓ Лівобережна Гетьманщина, Запорозжя, Київ з околицями визнавалися за Московським царством.
- ✓ Північна Правобережна Київщина, Волинь, Галичина відходили до Речі Посполитої.
- ✓ Брацлавщина і Південна Київщина ставали нейтральною зоною між Московським царством і Річчю Посполитою.
- ✓ Поділля у випадку визволення від Османської імперії переходило до Речі Посполитої.
- ✓ Річ Посполита за відмову від Києва отримувала компенсацію в розмірі 146 тисяч карбованців.
- ✓ Православному населенню Речі Посполитої гарантувалося право на вільне віросповідання.
- ✓ Московська держава розривала договори з Османською імперією та Кримським ханством і вступала до антиосманського військового союзу — Священної ліги (Австрія, Річ Посполита, Венеція, Папська держава).

Життєтека **Юрій Хмельницький** (1641 – 1681)

Ім'я (повне). Юрій (у чернецтві Гедеон) Венжик Богданович Хмельницький.

Народження. Народився 1641 року на хуторі Суботів.

Походження. З української шляхти, молодший син гетьмана Богдана Хмельницького.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові дати в житті. 1641 р.; 1657 р.; 1659 р.; 1663 р.; 1677 р.; 1681 р.

1. Юрій Хмельницький кілька разів з'являвся в політичному житті України. Згадайте ті події, спираючись на наведені ключові дати в його житті, і сформулюйте власні висновки про наслідки його діяльності.

Українське козацтво в останній чверті XVII століття

Попрацюйте з картою.

1. Відшукайте центри відновлених козацьких полків і територію повстання на чолі з Семеном Палієм.

3. Правобережне козацтво в останній чверті XVII століття

Оскільки офіційно призначених Османською імперією гетьманів на Правобережжі не було і його залюднення здійснювалося стихійно, то Річ Посполита вирішила цей процес взяти під свій контроль. До таких дій польську владу спонукало кілька **причин**: бажання організувати захист своїх південних кордонів від нападів кримських татар та османів і відродити господарське життя на Правобережжі, щоб у майбутньому мати з цього зиск.

1685 року була прийнята **постанова сейму**, яка дозволяла оселятися людям на спустошених землях на давньому козацькому праві і привілеях та утворювати козацькі полки. Було створено чотири полки — **Фастівський, Богуславський, Корсунський, Брацлавський**, на чолі яких стали полковники: **Семен Палій, Самійло Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин**. Утім, постанова сейму лише узаконила і прискорила вже наявний колонізаційний рух українців.

Проте через діяльність козацьких полків володіння короля та шляхтичів на їхні території залишалися фактично недоступними для своїх власників і не приносили очікуваних прибутків. Тому після підписання мирного договору з Османською імперією в 1699 році сейм Речі Посполитої наважився прийняти постанову про заборону козацтва і скасування козацьких полків. Почалися сутички із козаками, які переросли у грізне **козацьке повстання 1702–1704 років під проводом Семена Палія**. Повсталі розбили загони коронного війська та посполитого рушення і швидко опанували **центральною Київщиною, а також Брацлавщиною та Поділля**. Король перед ними виявився безсилим.

1. Яку мету переслідувала Річ Посполита, сприяючи залюдненню Правобережжя?
2. Коли прийняла постанову про відновлення козацьких полків на Правобережжі?
3. Чому Річ Посполита прагнула скасувати полково-сотенний устрій?

У той час, коли...

на теренах України

стало відомо про підписання Вічного миру 1686 року, ...

Тоді...

у світі

в Англії Ісаак Ньютон представив перший том своєї видатної праці «Математичні начала натуральної філософії».

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

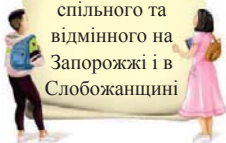

3. Порівняйте діяльність Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького. Письмово оформте висновки.
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 30. Слобідська Україна й Запорозжя (Військо Запорозьке Низове) в останній чверті XVII століття

Упродовж уроку з'ясуйте, що було спільного та відмінного на Запорозжі і в Слобожанщині

Згадайте, коли і за яких умов заснували Микитинську Січ. Як ви розумієте значення понять «Дике Поле», «військова рада»? Чи пам'ятаєте ви, що Яків Острянин з частиною козаків переселився в межі Московського царства? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.gd/RBuOzW>

1. Слобожанщина

На схід від Гетьманщини розкинулися ліси й степи, багаті на звірину та рибу, але не заселені людьми. З XVI століття ця земля **формально належала Московському царству**, але **фактично була неконтрольованою**. Кримські хани, користуючись вододілом між басейнами Дніпра та Дону, здійснювали через ті території набіги вглиб Московського царства.

З XVII століття на ці землі переселялися українці, які прагнули волі й більш спокійного життя, аніж в охопленій війнами Гетьманщині. **Московський уряд заохочував** таке переселення. Українцям дозволяли користуватися **правом займанщини** (обирати для володіння будь-які вільні землі) і жити там за **козацьким звичаєм**: створювати полки і сотні, користуватися власним судочинством, не сплачувати податки. Поселенці мали визнати зверхність московського царя і захищати край від набігів з півдня. Оскільки вільні поселення називали **слободами**, то і новий край, опанований українцями, став називатися **Слобожанщиною**.

Всього у Слобідській Україні сформувалося 5 козацьких полків: **Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький**. Полки були водночас адміністративно-територіальними і військовими одиницями. Полковників обирали довічно, але їх ще мав затвердити московський цар, і вони **підпорядковувалися белгородському воєводі**. Поселяни Слобідської України могли вільно переходити з одного суспільного стану в інший: селянський, козацький, духовний чи міщанський.

1. Кому формально належали незаселені землі на схід від Гетьманщини?
2. На яких умовах українці заселяли землі майбутньої Слобожанщини?
3. Назвіть полки, сформовані на Слобожанщині. Кому вони підпорядковувалися?

Слобідська Україна та Запорозжя

Попрацюйте з картою.

1. Відшукайте центри слобідських полків, а також місто Белгород.

2. Запорозька Січ у другій половині XVII століття

З Микитинської Січі розпочав свою боротьбу Богдан Хмельницький. Запорозжці поруч з реєстровцями складали основу його війська. Проте після укладання Зборівського та, особливо, Білоцерківського договору відносини між гетьманом і запорожцями стали напруженими, оскільки більшість низових козаків опинилася поза реєстром. Це навіть привело до зміни місця розташування Запорозької Січі — її перенесли ближче до Дніпровських плавнів у гирло річки Чортотлик. Так **1652 року** припинила своє існування Микитинська Січ, натомість **постала Січ Чортотлицька**.

Соціальний склад Чортотлицької Січі дещо змінився порівняно з попередніми роками. Представники «старовинного» козацтва, а також показачена шляхта знаходили собі заняття переважно в городових козацьких полках. На Січі ж побільшало тих, хто не бажав коритися суворій дисципліні гетьманів. Сюди стікалася козацька голота, а також ті, хто зазнав кривд від козацької старшини. У результаті **Запорозька Січ стала автономною** і найбільш радикальною та непередбачуваною **частиною Війська Запорозького**.

Хоча за умовами Андрусівського договору 1667 року Чортотлицьку Січ підпорядкували Московському царству й Речі Посполитій, а, згідно з Вічним

миром 1686 року, вона опинилася під контролем Московського царства, проте **запорожці вели свою власну політику**, яку не узгоджували ні з гетьманами, ні з країнами, які їх ніби контролюють. На жаль, низове козацтво не завжди розуміло складну зовнішньополітичну діяльність гетьманів, тому часто діяло всупереч інтересам козацької держави.

- ➔
1. Коли і чому була створена Чортомлицька Січ?
 2. Яким був соціальний склад Чортомлицької Січі?
 3. Кому підпорядковувалася Січ за умовами Андрусівського перемир'я та Вічного миру?

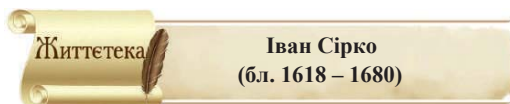
3. Господарство Запорожжя. Кошовий отаман Іван Сірко

Основу економічного добробуту Січі склали **промисли** (полювання, рибальство, бортництво). Поступово набувало поширення **скотарство**. Особливо прибутковим заняттям стало конярство. **Продавали** козаки мед, хутро, шкіру, рибу, віск, худобу, а **купували** хліб, тканини, порох, сировину для ремесла. **Торговими партнерами запорожців** були Гетьманщина, Правобережжя, Річ Посполита, Кримське ханство, Османська імперія. Значні прибутки Запорожжя отримувало, збираючи **торгові мита, мостове** на перевозах на Дніпрі та Бозі (Південному Бузі).

Та, попри все, саме **військові походи** залишалися **головним заняттям** козаків Чортомлицької Січі. У походах вони здобували військові трофеї, зброю та отримували грошову винагороду від іноземних монархів, якщо перебували у них на службі. І коли в городовій Україні зросла роль старшинської ради, то Чортомлицька Січ залишалась осередком демократичних традицій, де всі справи вирішували на загальній військовій раді.

Найвідомішим і найавторитетнішим кошовим отаманом Чортомлицької Січі був **Іван Сірко**. Він володів особливим військовим талантом і хоробрістю. Кошовим отаманом обирався 15 разів, провів близько 55 битв і лише кілька програв. Головним завданням Іван Сірко вважав боротьбу проти Кримського ханства та Османської імперії.

- ➔
1. Що складало основу економічного добробуту Січі?
 2. Назвіть головне заняття січовиків.
 3. Чим відомий Іван Сірко?

Реконструкція зовнішності Івана Сірка.
Галина Лебединська

Ім'я (повне). Іван Дмитрович Сірко.

Народження. Мурахва на Поділлі.

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Початкові умови формування особистості. З юнацьких літ козакував і виховувався в козацькому товаристві.

Освіта. Коли і де здобув освіту, невідомо.

Ключові події життя.

До 1663 року. Учасник Національно-визвольної війни. За гетьмана Івана Виговського був кальницьким (вінницьким) полковником.

1663 року Івана Сірка вперше обрали кошовим отаманом, й обирали ним 15 разів. Провів близько 55 битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства, ногайських орд та Московського царства і лише кілька з них програв.

У 1672 році претендував на гетьманську булаву водночас з Іваном Самойловичем, але був заарештований і відправлений до Сибіру. Проте наступного року його звільнили через османську загрозу. Помер Іван Сірко в 1680 році на своєму хуторі Грушівка (тепер Іллінка Дніпропетровської області).

Політичні погляди Івана Сірка постійно змінювалися: не склав присяги на вірність царю в 1654 році, не підтримав Івана Виговського в його союзі з Річчю Посполитою, був в опозиції до Московського царства після 1667 року.

Наслідки діяльності. Через захист південних кордонів та звільнення українських ... з неволі став героєм народних ... та ... , але часто діяв всупереч політиці гетьманів: Івана ... , Юрія ... , Павла ... , Петра ... , Івана ... , чим ослаблював козацьку державу.

- ➔
1. Заповніть пропуски в тексті про наслідки діяльності Івана Сірка.

У той час, коли...	Тоді...
на теренах України	у світі
1652 року було зведено Чортомлицьку Січ, ...	у Род-Айленді (Британська колонія в Америці) прийнято перший відомий закон про скасування рабства і работоргівлі.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

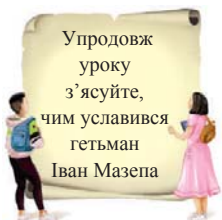

3. Підготуйте повідомлення про причини та наслідки колонізації українцями Слобожанщини.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 31. Гетьманщина в часи Івана Мазепи

Згадайте, коли і за яких обставин Іван Самойлович став гетьманом. Як ви розумієте значення понять «республіка», «аристократія»? Чи пам'ятаєте ви, що Семен Палій очолив повстання на Правобережжі? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.gd/erSXgy>

1. Іван Мазепа: здобуття гетьманства та внутрішня політика

Після усунення від гетьманства Івана Самойловича, **1687 року** старшинська рада в таборі на річці Коломак **новим гетьманом** обрала генерального осавула **Івана Мазепу**. Відносини Війська Запорозького з Московським царством визначали **Коломацькі статті 1687 року**. Згідно з ними: гетьман не міг самостійно проводити зовнішню політику; у гетьманській столиці — Батурині — розташовували полк московських стрільців; заохочували українсько-московські шлюби; гетьман не мав права без царського дозволу позбавляти старшину посад, а старшина — скидати гетьмана.

Ставши гетьманом, Іван Мазепа докладав зусиль до об'єднання українських земель, розбудови козацької держави за європейським зразком. У **внутрішній політиці** він спирався на свої освіченість та знання людей. Йому вдалося **зміцнити гетьманську владу**, оминувши обмеження Коломацьких статей і, водночас, **забезпечити стабільність** у Гетьманщині. Для цього, з одного боку, роздавав заможним старшинам посади та маєтки (землю), збирав не загальні, а тільки старшинські ради, тобто формував **аристократичну республіку**. Він запрошував до своєї адміністрації **дітей впливових старшинських родин**, щоб вони, виконуючи різні доручення, готувалися до управління державою в майбутньому. Водночас, гетьман заборонив забирати в **козаків** землю та **перетворювати** їх у **селян**, а також вимагати від селян відробітків більше, ніж **два дні на тиждень**. Для управління державою, ведення судочинства, розвитку артилерійської справи та дипломатичної діяльності потрібні освічені люди. Задля цього Іван Мазепа підтримував освіту, науку, книгодрукування. Особливо піклувався про Києво-Могилянський колегіум: розбудував його, добився статусу академії, сприяв заснуванню бібліотеки та друкарні.

Гетьманування Івана Мазепи позитивно позначилося на **господарському становищі** козацької держави. Освоювалися запустілі та раніше не оброблювані землі, зростали вже існуючі та засновувалися нові населені пункти. Розвивалися промисли, ремесла, торгівля. За містами зберігали магдебурзьке право.

1. В якому році і за яких обставин гетьманом став Іван Мазепа?
2. Які заходи проводив Іван Мазепа для забезпечення стабільності в Гетьманщині?
3. Що робив новий гетьман для розвитку економіки?

2. Зовнішня політика Івана Мазепи

У зовнішній політиці Іван Мазепа не наважувався протидіяти московському уряду. 1689 року разом з московським військом здійснив **невдалий другий Кримський похід**, а в 1695–1699 роках брав участь у війні проти Османської імперії. Для Гетьманщини ці війни принесли лише розорення господарства і збільшення чисельності московських військ, які утримувалися за рахунок українців.

У **1700 році** Московська держава розпочала **Північну війну** проти Швеції. Військо Запорозьке як союзник Москви брало участь у цій війні. Цар Петро I використовував козацьке військо, яке несло втрати тисячами і не отримувало **при цьому ніякої платні**. Більше того — українці мали власним коштом споряджати не тільки козацькі полки, а й **утримувати царську армію**. До того ж Петро I залучав **козаків до важких земляних робіт**, з яких багато хто не повертався через голод, холод та важкі каліцтва. А коли польський король, не даючи ради визвольному повстанню під проводом Семена Палія, попросив у Петра I допомоги, то він **проти українців направив інших українців** з лівобережних полків.

1704 року Іван Мазепа придушив повстання під проводом Семена Палія на Правобережжі. Гетьман використав цю ситуацію для об'єднання українських земель по обидва береги Дніпра. Взнявши **Правобережну Київщину й частину Волині** під свою булаву, він їх утримував за собою **упродовж 1704–1709 років**. Проте через безцеремонну політику Петра I серед козаків і, головне, старшини зросло число незадоволених. Та й сам Іван Мазепа добре розумів ситуацію і хоча пам'ятав про гіркий досвід своїх попередників, все ж дуже обережно, потай від ненадійної старшини, **налагодив таємне листування з іноземними володарями**: спочатку з польським королем Станіславом Лещинським, а згодом зі шведським королем Карлом XII.

1. В яких військових кампаніях Петра I брав участь Іван Мазепа?
2. Як московський цар використовував козацьке військо?
3. Коли і за яких умов Правобережна Україна потрапила під владу Івана Мазепи?

3. Північна війна і Україна

Шведський король Карл XII Густав первісно планував наступати одразу на Москву, але з цим виникли труднощі, і він повернув на південь, щоб поповнити свої сили козаками Івана Мазепи. Для українського гетьмана це стало несподіванкою, але він, попри значні ризики, заради своєї Батьківщини зібрав 4-тисячний загін з вірних йому козаків і в жовтні **1708 році** прибув з ним до табору Карла XII Густава, де уклав вигідний **шведсько-український союз**. До Івана Мазепи в березні 1709 року приєднався **кошовий отаман Кость Гордієнко** з 8-тисячним загonom запорожців.

Щоб зберегти контроль над козаками, Петро I швидко організував «вибори» нового гетьмана, на яких **1708 року** булаву отримав **Іван Скоропадський**. 2 листопада 1708 року за наказом царя було знищено гетьманську столицю **Батурин**. Загинули всі жителі міста — близько 3 тисяч осіб. У травні 1709 року зруйновано **Чортомлицьку Січ**. Обидві сторони — шведсько-козацьке військо і московське — готувалися до вирішальної битви, яка відбулася **27 червня 1709 року під Полтавою**. В ній шведсько-козацьке військо зазнало цілковитої поразки. Іван Мазепа, після поразки у Полтавській битві емігрував з України і невдовзі — 22 вересня 1709 року — помер у місті Бендери (нині Республіка Молдова).

Ще 1708 року розлючений Петро I проголосив Івана Мазепу зрадником, хоча як може бути зрадником той, хто захищає свою Батьківщину і дбає про свій народ; **організував гоніння** на людей, які мали хоч якісь стосунки із гетьманом. У них відбирали маєтки, їх відправляли до Сибіру, страчували.

- ➔ 1. Коли було укладено союз між Іваном Мазепою та Карлом XII? Хто приєднався до цього договору?
2. Як розгорталися бойові дії в українських землях у 1708–1709 роках?
3. Які антиукраїнські заходи здійснював Петро I, починаючи з 1708–1709 років?

Із записок Густава Адлерфельда (камер-юнкера Карла XII Густава) про зруйнування Батурина

«Цар ... наказав Меншикову негайно заатакувати його (Мазепи) столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї 2 листопада і здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та плоти... Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. ... Сплондрував і спалив все місто та млини...»

- ➔ 1. Висловте обгрунтоване судження. Петро I діяв зі стратегічних розрахунків чи з мотиву помсти (мотив — те, що спонукає до дії)?

Події Північної війни в Україні у 1708–1709 рр.

- ➔ Попрацюйте з картою.
1. Відшукайте міста Батурин, Полтаву, Бендери, а також Чортомлицьку Січ.
2. Про які події можна дізнатись із карти?

Життєтека

Іван Мазепа
(1639 – 1709)

Ім'я (повне). Іван Степанович Мазепа.

Народження. Народився 1639 року в селі Мазепинці Київського воєводства (тепер Білоцерківського району Київської області).

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Вільно володів польською, татарською, італійською, німецькою, французькою мовами. Писав вірші і музичні твори. Згодом зібрав велику бібліотеку.

Ключові події життя.

До 1669 року. З 18 до 20-річного віку перебував у Франції, Нідерландах, Німеччині, Італії, де вивчив артилерійську та інженерну справу.

З 1669 року перейшов на козацьку службу. Спочатку був ротмістром надвірної корогви, а згодом — генеральним осавулом Петра Дорошенка. З 1674 року — генеральний осавул Івана Самойловича.

3 1687 року — лівобережний гетьман. Підписав Коломацькі статті, але підтримував дипломатичні відносини з багатьма європейськими монархами і приймав у Батурині іноземних послів. Іван Мазепа відновив торговельні зв'язки Гетьманщини з Річчю Посполитою, Пруссією, Швецією, Кримським ханством, Османською імперією. Мав 61 рік, коли був нагороджений орденом святого Андрія Первозванного — вищою нагородою Московії.

У 1708 році через порушення Московською державою прав і вольностей Гетьманщини, незважаючи на ризик, уклав шведсько-український союз. Після поразки у Полтавській битві емігрував з України. Помер у місті Бендери (нині Республіка Молдова), перепохований у місті Галац (нині Румунія). Наразі точне місце перебування останків гетьмана невідоме.

Культурницька діяльність. Був одним із найзаможніших людей свого часу, меценатом. На його кошт збудовано, реставровано, оздоблено понад 43 церковні споруди, серед яких — Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий, Софійський (собор і дзвіниця), Братський, Пустинно-Микільський собори.

Наслідки діяльності. Освіта, наука, господарство, зміцнення, стабільність, аристократія, республіка, повстання, воля, Полтава, переслідування.

1. Письмово сформулюйте наслідки діяльності Івана Мазепи, використовуючи слова з підрубрики «Наслідки діяльності».

У той час, коли...

на теренах України

1701 року Києво-Могиланський колегіум став академією, ...

Тоді...

у світі

у Пруссії було оголошено про створення королівства. Першим пруським королем став Фрідріх I.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

3. Доведіть або спростуйте тезу: «Іван Мазепа — патріот свого народу».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

160

§ 32. Гетьман Пилип Орлик. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

Упродовж уроку з'ясуйте, як продовжили свою боротьбу сподвижники Івана Мазепи

Згадайте, що ви пам'ятаєте про Костя Гордієнка. Як ви розумієте значення поняття «великий згін»? Чи пам'ятаєте ви, з якою метою уклав Іван Мазепа союз із Карлом XII? Що вам про це відомо?

1. Пилип Орлик і його Конституція

Частина козаків і старшини, які перейшли разом з Іваном Мазепою до Бендер, **5 квітня 1710 року** обрали гетьманом найближчого сподвижника Івана Мазепи **Пилипа Орлика**. Він став першим українським гетьманом в еміграції, тобто гетьманом за межами рідної країни.

На козацькій раді в місті Бендери **5 квітня 1710 року** також було укладено й затверджено угоду між гетьманом, козаками і старшиною під назвою **«Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорозького»**.

Цей документ визначав права й обов'язки гетьмана, старшини і козаків як представників українського народу, тому його вважають першою українською Конституцією. У **«Пактах й конституціях...»** йшлося про створення незалежної **Української держави** на козацькому праві.

1. Хто і коли став першим українським гетьманом в еміграції?
2. Яку угоду було укладено в Бендерах між гетьманом, козаками і старшиною?
3. Що передбачали «Пакти й конституції...» Пилипа Орлика?

Детальніше про...

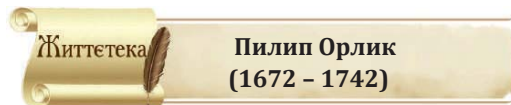
«Пакти й конституції...» Пилипа Орлика 1710 року

- ✓ Проголошувався республіканський політичний устрій Української держави, бо всі посади мали бути виборними.
- ✓ Затверджувалися права православної церкви під зверхністю Царгородського (Константинопольського) патріарха.
- ✓ Глава держави — гетьман, владу якого обмежувала старшинська рада.
- ✓ Генеральна рада (складалася з генеральної старшини, полковників, представників від кожного полку та Запорозької Січі) збиралася тричі на рік і здійснювала законодавчу владу разом з гетьманом.
- ✓ Конституція закріплювала ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову. Законодавча — Генеральна рада, виконавча — гетьман, генеральна

161

старшина та обрані представники від кожного полку, судова — незалежний Генеральний суд.

- ✓ Територія Української держави визначена за Зборівським договором 1649 року. Столиця — місто Київ.

Ім'я (повне). Пилип Степанович Орлик.

Народження. Народився в селі Косути (нині Мінська область у Білорусі).

Походження. Рід Орликів походив від давніх чеських, білоруських, литовських та українських шляхетських родів.

Освіта. Віленський єзуїтський колегіум та Києво-Могилянський колегіум. Володів польською, церковнослов'янською, болгарською, італійською мовами та латиною.

Ключові події життя.

До 1710 року. У 28 років став канцеляристом Генеральної військової канцелярії, а ще через два роки — генеральним писарем в уряді Івана Мазепи. 1708 року підтримав гетьмана Мазепу щодо союзу зі Шведським королівством. Після Полтавської битви емігрував до Османської імперії.

1710 рік. 5 квітня обраний гетьманом в еміграції. Співавтор «Пактів й конституцій...» — першої української Конституції. Написав щоденник «Діаріусь подорожній» (польською мовою). Помер 1742 року в місті Ясси (нині Румунія).

Наслідки діяльності. В силу обставин ... Орлику не ... повернути ... Україні, але він став співавтором ... і до останнього в... в у свої ідеали та борючись за них.

- ➔ 1. Письмово заповніть пропуски у підрубриці «Наслідки діяльності».

2. Похід Пилипа Орлика на Правобережжя

Пилипу Орлику вдалося згуртувати довкола себе вірних козаків. Владу гетьмана визнали й уклали з ним союз Шведське королівство, Кримське ханство, Османська імперія та претендент на польську корону Станіслав Лещинський. Так **було створено широку антимосковську коаліцію**. Союзники розробили план воєнного походу на Правобережну Україну. Пилип Орлик використав незадоволення правобережних полків безчинствами розміщених там московських військових залог та розіслав універсали-звернення до населення із закликом підтримати його боротьбу.

З іншого боку, **шведський король** визнав владу Пилипа Орлика і підписав з ним союз, але допомогти військом не міг — надав тільки своїх старшин-радників. **Османська імперія** лише виділила трохи зброї та

грошей. У **похід 1711 року** на Правобережжя з **козаками Пилипа Орлика** готувалися **окремі шляхетські загони, запорожці на чолі з Костем Гордіснком та кримські татари**, які зобов'язалися не брати ясир.

У лютому 1711 року в Україну вирушило **два війська** — одне, кримськотатарське, направилася на **Слобожанщину**, друге військо, **козацько-кримськотатарсько-шляхетське**, йшло на Правобережжя під керівництвом Пилипа Орлика. **На Слобожанщині** кримські татари захопили московські залоги та почали брати ясир, поспішаючи повернутися додому до весняної повені. **На Правобережжі** війська Пилипа Орлика дійшли до Білої Церкви, найміцнішої фортеці на цих землях. Майже всі правобережні полки, окрім кількох сотень Білоцерківського, перейшли на бік гетьмана, але невдала облога Білої Церкви, відхід з-під її стін військ хана, поголос про поведження кримських татар на Слобожанщині спонукали правобережне козацтво відвернутися від Пилипа Орлика й рятувати власну землю від ординців. Залишившись без війська, гетьман був змушений повернутися до Бендер.

- ➔ 1. Які країни підтримали Пилипа Орлика та спільно створили антимосковську коаліцію?
- 2. Хто входив до війська Пилипа Орлика?
- 3. Як у 1711 році розгорталися події на Правобережжі і в Слобожанщині?

3. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

У відповідь на дії Пилипа Орлика **Петро I у 1711 році** здійснив **Прутський похід** до Молдови, але там потрапив в оточення й підписав принизливий для нього **Прутський договір 1711 року** з Османською імперією, за яким московський цар зобов'язувався вивести війська з Волині, Поділля, Київщини та Запорозжя. На ці території поширилася влада Пилипа Орлика.

Виконуючи умови Прутського договору, Петро I разом видав указ, за яким усі полковники Правобережжя зі своїми полками були зобов'язані перейти на Лівобережжя. Відтак **протягом 1711–1712 років вдруге відбулося примусове переселення людей** з правого берега Дніпра на лівий.

З літа 1712 року українці знову почали заселяти пустки на Правобережжі, вважаючи їх вільною, козацькою землею. Проте Річ Посполита боялася відновлення козацтва, тому її війська одну частину людей знищили, інша частина, рятуючись, перейшла на Лівобережжя, а хтось подався на Олешківську Січ. **1714 року** правобережне козацтво було ліквідовано.

- ➔ 1. В якому році було підписано Прутський мирний договір, і що він передбачав?
- 2. Яких заходів ужив Петро I, виводячи свої війська з Правобережної Гетьманщини?
- 3. Ким і коли було ліквідовано правобережне козацтво?

Життєтека
Кость Гордієнко
 (? – 1733)

Ім'я (повне). Костянтин Головко. Козаки називали Гордієнком, бо його батько — Гордій.

Народження. Місце й час народження не відомі.

Походження. З козацько-шляхетського роду.

Освіта. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі.

Ключові події життя.

До 1709 року. 1702 року вперше обраний кошовим отаманом. Потім обирався 12 разів. 1708 року разом з Іваном Мазепою уклав союз із Карлом XII.

1709 року взяв участь у Полтавській битві, потім із уцілілими запорожцями прийняв протекторат Османської імперії загалом і кримського хана зокрема. На їхніх землях, але поруч своїх давніх володінь, козаки 1709 року заклали Кам'янську Січ. Кость Гордієнко був одним зі співавторів «Пактів й конституцій...».

1711 року як кошовий отаман брав участь у поході Пилипа Орлика на Правобережну Україну. Того ж року козаки перенесли свою Січ-фортецю в урочище «Олешки», але згодом козаки відновили Кам'янську Січ. Помер 1733 року в Кам'янській Січі.

Наслідки діяльності. Військо зверхністю Костю кримського вдалося Низове з його традиціями, але Запорож'яке під Гордієнку хана зберегти.

1. У підрубриці «Наслідки діяльності» правильно розмістіть слова в реченні і запишіть у зошит.

У той час, коли...

на теренах України

гетьман Пилип Орлик став співавтором «Пактів й конституцій...», ...

Тоді...

у світі

в Англії набрав чинності перший у світі закон про державний захист авторського права.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки слова та дати. Складіть із ними речення.
2. Допоможіть Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

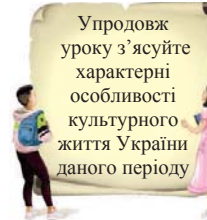

3. На основі тексту параграфа та документів напишіть есеї на тему: «Правобережжя — відкрита рана українського народу».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 33. Культурне та духовне життя
наприкінці 50-х років XVII –
на початку XVIII століття

Упродовж уроку з'ясуєте характерні особливості культурного життя України даного періоду

Згадайте, коли Києво-Могилянський колегіум набув статусу академії. **Як ви розумієте** значення понять «Гетьманщина», «Слобожанщина», «бароко»?

Чи пам'ятаєте ви, що Київську митрополію було включено до складу Московської патріархії? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.gd/wFJuSV>

1. Освіта та література

Характерною ознакою тогочасної української культури був її нерівномірний **розвиток** через різні військово-політичні обставини. **На землях, позбавлених козацького устрою**, частина українців поступово забувала про своє походження. Окрім того, майже не було сприятливих умов для розвитку культури на **Правобережжі**. Натомість **Лівобережна Гетьманщина і Слобожанщина** стають центрами відродження і розквіту української культури. Найбільш давні козацькі звичаї зберігалися на **Чортомлицькій Січі**.

Система освіти в другій половині XVII століття зазнала певних змін. Початковою освітою українців Речі Посполитої опікувався переважно **чернецький орден василіан** унійної (греко-католицької) церкви. В **Гетьманщині** і на Запорожжі таку освіту надавали парафіяльні школи православної церкви. В Західній Україні православні **братські школи** поступово втрачали підтримку і занепадали. Натомість розвивалися католицькі єзуїтські колегіуми. **1661 року** король Ян II Казимир надав **єзуїтському колегіуму у Львові** «гідність академії і титул університету». В Гетьманщині середню освіту можна було здобути або в **Києво-Могилянському**, або з 1700 року — **Чернігівському колегіумах**. Окрім того, тут діяли **школи при** гетьманській, полкових чи інших **канцеляріях**, де дітей старшини та заможних містян навчали веденню діловодства. Найбільшим центром розвитку української культури та освіти залишався Київ. **Києво-Могилянський колегіум від середини XVII століття мав статус академії**, оскільки там навчали філософії та богослов'ю, а в **1701 році цей статус академії**, тобто вищого навчального закладу, був визнаний Московським царством. Період свого розквіту академія пережила за гетьманування Івана Мазепи. В ній проходили **публічні диспути** з

різних наук, **мистецькі свята з виставами та іграми**, випускалися **листівки з панегіриками** — похвальними віршами на честь викладачів і меценатів академії.

Найцікавішими **новинками** української літератури XVII століття стали надрукований зі змінами **Кисво-Печерський патерик**, «**Синопис**» невідомого автора, історична праця «**Хроніка з літописців стародавніх**» Феодосія Софоновича, **поезії, написані в бароковому стилі**, які відзначались особливим колоритом і різноманітністю форм. Зокрема, були **акровірші**, в перших рядках яких автор зашифровував якесь слово, **фігурні** — у вигляді певної фігури, **хроновірші** — в яких кількість слів і кількість рядків дорівнювали одному числу, та інші. На початку XVIII століття поширилися **козацькі літописи** — історичні твори про козацьку добу, авторами яких були козаки. Найвідомішими стали літописи **Самовидця, Григорія Граб'янки і Самійла Величка**.

1. Як відрізнялися між собою регіони України за умовами розвитку культури в другій половині XVII – на початку XVIII століття?
2. Якою була система освіти в українських землях?
3. Назвіть новинки літератури в другій половині XVII – на початку XVIII століття.

2. Архітектура

В архітектурі другої половини XVII століття продовжив розвиватися бароковий стиль. При цьому у Гетьманщині та Слобожанщині виник особливий стиль **українського (козацького) бароко** — в ньому поєдналися європейські традиції з українським колоритом.

Значний внесок у розвиток української архітектури зробив **Іван Мазепа**. Він не тільки фундував нові церкви, але й турбувався про реставрацію давніх храмів. Будівлі в стилі мазепинського бароко (а він має дещо відмінні риси від раннього козацького бароко) будували сучасники, соратники Івана Мазепи. Кращими зразками козацького бароко є **Покровський собор у Харкові, Густинський Свято-Троїцький монастир у Прилуках, Троїцько-Іллінський монастир у Чернігові, Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві**. В бароковому стилі

*Покровський собор,
Харків. 1689 рік*

*Троїцький собор
Троїцько-Іллінського
монастиря, Чернігів.
1679–1689 роки*

споруджена **будівля полкової канцелярії** в Чернігові полковником Яковом Лизогубом.

Через постійні війни з Османською імперією в західноукраїнських землях продовжувала розвиватися **культова оборонна архітектура**. Зразком такої архітектури є **оборонна синагога в Жовкві** (нині Львівська область).

*Будівля Чернігівської
полкової канцелярії.
90-і роки XVII століття*

*Оборонна синагога в
Жовкві. 1698 рік.
Світлина 1905 року*

*Георгіївський собор
Видубицького монастиря,
Київ. 1701 рік*

1. Яка особливість українського бароко?
2. Назвіть архітектурні споруди, збудовані в стилі українського бароко.
3. В якому регіоні України в XVII столітті розвивалася культова оборонна архітектура?

3. Образотворче мистецтво

Образотворче мистецтво розвивалося теж під впливом бароко. Вишуканим **різьбленням по дереву оздоблювали іконостаси**. Західноукраїнська іконописна школа поєднала іконописні традиції із тогочасними художніми досягненнями. Її представниками були **Йов Кондзелевич**, котрий тривалий час жив і творив на Волині, та **Іван Руткович** — іконописець із міста Жовкви. Вершиною іконописного живопису XVII століття вважають **Богородчанський іконостас Манявського монастиря** в Карпатах, створений Йовом Кондзелевичем.

*Богородчанський іконостас
Манявського монастиря в Карпатах.
Іконостас прикрашено різьбленням та
позолотою по дереву. Йов Кондзелевич*

Центром діяльності іконописців та граверів стала **школа Кисво-Печерської лаври**. Найвидатнішими українськими художниками-граверами були **Олександр та Леонтій Тарасевичі, Іван Щирський, Іван Мигура**.

Про рівень розвитку світського малярства можемо судити за численними портретами гетьманів, полковників, іншої старшини. Були поширені як ктиторські (зображення портретів меценатів на іконах, в інтер'єрах храмів),

так і світські портрети. Одним із краших зразків є **портрет полковника Григорія Гамалії**. У старшинських маєтках створювали портретні галереї.

Гравюра «Іван Мазепа серед своїх добрих справ». Іван Мигура. 1706 рік

Ікона «Вознесіння Христове» Йова Кондзелевича з іконостасу церкви Воздвиження Чесного Хреста монастиря Скит Маняєвський

Ікона «Покров Богородиці» із зображенням Богдана Хмельницького. Перша половина XVIII століття

1. Назвіть представників західноукраїнської іконописної школи.
2. У якому виді образотворчого мистецтва творили Іван Щирський та Іван Мигура?
3. Що свідчило про рівень розвитку світського малярства?

У той час, коли...

на теренах України

Львівський колегіум отримав «гідність академії і титул університету», ...

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

Тоді...

у світі

у Швеції Королівський банк вперше у світі увів в обіг паперові гроші.

2. Допоможіть Марічці розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

3. Підготуйте презентацію на тему: «Архітектура та образотворче мистецтво у добу Руїни».
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 34. Конституція Пилипа Орлика

Практична робота № 4

Мета. Проаналізувати зміст Конституції Пилипа Орлика, визначити устрій Української гетьманської держави, порядок її взаємин із Московською державою, Річчю Посполитою, Швецією. З'ясувати, якою мірою Конституція Пилипа Орлика гарантувала права і вольності правлячого стану та суверенітет Гетьманщини.

Завдання 1. Опрацюйте уривок із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика. Визначте устрій Української гетьманської держави. На яких засадах Українська держава мала будувати відносини з Московським царством, Річчю Посполитою, Шведським королівством? Відповіді запишіть у зошит.

Із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика

«Оскільки будь-яка держава стверджується непорушною цілісністю кордонів, то й щоб кордони Малої Росії, Вітчизни нашої, утверджені пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської, особливо ті кордони, які по річку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького від тієї ж Речі Посполитої Польської до земель Гетьманських і Військових на віки віддані і пактами обумовлені, ніколи не були порушені, ясновельможний гетьман при домовленостях з Найяснішим королем Його Милості Шведським має піклуватись і, скільки Бог дасть сили та розуму, боронити, коли буде треба.

Титульний аркуш «Конституції» Пилипа Орлика. Світлина

Особливо ж має скаржитися про те до найяснішого маєстату Його Королівської Величності Шведської як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, а й кордонів військових порушувати і привласнювати. Крім цього, Ясновельможний гетьман по закінченні, дай Боже, щасливому, війни повинен буде просити у Королівської Величності Шведської такого трактату, щоб Його

Величність та його спадкоємці найясніші королі шведські титулувалися вічними протекторами України, і справи їхні залишалися спрямованими на зміцнення могутності Вітчизни нашої та збереження її цілісності у наданих правах і кордонах.

Також Ясновельможний гетьман повинен буде просити у найяснішого королівського маєстату, аби у договорах Його Величності з державою Московською було викладено, щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули, а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Московю були сплачені і справедливо відшкодовані. А особливо повинен просити у Найяснішої Королівської Величності, щоб усіх полонених наших, які в державі Його Величності залишилися, було звільнено і нам повернено».

Завдання 2. Опрацюйте уривок із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика. З'ясуйте, яким органам влади належала законодавча, виконавча та судова влади. Хто мав право входити до цих інституцій?

Із «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика

«Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке військо, домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом... таке право, яке має бути збережено постійно у Запорозькому війську: щоб у Вітчизні нашої першими радниками була генеральна старшина, як за перспектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції.

За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані подібним чином публічних радників. Над те з кожного полку мають бути до загальної ради генеральні совітники по одній значній, старовинній, добrorозумній та заслуженій особі, вибрані за гетьманською згодою, і з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлювати і до завершення не приводити. Тому тепер призначається три генеральні в кожному році

Пам'ятник Пилипу Орлику в Києві

1. Розгляньте пам'ятник. Які елементи скульптури вказують на напрямки діяльності гетьмана?

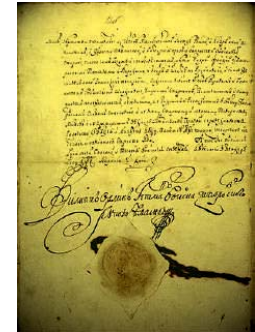
Ради, які мають відправлятися в гетьманській резиденції: перша на Різдво Христове, друга на Воскресіння Христове, третя на Покрову Пресвятої Богородиці, на які мають і повинні бути не тільки пани полковники зі своєю старшиною та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, але й посли Запорозького низового війська для прослуховування і рішень прибувати після прислання до себе від гетьмана розпорядження, не порушуючи аж ніяк призначеного терміну.

Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи то б гонор гетьманський зважився б образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу (чи кримінальну, чи некримінальну) здати на військовий генеральний суд, і який на нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести».

Завдання 3. Об'єднайтеся в малі групи. Відредагуйте текст, використовуючи такі слова: *влада, податок, гетьман, рада старшин, Генеральна рада, вільні козаки, простолюдни.*

У Конституції передбачалося, що: країною править вибраний ..., який спирається на ... ; парламент — ... покликаний вирішувати найважливіші державні справи. Державними фінансами може розпоряджатися не лише гетьман, а й скарбничий; козацькій старшині забороняється залучати ... і ... до різних робіт у своїх господарствах, забирати і силою скуповувати землю. Порушувалося питання про рівномірний розподіл ... між посполитими, козаками і містянами; заборонялося проїжджим слугам гетьманським зловживати ..., вимагаючи підводи, корму, напоїв. Висловлювалися побажання зберігати повагу до старших, прихильність до молодших, а щодо злочинців — чинити за справедливістю і законом.

Завдання 4. Обговоріть результати роботи в загальному колі. На основі опрацьованих джерел доведіть або спростуйте думку Дмитра Павличка: «Пилип Орлик створив першу в Європі демократичну конституцію, затверджену козацькою радою 5 квітня 1710 року в Бендерах. Засади громадянських прав, що лягли в основу цієї конституції, випередили на чотири десятиліття французьких енциклопедистів та на вісім десятиліть укладачів польської антифеодальної хартії з 1794 року».

Остання сторінка україномовного оригіналу Конституції Пилипа Орлика з оригінальним підписом Пилипа Орлика та печаткою Війська Запорозького

**Узагальнення за розділом:
«Козацька Україна наприкінці
50-х років XVII – на початку XVIII століття»**

Любі діти! Ось ви опанували четвертий розділ підручника й дізналися, як в умовах Руїни розвивалась українська культура. Поруч з вами були давні знайомі, юні знавці історії — Марічка та Ігор. Вони так були вражені освіченістю українців, а саме гетьманів, що вирішили повернутися в колыску тогочасної науки — Києво-Могилянську академію. Щоб дістатися до неї разом з ними, вам доведеться пригадати «сім вільних наук» — виконати сім завдань. Їх можна виконати як у зошиті, так і в гаджеті, використавши QR-код. Цікавої і незабутньої мандрівки!

«Сім вільних наук» — граматика

З'ясуйте, які слова зайві і чому.

А Мартин Пушкар, Яків Барабаш, Юрій Хмельницький, 1658 рік.

Б Слободищенський трактат, Чуднівська кампанія, Іван Виговський, Юрій Хмельницький.

В 1659 рік, 1663 рік, 1677 рік, 1686 рік.

Г 1677 рік, 1678 рік, Османська імперія, Петро Дорошенко.

Д 1667 рік, Московське царство, Річ Посполита, Османська імперія.

«Сім вільних наук» — риторика

Марічці та Ігорю по дорозі до Києво-Могилянської академії трапився старовинний документ. Однак від давності деякі слова в ньому стерлися. Допоможіть нашим мандрівникам заповнити пропуски в документі.

Заснований у _____ р. Києво-братський (Могилянський) колегіум став центром _____ життя українського народу. А за гетьманування Івана _____ в 1701 році отримав статус _____. Києво-Могилянська була _____ навчальним закладом, у якому могли навчатися як діти міст чи козаків, так і шляхтичів, а також триступеневим: коли учень проходив усі 12 років навчання, то отримував _____, _____ освіту. Основу навчання складало вивчення «_____», а в класах вищої школи вивчали _____ та _____. У Києво-Могилянці вивчали _____, _____, _____ та руську (_____) мови.

«Сім вільних наук» — діалектика

Допоможіть Марічці та Ігорю розв'язати ребус. Дайте визначення розшифрованому поняттю. Складіть розповідь з 4-5 речень, використавши це поняття.

«Сім вільних наук» — арифметика

Встановіть відповідність між іменами гетьманів й угодами, які вони підписували.

	1 Іван Виговський	А Конотопські статті
	2 Іван Самойлович	Б Переяславські статті
	3 Юрій Хмельницький	В Корсунська угода
	4 Дем'ян Многогрішний	Г Московські статті
	5 Іван Брюховецький	Д Глухівські статті
	6 Петро Дорошенко	Ж Гадяцький договір

«Сім вільних наук» — геометрія

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку выпишіть факти, пов'язані з діяльністю Івана Виговського, в іншу — Петра Дорошенка, ще в іншу — Івана Сірка.

1) Уклав з Річчю Посполитою договір, за яким Україна, під назвою Велике князівство Руське, входила до Речі Посполитої на рівноправних засадах із Польщею та Литвою; 2) в 1668 році був обраний гетьманом по обидва береги Дніпра; 3) 15 разів обирався кошовим отаманом; 4) для заселення вільних земель у степовому прикордонні заснував Торговицький полк; 5) кошовий отаман Чортомлицької Січі; 6) провів близько 55 битв проти військ Османської імперії; 7) учасник козацько-селянських повстань на Слобожанщині і Правобережжі; 8) створив 20-тисячне сердюцьке військо; 9) за гетьмана Богдана Хмельницького був генеральним військовим писарем; 10) у 1657 році став гетьманом; 11) у 1669 році уклав з Османською імперією договір, який передбачав повну автономію Правобережної України в складі Османської імперії; 12) здобув перемогу в Конотопській битві.

«Сім вільних наук» — музика

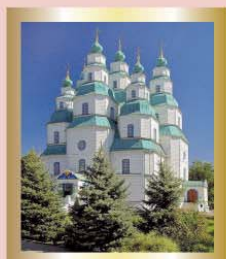
Разом з Марічкою пригадайте роки укладання історичних документів, які визначали долю козацької України.

1) Вічний мир; 2) Корсунські статті; 3) Бахчисарайський мир; 4) Бучацький мир; 5) Андрусівське перемир'я.

«Сім вільних наук» — астрономія

Допоможіть Івану Мазепі створити сторінку в одній із соціальних мереж (на ваш вибір) за критеріями: родина, риси характеру, релігійні погляди, добродійність, державотворчі прагнення, місця перебування, відносини з іноземними державами. Результати роботи представте на загал.

1. Як Петро I обмежив владу новообраного гетьмана Івана Скоропадського?
2. Які антиукраїнські заходи здійснював Петро I? Наведіть приклади.
3. Чому Іван Скоропадський ще за життя передав владу наказному гетьману?

§ 35. Наступ Російської імперії на автономію Гетьманщини

Упродовж уроку
доберіть факти,
які свідчать про
обмеження
української
автономії росій-
ською владою

Згадайте, у складі якої держави перебувала Лівобережна Україна на початку XVIII століття.

Як ви розумієте значення понять «автономія», «Гетьманщина»?

Чи пам'ятаєте ви, що в листопаді 1708 року Петро I здійснив батуринську різанину, а в 1709 році зруйнував Чортомлицьку Січ? Що вам про це відомо?

1. Гетьман Іван Скоропадський

У листопаді 1708 року новим гетьманом став Іван Скоропадський. Вперше цар не уклав з ним договору, який би підтверджував давні права Гетьманщини, а надіслав «Решетилівські статті» у формі указу. Крім того, при гетьмані перебував царський представник Андрій Ізмайлов, котрий був «вухами і очима» Петра I. Він стежив за гетьманом і старшиною, мав право втручатися в міжнародні, майнові, управлінські справи Гетьманщини.

Так звана «зрада» гетьмана Івана Мазепи та запорожців була використана царем як привід для посилення антиукраїнських заходів у різних сферах. У **політичній**: резиденцію гетьмана перенесли ближче до російського кордону — в місто Глухів, де розташували два московські полки. У **економічній**: українським купцям дозволяли вивозити зерно в Європу тільки через російські північні порти; мито з російсько-українського кордону надходило до царської казни; козаків часто залучали до будівництва фортець, каналів, доріг по всій Росії, де їх багато гинуло від надтяжких умов праці. У **культурній**: заохочувався переїзд до Петербурга і Москви українських науковців та діячів культури; було заборонено друкувати українські книги, окрім церковних. З монастирів до Росії вивезли рукописні і друковані книги. Усі ці заходи російського царя Петра I прийнято називати **наступом на автономію Гетьманщини**.

Для посилення контролю над Гетьманщиною Петро I ще за життя Івана Скоропадського **29 квітня 1722 року** створив першу **Малоросійську колегію**. Відчуваючи неладне, Іван Скоропадський призначив наказним гетьманом Павла Полуботка, а сам відійшов від справ і в скорому часі помер. Після його смерті Петро I заборонив вибори нового гетьмана.

Ім'я (повне). Іван Ілліч Скоропадський.

Народження. Народився в Умані.

Походження. З козацької старшини.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму.

Ключові події життя.

До 1708 року. Був полковником Стародубського полку. Однорядцем Івана Мазепи, але згодом відійшов від нього.

Великий вплив на Івана Скоропадського мала його друга дружина — Анастасія Маркевич, згадувана у джерелах як «Гетьманіча Настя». Козаки жартували, що Іван носить плахту, а Настя — булаву.

З 1708 року. Гетьманував у найскрутніші часи терору (*фізичних розправ з метою залякування*) царату над українцями. За указом Петра I, у 1711–1712 роках здійснив другий згін населення Правобережної України на Лівобережжя. Неодноразово звертався до царя із проханнями про відновлення козацьких вольностей. Натомість у 1722 році його владу обмежила Малоросійська колегія. Помер у Глухові. Похований у збудованому ним Гамаліївському монастирі.

1. Доберіть факти, які підтверджують, і факти, які спростовують твердження: «Іван Скоропадський був винуватцем обмеження автономії Гетьманщини».

2. Малоросійська колегія і наказний гетьман Павло Полуботок

До Малоросійської колегії (1722–1727 роки) входили 6 російських офіцерів на чолі з бригадиром Степаном Вельяміновим. Розташовувалася вона у Глухові. Зі створенням Малоросійської колегії **Гетьманщину** вивели із підпорядкування Колегії іноземних справ і **підпорядкували**, як будь-яку іншу російську провінцію, **Сенатові**.

Картина Василя Волкова
«Павло Полуботок
розмовляє з Петром I
у Петропавлівській фортеці»

Малоросійська колегія отримала від Петра I широкі повноваження. Вона **здійснювала управління Гетьманщиною**, збирала податки в царську казну, контролювала Генеральну військову канцелярію, розселяла російських солдатів та розглядала скарги від населення на діяльність місцевих органів влади та судів. Останнє запровадили, щоб посварити між собою українців.

За таких умов наказний гетьман Павло Полуботок вирішив діяти через постійні клопотання до царя, його наближених та російського сенату щодо відновлення в Україні гетьманства. Восени 1723 року він та козацька старшина розробили і подали на розгляд царю **Коломацькі чолобитні** (від слів «бити чолом», тобто просити). Вони містили **прохання про відновлення здавна обіцяних українцям виборів гетьмана і старшини**. У відповідь Петро I ув'язнив усіх причетних до написання того документа у Петропавлівській фортеці-в'язниці. Відбуваючи покарання, Павло Полуботок помер у 1724 році.

1. Малоросійська колегія автономні права Гетьманщини звузила чи розширила?
2. Які функції виконувала Малоросійська колегія?
3. Чому Павло Полуботок та його однорядці потрапили до Петропавлівської в'язниці?

Ім'я (повне). Павло Леонтійович Полуботок.

Народження. Народився в родинному хуторі Полуботівка (нині смт. Шрамківка Черкаської області).

Походження. Із козацької старшини.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму.

Ключові події життя.

До 1722 року. Був одружений з Євфимією Самойлович, племінницею гетьмана Івана Самойловича. У політичні справи чоловіка вона не втручалась, але разом з ним зажила доброї слави як меценатка церков і монастирів. У 1708 році претендував на гетьманство, але Петро I не підтримав його кандидатуру: «Він дуже хитрий. Може Мазепі уподібнитися».

З 1722 року. У липні 1722 року став наказним гетьманом. Ініціював проведення судової реформи. За доносами Степана Вельямінова був викликаний у Петербург. Тут він звернувся до Петра I з Коломацькими чолобитними. До Петропавлівської фортеці-в'язниці його і старшин кинули нібито за зв'язки із Пилипом Орликом. У 1724 році помер у в'язниці. Похований у Петербурзі.

1. Підберіть факти з біографії Павла Полуботка, які свідчать про те, що його підтримувала значна частина козацької старшини.

3. Гетьман Данило Апостол. «Правління гетьманського уряду»

Російська держава готувалася до нової війни з Османською імперією, тож їй була потрібна підтримка козацького війська. У зв'язку з цим, у 1727 році ліквідували Малоросійську колегію й дозволили вибори гетьмана.

Того ж року на Генеральній раді у Глухові гетьманом обрали **Данила Апостола**. Умови його гетьманування визначалися «**Рішительними пунктами**» (1728 року), виданими у формі царського указу.

З метою впорядкування державного життя на Лівобережжі Данило Апостол провів низку реформ (перетворень): **впорядкував торгівлю** — відновив пряму торгівлю з країнами Європи; у 1729–1730 роках **провів «Генеральне слідство про мастності»** — повернув у державну власність незаконно захоплені землі; **здійснив реформу фінансів** — встановив точний бюджет (розподіл коштів) прибутків і витрат; **удосконалив порядок судочинства** — сільські і сотенні суди ставали колегіальними, а полкові ділилися для розгляду важливих та дрібних справ; **розпочав укладення кодексу законів** — «Прав, за якими судиться малоросійський народ»; **дещо зміцнив владу гетьмана** — відновив право самостійно призначати генеральну старшину та полковників, зменшив кількість царських полків у Гетьманщині до шести, повернув під владу гетьмана Київ.

Після смерті Данила Апостола в 1734 році російська імператриця Анна Іоанівна заборонила вибори гетьмана. Натомість було створено новий орган влади — «**Правління гетьманського уряду**». До його складу увійшло троє українців та троє росіян, а головою призначено князя Олексія Шаховського. Завдання «Правління...» полягало в ефективному постачанні російської армії людськими та матеріальними ресурсами з України під час нової російсько-турецької війни. Урядники були націлені на русифікацію населення Гетьманщини, зокрема шляхом заохочення російсько-українських шлюбів, практикувалися доноси. Достатньо було викрикнути «Слово і діло государеве» і вказати на когось, щоб його заарештувала Таємна канцелярія. Там людину допитували, могли засудити до страти чи заслання.

- ➔
1. Що сприяло відновленню гетьманства в 1727 році?
 2. Які реформи здійснив Данило Апостол?
 3. «Правління гетьманського уряду» діяло в інтересах Гетьманщини чи Російської імперії? Відповідь обґрунтуйте.

Життєтека **Данило Апостол (1654 – 1734)**

Ім'я (повне). Данило Павлович Апостол.
Народження. Народився в селі Великі Сорочинці на Полтавщині.
Походження. Мав давнє молдовське боярське коріння. Представники козацько-старшинського роду Апостолів протягом 1659–1736 років були полковниками в

Миргородському полку.

Освіта. Випускник Києво-Могилянського колегіуму (ймовірно).

Ключові події життя.

До 1727 року служив миргородським полковником. Співавтор Коломацьких чолобитних, за що був ув'язнений протягом 1723–1725 років.

Після 1727 року. У віці 73 років очолив Гетьманщину. Провів низку реформ. Посприяв поверненню запорожців у їхні старі володіння — домігся дозволу на зведення Нової (Підпільненської) Січі. За його гетьманування розпочалося будівництво «Української лінії» — укріплення між Дінцем і Дніпром завдовжки 85 км. Помер 1734 року у Великих Сорочинцях на Полтавщині. Похований у збудованій ним Спасо-Преображенській церкві.

- ➔ 1. Порівняйте, що спільного в біографіях Івана Скоропадського та Данила Апостола.

У той час, коли...	Тоді...
на теренах України	у світі
розпочала діяльність перша Малоросійська колегія, ...	у Тихому океані голландський мореплавець Якоб Роггевен відкрив острів Пасхи.

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки імена гетьманів та роки їхньої діяльності.
2. Складіть історичну довідку про Малоросійську колегію та «Правління гетьманського уряду» за критеріями: час існування, склад, керівники, напрямки діяльності.
3. Знайдіть спільні і відмінні риси в діяльності Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола. Результати своєї пошукової діяльності запишіть у зошит, заповнивши таблицю.

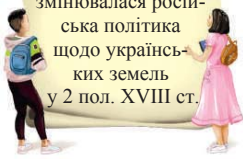
	Гетьмани			
Критерій для порівняння				
Спільне				
Відмінне				
Отже,				

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 36. Ліквідація Гетьманщини та козацького устрою на Лівобережжі й Слобожанщині

Упродовж уроку простежте, як змінювалася російська політика щодо українських земель у 2 пол. XVIII ст.

Згадайте, з якою метою було створено першу Малоросійську колегію та «Правління гетьманського уряду».

Як ви розумієте значення понять «реформи», «кріпацтво»?

Чи пам'ятаєте ви, що після смерті Данила Апостола Гетьманщиною управляло «Правління гетьманського уряду»? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація

<https://is.qd/8D1aub>

1. Кирило Розумовський — останній гетьман України

Зважаючи на потребу в українських ресурсах під час чергової війни з Османською імперією та королівством Пруссією, російська імператриця Єлизавета Петрівна задовольнила клопотання козацької старшини про відновлення посади гетьмана. Новим гетьманом у 1750 році було обрано (а по суті призначено імператрицею) Кирила Розумовського. «Правління гетьманського уряду» припинило свою діяльність. З приїздом Кирила Розумовського в 1751 році на Лівобережжя відбулися адміністративні зміни. Зокрема, Гетьманщину повернули до відомства Колегії іноземних справ, а влада гетьмана поширилася на Київ та Нову (Підпільненську) Січ. Усе це означало розширення автономних прав Гетьманщини.

Під час гетьманування Кирило Розумовський розгорнув активну діяльність в українських землях: **відбудував Батурин**, куди переніс столицю; **розбудував Глухів**, що залишився гетьманською резиденцією; налагодив діяльність **старшинської ради**, яка управляла Гетьманщиною за відсутності гетьмана; **самостійно призначав полковників та роздавав землю** у приватну власність. Щоправда, така бурхлива діяльність насторожила імператрицю, і Єлизавета

Козацький однострій — синій мундир з червоним коміром і білі штани — після військової реформи

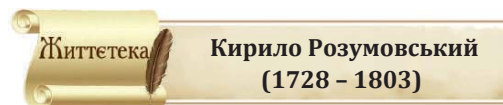
1. Розгляньте ілюстрацію. Яке значення мало запровадження одностроїв?

Петрівна заборонила здійснювати самостійну зовнішню політику та призначати полковників і генеральну старшину без її згоди, встановила контроль над українськими фінансами.

Попри все, Кирилу Розумовському вдалося провести низку реформ. Здійснюючи **судову реформу**, він поділив Гетьманщину на 20 судових повітів. У кожному було відкрито земські суди для вирішення цивільних справ, підкоморські — для розгляду земельних спорів та гродські — для розгляду кримінальних справ. У результаті **військової реформи** було створено регулярні (постійні) полки, введено уніформу для козаків та однакове озброєння (спис, шабля, рушниця). Відбулися й освітні зміни, зокрема гетьман запровадив **обов'язкове навчання козацьких дітей**.

1. За яких обставин Кирило Розумовський став гетьманом?
2. Які заходи втілював у життя гетьман Кирило Розумовський, а які — російська імператриця Єлизавета?
3. У чому полягає сутність військової, судової та освітньої реформи, здійснених гетьманом?

Ім'я (повне). Кирило Григорович Розумовський.

Народження. Народився в селі Лемеші поблизу Козельця на Чернігівщині.

Походження. Батько Григорій Розум був козаком.

Освіта. У 1743–1745 роках під іменем Івана Обидовського навчався в університетах Німеччини, Франції, Італії.

Ключові події життя.

До 1750 року. Старший брат Олексій після таємного одруження з імператрицею Єлизаветою Петрівною забрав юного Кирила до Петербурга, де той зробив кар'єру від камер-юнкера (нижча придворна посада) до графа. У 18-річному віці одружився з княжною Нарішкіною, родичкою імператриці Єлизавети. Тоді ж був призначений Президентом Російської академії наук. На цій посаді пробув п'ятдесят років.

З 1750 року. У 22-річному віці став гетьманом і генерал-фельдмаршалом Російської імперії. На театралізованій церемонії обрання гетьмана самого Кирила Розумовського не було. Здійснив військову, судову, освітню реформи. Розробив проєкт відкриття у Києві та Батурині університетів європейського зразка. У 1762 році посприяв приходу до влади імператриці Катерини II внаслідок двірцевого

1. Розгляньте портрет. До якого року він мав би бути створеним?

перевороту, за що був щедро винагороджений землями та посадами. Зокрема, отримав чин сенатора, а згодом — генерал-ад'ютанта імператриці. Нова імператриця призначила йому додаткову довічну пенсію в розмірі 5 тисяч карбованців щорічно. Попри приязне ставлення до Кирила Розумовського, Катерина II продовжувала наступ на автономію Гетьманщини. В 1764 році змусила гетьмана скласти булаву та заборонила протягом 11 років жити в Україні. Лише в 1794 році Кирило Розумовський остаточно переїхав у Батурин, де й помер у 75-річному віці. Похований у Свято-Воскресенському храмі міста.

- ➔ 1. Письмово сформулюйте наслідки діяльності Кирила Розумовського, використовуючи слова-підказки: *можливість, оновлення, Гетьманщина, діяльність, останній, спалах, автономія, козацька держава.*
2. Поміркуйте, чому Катерина II, незважаючи на приязне ставлення до Кирила Розумовського, все ж ліквідувала гетьманство.

2. Ліквідація гетьманства та козацького устрою в Україні

У 1762 році російською імператрицею стала **Катерина II**. Вона прагнула зміцнення Російської імперії, перетворення її на централізовану державу. Для цього спрямовувала свою діяльність на знищення будь-яких проявів автономії та **уніфікацію** (створення однакової) системи управління всією імперією.

У 1763 році козацька старшина звернулася до Катерини II з «Проханням малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення колишніх прав Малоросії». Серед іншого, у «Проханні...» йшлося про закріплення права на спадкове гетьманство за родом Розумовських. У відповідь на те звернення **Катерина II** змусила гетьмана в **1764 році** відмовитися від влади. У Маніфесті від 10 листопада 1764 року вона повідомила про добровільне зречення Кирила Розумовського та **про ліквідацію гетьманства**.

Тим часом у Слобожанщині Ізюмський, Острогозький, Харківський, Охтирський, Сумський козацькі полки мали перетворити за російським зразком на гусарські. Частина козацької старшини на чолі з полковником Ізюмського полку Федором Краснокутським спробувала протидіяти тим намірам. Однак царський уряд придушив виступ, а Федора Краснокутського заслали до Казані. Відтак, упродовж **1764–1765 років у Слобідській Україні** взагалі було **скасовано полково-сотенний устрій**, козаків перетворено на так званих «військових обивателів» і створено Слобідсько-Українську губернію.

- ➔ 1. Чого прагнула Катерина II в управлінні Російською імперією?
2. Коли було ліквідовано гетьманство на Лівобережжі?
3. Коли на Слобожанщині було скасовано полково-сотенний устрій?

Із Маніфесту Катерини II про скасування гетьманства та утворення Малоросійської колегії (1764 рік)

«Після ... звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові ... створити ... Малоросійську колегію... Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. ... (П. Румянцев) у справах суду і розправи має голос голови, ... а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів, повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий, нам довірений у нашу відсутність».

- ➔ 1. Що в указі імператриці є звичайним обманом? Чому?

3. Друга Малоросійська колегія

Для управління землями колишньої Гетьманщини було створено **другу Малоросійську колегію (1764–1786 роки)** у складі 4 російських чиновників, 4 козацьких старшин та голови — графа **Петра Румянцева**. Друга Малоросійська колегія ліквідувала Генеральну військову канцелярію та Генеральний військовий суд. Окрім того, до Петербурга було вивезено гетьманські клейноди, військові печатки, прапори. Це стало символом ліквідації української автономії. Головним завданням колегії було запровадження в Гетьманщині російської системи управління. Протягом 1765–1769 років під керівництвом Петра Румянцева було здійснено «Генеральний опис Малоросії» — перепис населення, майна та земель. Після перепису натуральні повинності було замінено грошовими податками.

1766 року Катерина II надумала удосконалити російське законодавство. Для цього було створено спеціальну комісію. Крім російських, у комісії діяло 34 українських депутати. На засіданнях комісії відзначився представник старшини **Григорій Полетика**. Він палко **відстоював принципи української автономності**, наважився критикувати зміни в адміністративному поділі краю, податкову політику, використання козацького війська на різних будівельних роботах тощо. Катерина II не очікувала такої активності від депутатів і в 1768 році розпустила комісію під приводом війни з Османською імперією.

Григорій Полетика

У **1781 році** було видано царський указ про **скасування полково-сотенного устрою** на території колишньої Гетьманщини. Натомість за

російським зразком запровадили намісницько-повітовий адміністративний поділ. У складі Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв (пізніше — губерній) було створено **Малоросійське генерал-губернаторство** на чолі з **Петром Румянцевим**. При цьому козацькі полки перетворили в карабінерські (карабіни — вкорочені та полегшені гвинтівки або рушниці з довжиною ствола до 56 см). У **1783 році** Катерина II на Лівобережжі та в Слобожанщині запровадила **кріпосне право**, згідно з яким селянам було заборонено переселятися з місць останньої ревізії і на яких поширилося російське законодавство, що дозволяло їхній продаж, обмін на майно і можливість заслання в Сибір та на каторжні роботи без права судового оскарження дій поміщика. У **1785 році козацьку старшину** зрівняли у правах з російським дворянством. Так було остаточно ліквідовано рештки української автономії. Наступного року другу Малоросійську колегію розпустили, оскільки вона виконала своє завдання.

- ➔ 1. Які заходи було здійснено другою Малоросійською колегією?
 2. Чому комісія, створена Катериною II для вдосконалення законодавства, пропрацювала лише рік?
 3. Що і коли змінилося в становищі рядових козаків, селян та старшини?

У той час, коли...

на теренах України

було скасовано гетьманство, ...

Тоді...

у світі

у **Варшаві** коронувався останній володар Речі Посполитої Станіслав II Август Понятовський.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хронологічну хмаринку. Випишіть у зошит із хмаринки роки та поєднайте їх з відповідними історичними подіями:

Початок гетьманування Кирила

Розумовського; остаточна ліквідація гетьманства Катериною II; ліквідація полково-сотенного устрою на Слобожанщині; діяльність другої Малоросійської колегії; ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережжі; запровадження кріпацтва на Лівобережжі та Слобожанщині.

2. Підготуйте повідомлення на тему: «Кирило Розумовський — гетьман-реформатор».

3. Віднайдіть у тексті параграфу уривки, які доводять або спростовують думку: «За правління Катерини II Російська імперія посилала наступ на автономію Гетьманщини».

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 37. Нова (Підпільненська) Січ

Упродовж уроку визначте особливі риси Нової Січі та з'ясуйте причини її ліквідації

Згадайте, коли й чому була спалена Чортомлицька Січ.

Як ви розумієте значення понять «зимівник», «кошовий отаман»?

Чи пам'ятаєте ви, що завдяки гетьманові Данилу Апостолу запорожці змогли повернутись у свої старі володіння і звести у 1734 році Нову (Підпільненську) Січ? Що вам про це відомо?

1. Повернення козаків у свої давні володіння

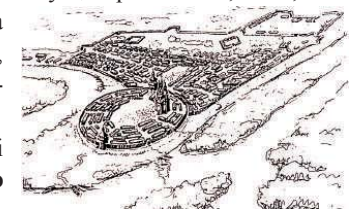

Пам'ятний знак на місці Олешківської Січі (нині Херсонський район Херсонської області)

Оскільки, за наказом Петра I, Чортомлицька Січ була спалена, а козакам було заборонено селитися на Запорозжжі, в наступні двадцять п'ять років вони зводили Січі у володіннях Кримського ханства. Так спочатку постала **Кам'янська Січ** (бо на річці Кам'янка), а згодом **Олешківська Січ** (бо в урочищі «Олешки»). Лише з огляду на загрозу чергової війни з Османською імперією, а також завдяки клопотанням гетьмана Данила Апостола, російський уряд дозволив запорожцям повернутися в їхні давні володіння.

Отож, 1734 року на річці Підпільній козаки збудували **Нову Січ**, яка стала адміністративним центром усього Запорозжжя. Біля Нової Січі виникло торгово-ремісничє передмістя Гасан-Баша (Гасан-Базар) та пристань. Землі Запорозжжя поділялися на **паланки** — окремі адміністративно-територіальні одиниці з власним гербом та печаткою. В адміністративному центрі паланки, який, як і Січ, мав укріплення, проживала паланкова старшина, розмішувалися козацька залага, суд, церкви, ремісничі майстерні, проводилися ярмарки.

Суттєвими особливостями Нової Січі були її **контрольованість імперською владою** — в межах зовнішнього коша (Гасан-Баші) навіть було споруджено російську цитадель-фортецю з військовою залогою — та

Нова (Підпільненська) Січ із передмістям Гасан-Баша

господарська спрямованість її мешканців — запорожці рідше брали участь у військових походах, а більше займалися господарством. Основною формою господарювання на Січі були зимівники. Кожен козак міг отримати земельний наділ та створити власний зимівник. Козаки займалися землеробством, садівництвом, городництвом, а також скотарством і промислами. Пасовиська, ліси, рибальські угіддя вважалися загальною власністю. Разом з тим, поступово утворилося коло впливових і заможних козаків, які мали великі землеволодіння і найчастіше були старшинами. Для обробітку землі вони наймали незаможних козаків — сірому.

1. Які Січі були зведені козаками після зруйнування Чортомлицької Січі?
2. Що таке паланка?
3. Якими були особливості Нової Січі?

2. Отаманування Петра Калнишевського

Вперше Петра Калнишевського обрали кошовим отаманом у 1762 році. Пізніше козаки десять років поспіль (1765–1775 роки) переобирали його на цю посаду. **Петро Калнишевський кілька разів їздив до Петербурга, щоб відстояти давні межі Вольностей Запорозьких.** Кошового отамана непокоїло, що із середини XVIII століття розпочалася так звана сербська колонізація, коли вихідці з османсько-австрійського прикордоння отримали дозвіл від російського уряду селитися у верхів'ях Інгулу та Інгульця. Пізніше вихідці з Молдови утворили Новослобідський козацький полк, просунувшись ще південніше Нової Сербії. Згодом впритул до найсхідніших запорозьких околиць започаткувалася друга округа сербських колоністів — Слов'яносербія.

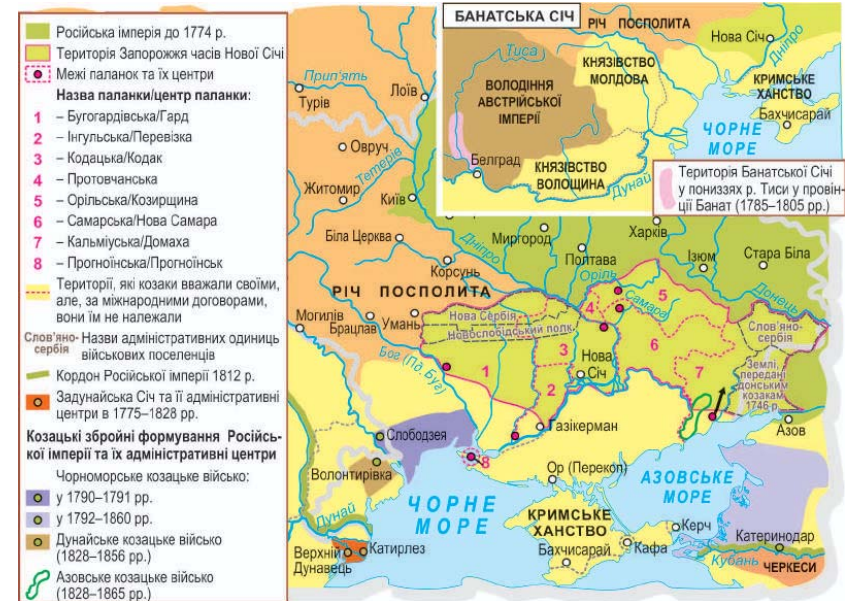
На Запорозжжі не існувало кріпацтва, тож селяни з Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя знаходили тут бажану свободу. Незважаючи на вимоги поміщиків, Петро Калнишевський не видавав утікачів. Отаман заохочував освоєння нових земель, роздаючи їх селянам. Завдяки йому було створено 45 нових сіл та 4 тисячі зимівників.

Але **на Січі існували внутрішні соціальні протиріччя.** Через збільшення впливу заможних козаків і жалюгідне становище бідноти в 1768 році під час чергових перевиборів Петра Калнишевського стався **«бунт сіроми»**. Повсталі обрали собі окремого кошового отамана, випустили в'язнів, пограбували будинки старшини та заможних козаків. Хоча Петро Калнишевський придушив повстання, але соціальні проблеми на Січі залишилися.

1. Чому Петро Калнишевський неодноразово їздив до Петербурга?
2. Чому селяни з Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя втікали на Запорозжжя?
3. Про що свідчить факт повстання на Січі?

Запорозжжя та запорожці після 1734 року

Попрацюйте з картою.

1. Відшукайте межі запорозьких земель, паланки та паланкові центри.
2. Знайдіть межі Нової Сербії, Новослобідського полку, Слов'яносербії.
3. Покажіть Задунайську та Банатську Січі, річку Кубань.

3. Ліквідація Запорозької Січі

У той час, як на Запорозжжі значною мірою збереглися козацькі права і вольності, в Російській імперії панувало кріпосне право. Існування автономної Січі не подобалося Катерині II. **Із Січі не видавали кріпаків-утікачів, чорноземи Запорозжжя були ласим шматком для російського дворянства.** Доки існувала Січ, доти існувала гайдамаччина на Правобережжі, бо запорожці становили ядро гайдамацьких ватаг. Зі знищенням Січі царський уряд завдав вирішального удару по гайдамаччині. До того ж, здобувши за допомогою запорожців чергову перемогу над Османською імперією, Катерина II вирішила, що вони їй більше не потрібні.

За наказом імператриці, війська генерала Петра Текеля, повертаючись із війни між Російською та Османською імперіями 1768–1774 років, **4 червня**

1775 року оточили Нову Січ, столицю свого вчорашнього союзника. Сили були надто нерівними, тож **козаки капітулювали**. Із Січі до Петербурга вивезли клейноди, артилерію, боєприпаси, скарб, архіви. **Всі будівлі**, окрім фортифікаційних, **зруйнували**. Частина козацької старшини було заслано до Сибіру. Більш віддані імперії і менш вірні власному народові старшини отримали дворянські титули та землі. На колишніх Вольностях Війська Запорозького наближені до Катерини II стали власниками великих земель. До 1784 року тут було роздано понад 4 млн десятин землі.

За задумом імператриці, козаки мали стати селянами чи містянами, але доля запорожців склалася по-різному. Одні залишилися, інші переселилися в османські володіння, створивши Задунайську Січ, інші — в австрійські, де заснували Банатську Січ. Решта козаків і надалі використовувалась у військових кампаніях Російської імперії як Військо вірних козаків, згодом — Чорноморське козацьке військо. Цьому війську було повернуто частину січових прапорів та дозволено жити за давнім козацьким устроєм між Дністром і Південним Бугом. Згодом нащадків запорожців переселили в долину ріки Кубань. Вони живуть там і донині.

Григорій Потьомкін, ініціатор ліквідації Нової Січі. Після її зруйнування отримав близько 150 тисяч десятин землі

- ➔
1. Чому Катерина II прийняла рішення зруйнувати Нову Січ?
 2. Коли Нова Січ перестала існувати?
 3. Як склалася доля козаків після ліквідації Нової Січі?

Ім'я (повне). Петро Іванович Калнишевський.

Народження. Народився в селі Пустовійтівка (нині Сумщина).

Походження. З козацько-шляхетського роду Калнишевських.

Ключові події життя.

До 1765 року. За переказами, у 8 років потрапив на Січ, де став джурою — зброносецем козацької старшини. Дослужився до осавула та військового судді. 1762 року вперше обраний кошовим отаманом і перебував на цій посаді менше року.

Упродовж 1765–1775 років. 10 років поспіль Петра Калнишевського переобирали кошовим отаманом. Дбав про заселення українцями запорозьких земель, про розвиток господарства та торгівлі. Їздив до Петербурга, де клопотав про відновлення меж Вольностей Запорозьких. Жертвував кошти на

1. Що в портреті вказує на владу Петра Калнишевського як кошового отамана?

будівництво православних храмів і на церковну літературу. За участь у війні між Російською та Османською імперіями 1768–1774 років нагороджений орденом Андрія Первозванного, отримав чин генерал-поручика. Щоб уникнути кровопролиття, здав Січ без бою російському війську.

Після 1775 року. Понад 25 років проживав у Соловецькому монастирі в одиночному казематі. За кошти, що держава виділяла на утримання в'язня, придбав та подарував монастирю срібного хреста та Євангеліє у срібно-золотій оправі. 1801 року імператор Олександр I звільнив Петра Калнишевського, але той надалі залишився при монастирі.

- ➔
1. Письмово сформулюйте наслідки діяльності Петра Калнишевського, використовуючи слова: *талант, господарник, Січ, економічний розквіт, 10 років, ліквідація, козацтво*.
 2. Займіть позицію. Петро Калнишевський — воїн, господарник чи праведник?

У той час, коли... на теренах України	Тоді... у світі
було зруйновано Нову (Підпільненську) Січ, ...	в Америці почалася війна за незалежність британських колоній (за незалежність США).

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.

2. Допоможіть Марічці та Ігорю розв'язати ребус. Складіть речення із розшифрованим поняттям.

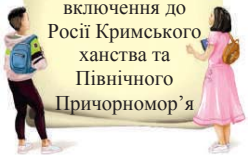
3. Історик Олексій Кузьмук до причини ліквідації Нової Січі відносить: «небажання терпіти «державу в державі», побоювання Катерини II щодо можливого союзу Січі з Кримським ханством, спрямованого проти Росії, прагнення російських вельмож захопити родючі землі і природні багатства Запорозжжя; здійснення ліквідації осередку антикріпосницької боротьби». Розташуйте ці причини за ступенем вагомості: від найважливішої до менш важливої. Поясніть свій вибір.

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

38. Включення Кримського ханства та Північного Причорномор'я до складу Російської імперії

Упродовж уроку дослідіть причини та наслідки включення до Росії Кримського ханства та Північного Причорномор'я

Згадайте, що впливало на зовнішню політику Кримського ханства. Як ви розумієте значення поняття «колонізація»? Чи пам'ятаєте ви, що від 1478 року Кримське ханство було васалом Османської імперії? Що вам про це відомо?

1. Кримське ханство поміж двох імперій

У другій половині XVIII століття загострилася боротьба між Російською та Османською імперіями за контроль над Чорним морем і його північним узбережжям. У результаті війни між обома імперіями, яка тривала упродовж **1768–1774 років**, було підписано вигідний для Російської держави **Кючук-Кайнарджійський мирний договір**.

Згідно Кючук-Кайнарджійського договору 1774 року, Російська імперія отримала землі між Дніпром та Південним Бугом, кілька османських фортець, набула права **безперешкодного плавання російських кораблів** по Чорному морю. Окрім того, за наполяганням Катерини II, **Кримське ханство** було **визнане незалежним**, хоч насправді потрапило під пильний російський контроль.

Кримські татари не бажали миритися з такою російською опікою, тож невдовзі відмовилися від неї. У відповідь, на територію Криму відразу були введені російські війська. Прикриваючись гаслом допомоги братам-християнам, **протягом 1778–1779 років** Катерина II організувала **відселення вірмен та греків** з Криму. Це завдало відчутного удару по скарбниці ханства, адже саме вірмени і греки були основними платниками податків.

Вірменки та вірмени (греки та вірмени склали найбільші християнські громади Криму)

1. Чим закінчилася війна між Російською та Османською імперіями?
2. Що передбачав Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 року?
3. Які події відбувалися в Криму в 1778–1779 роках?

Зі звернення християнського населення до кримського хана (1778 рік)

«Ми ... ханом і вітчизною своєю задоволені; від предків своїх платимо данину ... (*ханові*), і хоч шаблями нас рубати будуть, то ми все-

таки нікуди не підемо. ... Ми слуги ваші й піддані триста років, ... і ніколи від вас образ не бачили. Нині ж нас хочуть звідси вивести. ... просимо (*нас*) від такої напасті позбавити, за що за вас Бога молити будемо».

1. Чи дійсно християни Криму хотіли звідти переселитися? Відповідь аргументуйте цитатами.

2. Ліквідація Кримського ханства

1783 року Катерина II силоміць приєднала Крим до своєї імперії. Півострів окупували російські війська. Всі мешканці Криму, які залишилися, отримали російське підданство. Однак значна частина кримських татар переселилася у володіння Османської імперії. Тим часом на їхній же батьківщині кримських татар витіснили на неродючі землі, а кращі угіддя віддавали російським дворянам. Почалася русифікація краю. Кримськотатарські школи замінені російськими, одні мечеті замінювали на церкви, а інші нищили. **Мусульманське населення Криму скоротилося вдвічі.**

Мечеть Джума-Джамі. Євпаторія, Крим. Світлина

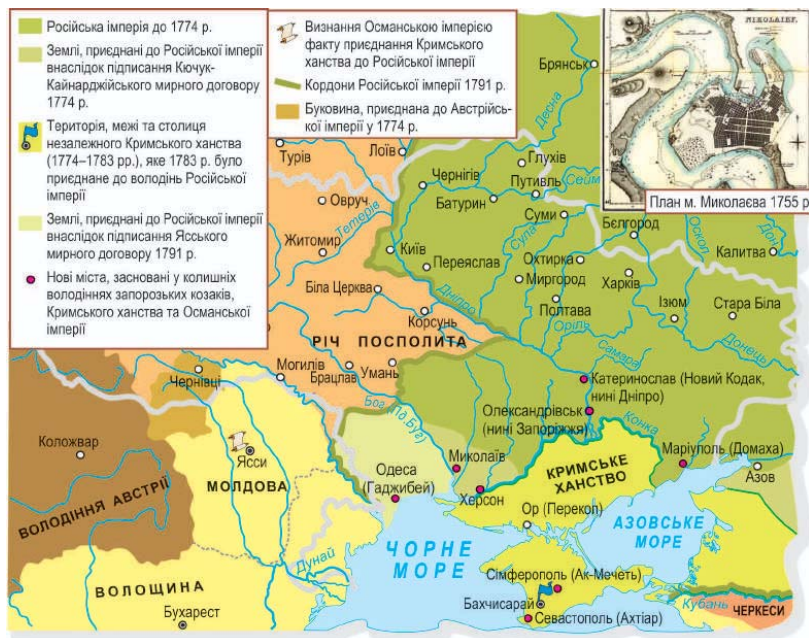
Наступна війна між Російською та Османською імперіями в **1787–1791 роках** закінчилася **Яським мирним договором**. Згідно з ним, до Російської імперії відійшли території між Південним Бугом та Дністром, Османська імперія визнала приєднання Криму до російських володінь. Таким чином, внаслідок двох воєн Північне Причорномор'я та Крим увійшли до складу Російської імперії.

Українські землі були найближчим тилом російської армії, тож сповна відчували тягар війни. Вони **постачали людські та матеріальні ресурси**. Зокрема, у війні 1768–1774 років брали участь близько 10 тисяч козаків Нової Січі, а в 1787–1791 роках — 12-тисячне Військо вірних козаків. З місцевого населення формувалися полки. Українці під примусом і, часто безкоштовно, постачали армію продовольством, боєприпасами, зброєю. Неодноразово кошти на російські «воєнні потреби» вилучали в українців. До прикладу, на війну 1768–1774 років з Малоросійського скарбу було взято близько 300 тисяч рублів (за 1 рубль можна було придбати 19 кг хліба). Окрім того, українців залучали до будівництва мостів, переправ, фортець.

1. Коли було приєднано Крим до Російської імперії?
2. Якими були умови Яського мирного договору 1791 року?
3. Як були пов'язані українці з війнами між Російською та Османською імперіями?

Наслідки воєн між Російською та Османською імперіями другої половини XVIII століття

Попрацюйте з картою.

1. Відшукайте землі, приєднані до Російської імперії в 1774, 1783, 1791 роках.
2. Покажіть територію, столицю та межі Кримського ханства в 1774–1783 роках.
3. Назвіть нові міста, засновані в колишніх володіннях запорозьких козаків, Кримського ханства та Османської імперії.
4. Порівняйте кордони Російської імперії до 1774 року та кордони в 1791 році.

3. Колонізація південноукраїнських земель

З переходом Північного Причорномор'я під владу Російської імперії, царський уряд на власну користь обернув заселення і господарське освоєння нових територій. Там, де колись були грецькі колонії, козацькі поселення, кримськотатарські чи османські фортеці, з'явилися **нові міста**, які стали центрами промисловості і торгівлі. У **Херсоні** відливали гармати. На споруджених у **Миколаєві** та Херсоні верф'ях будували кораблі. Центром зовнішньої торгівлі стало портове місто **Одеса**. Багатьох приваблювала можливість легко і швидко розбагатіти, тому населення міст

стрімко зростало. **Вільний вихід до Чорного моря сприяв** поживленню міжнародної торгівлі Росії, розбудові нових та старих міст.

Право власності на новопрієднані земельні угіддя отримували переважно російські дворяни, але, щоб заселити їх робочим людом, земельні наділи роздавали **на пільгових умовах** бажаючим, тимчасово звільняючи їх від податків, окремих повинностей та військової служби. І хоча влада сприяла заселенню регіону іноземцями — німцями, болгарами, сербами, вірменами, — **серед колоністів найбільше було українських селян**.

На землях Запорожжя, межиріч Дніпра і Південного Бугу, Південного Бугу і Дністра, Криму в 1796 році російський імператор Павло I створив **Новоросійську губернію** з центром у Новоросійську (згодом Катеринослав, нині Дніпро). Губернія поділялася на повіти. Управління губернією здійснював **губернатор**, а повітами — **справники**, які призначалися імператором. На початку XIX століття губернію було реорганізовано в **Новоросійське генерал-губернаторство**.

1. Якими були наслідки приєднання Північного Причорномор'я до Російської імперії?
2. Яких заходів вживала Російська імперія для заселення новопрієднаних земель?
3. Як здійснювалося управління новопрієднаними територіями?

У той час, коли...

Тоді...

на теренах України

Крим було включено до складу Російської імперії, ...

у світі

у США завершилася війна за незалежність;
у Парижі вперше в небо піднялася повітряна куля з людьми — винахід братів Монгольф'є.

Підсумуйте свої знання

1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.
2. Усно/письмово порівняйте Кючук-Кайнарджійський та Яський договори за критеріями: *сторони укладання, роки підписання, територіальні зміни.*
3. Аргументовано доведіть або спростуйте твердження: «Війни з Османською імперією в 1768–1774 та 1787–1791 роках Російська імперія провела за участю українських військ і на українські кошти».
4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 39. Причини й особливості гайдамацького та опришківського рухів у XVIII столітті

Упродовж уроку порівняйте, що мали спільного і чим відрізнялися гайдамацький та опришківський рухи

Згадайте, у складі яких держав перебували Правобережна Україна, Буковина, Східна Галичина, Закарпаття на початку XVIII століття.

Як ви розумієте значення понять «фільварки», «магнати»?

Чи пам'ятаєте ви, що проти османського володарювання відбувалися повстання сербських, словацьких, болгарських, угорських гайдуків, яких порівнюють з гайдамаками? Що вам про це відомо?

Додаткова інформація
<https://is.gd/4DzqY8>

1. Господарське життя на Правобережжі

Після того, як Петро I вивів свої війська з Правобережжя, ті землі перейшли під владу Речі Посполитої. Але після затяжної Північної війни цей край був спустошений. **Щоб заселити його селянами**, магнати та королівські урядники **звільняли новопоселенців від панщини на 15–20 років**. Завдяки тому за відносно короткий час сільське господарство на Правобережжі відновилося.

Маєтки магнатів за розміром та розкішно не поступалися королівським. Але ж, щоб утримувати пишні палаци з військовими залогами, потрібні великі кошти. Тому після завершення пільгового терміну для новопоселенців, магнати швидко **відновили** на Правобережжі **фільварки**, а **панщина** подеколи **сягнула до 4–6 днів на тиждень**. Зросли і повинності: селян активно залучали до будівництва і ремонту панських осель, шляхів та мостів. Окрім того, з кожного селянського двору збирали продукти.

Ситуація в містах не була кращою. Багато з них здригнули, **втратили магдебурзьке право** і перейшли під пряме управління королівських урядників або магнатів. Православні єпархії під тиском короля та сейму поступово приймали унію. За рішенням сейму до посад у містах допускалися лише греко-католики. В окремих містах, наприклад у Кам'янці (нині — Кам'янець-Подільський), **заборонялося мешкати євреям та православним**.

1. Що сприяло швидкому відновленню сільського господарства на Правобережжі?
2. Як змінилося становище селян після завершення пільгового періоду?
3. Якою була ситуація в містах Правобережної України?

194

2. Гайдамаки. Коліївщина

Відновлення панщини, збільшення повинностей та переслідування православних зумовили часті селянські повстання на Правобережжі. Шляхта називала повсталих селян гайдамаками, тобто свавільниками, бунтівниками. **Повстанці-гайдамаки мріяли про відновлення козацького ладу й устрою на Правобережжі**. Тому і проголошували себе полковниками і гетьманами та починали творити козацьке військо і козацький суспільний лад. Інколи селянам допомагали запорожці, які мали кращий військовий досвід та озброєння. Гайдамаки руйнували маєтки землевласників, знищували документи на власність тощо, але їхні повстання були розрізненими й неорганізованими: то в одному місці селяни візьмуться за зброю, то в іншому, тож гайдамаки раз по раз зазнавали поразок.

У 1768 році польський король Станіслав II Август Понятовський під тиском Російської імперії зрівняв у правах православних, протестантів та католиків. Тоді римо-католицька шляхта об'єдналася в містечку Бар (нині Вінницька область) у конфедерацію, щоб примусити короля відмовитися від свого рішення. Так утворилася **Барська конфедерація 1768 року**. Конфедерати здійснювали погроми в селах та містах, руйнували православні святині. На допомогу королю прийшли російські війська.

Населення сприйняло появу російського війська як сигнал до дії. В **травні 1768 року** на Великдень з ритуалу «освячення ножів» у Холодному Яру, поблизу колишньої гетьманської столиці — Чигирини розпочалася **Коліївщина** (від слова «колоти») — велике гайдамацьке повстання. Символічно, що в цьому урочищі в 1919–1921 роках перебував штаб Холодноярської республіки, яка виборювала волю під знаменами незалежності України. Підтримане місцевим населенням, повстання за незначний проміжок часу з **Київщини** поширилося на **Брацлавщину, Поділля і Волинь**. На звільнених землях запроваджували козацько-селянське самоврядування. Повстанці проголосили гетьманом запорожця **Максима Залізняка**, а іншого лідера — **Івана Гонту** — уманським полковником. Бойовими побратимами та очільниками гайдамацького руху також були **Семен Неживий, Микита Швачка, Іван Бондаренко**. Повстання король придушив за допомогою військ Катерини II. Окремі загони продовжили боротьбу до кінця XVIII століття.

1. Чому на Правобережжі час від часу народний гнів виливався у повстання?
2. Коли й чому виникла Барська конфедерація?
3. Назвіть дату початку Коліївщини, територію поширення та ватажків повстання.

195

Ім'я (повне). Максим Ієвлевич Залізняк.

Народження. Народився в селі Медведівка або селі Івківці на Черкащині.

Походження. Родом із селян. Після смерті батька проживав у сім'ї старшої сестри. В 13 років подався на Запорожжя.

Ім'я (повне). Іван Гонта (ім'я батька невідоме).

Народження. Народився в селі Розсішки поблизу Умані.

Походження. Родом із селян.

Освіта. Добре писав і розмовляв польською, мав шляхетні манери.

Ключові події життя. Якийсь час був старостою Воздвиженської церкви міста Володарки на Київщині. На початку 1760-х років зарахований до козацької міліції (приватної охорони) київського воєводи Салезія Потоцького. Здобув прихильність воєводи, тому невдовзі очолив сотню уманської козацької міліції, отримав у володіння села Розсішки та Орадівку. Салезій Потоцький обіцяв надати йому шляхетство.

Подальшу долю Максима Залізняка та Івана Гонти поєднала Коліївщина.

Детальніше про...

Коліївщину — гайдамацьке повстання

Запорожці знали про скрутне становище українців на Правобережжі, тому знайшлося кілька сміливців, які 1767 року записалися послушниками до Мотронинського монастиря (урочище «Холодний Яр») біля Чигирини і розпочали підготовку визвольного повстання. 18 травня 1768 року, у День Святої Трійці, після завершення Богослужіння запорожців Максим Залізняк перед велелюдним зібранням прочитав «Золоту грамоту», де імператриця нібито дозволяла гайдамакам піднятися на повстання. Цей документ був вигаданим, але люди в нього повірили. Спалахнуло повстання. Коли гайдамаки наблизилися до Умані, на бік повсталих перейшла уманська козацька міліція на чолі з Іваном Гонтою. Розпочалася облога, а згодом перемовини, під час яких шляхтичі в місті мало не повбивали делегатів від повстанців. Тоді гайдамаки вдерлися до Умані і вчинили там

страшений погром. 11 червня 1768 року вони проголосили Максима Залізняка гетьманом, а Івана Гонту — уманським полковником. У Київщині і Брацлавщині запровадили козацький устрій з поділом на полки та сотні. Тим часом до Умані підійшли війська Катерини II, яких повстанці вважали своїми союзниками. Генерали імператриці ввечері запросили старшину на бенкет, а зранку її роззброїли і полонили. Максима Залізняка та інших запорожців як «російських підданих» засудили до побиття батогами та довічного заслання до Нерчинських копалень. Івана Гонту та решту «польських підданих» королівські урядники стратили після катувань. Як представники свого часу, повстанці проявляли надмірну жорстокість до своїх ворогів і самі зазнавали такої ж, коли потрапляли до них у руки. В пам'яті українців вони залишилися героями і були оспівані в народних думах, піснях, легендах і переказах.

Фрагмент картини Олега Шупляка «Коліївщина». 2011 рік

1. Знайдіть на картині зображення поета, автора поеми «Гайдамаки».
2. Висловте припущення, що символізує птах над повстанцями.

1. Аргументовано доведіть чи спростуйте твердження: «Щоб підняти визвольне повстання, Максим Залізняк використав своє вміння переконувати людей, видаючи інколи бажане за дійсне».
2. Поміркуйте, чому Іван Гонта відмовився від блискучої кар'єри та перейшов на бік повстанців.
3. За допомогою інтернет-ресурсів дослідіть, у яких фольклорних, літературних, мистецьких творах увіковічена пам'ять про гайдамаків.

3. Буковина. Східна Галичина. Закарпаття. Рух опришків

У XVIII столітті Буковина входила до складу Молдови, яка визнавала протекторат Османської імперії, Східна Галичина — до Речі Посполитої, а Закарпаття — у складі Угорщини перейшло під владу австрійських цісарів. У всіх згаданих землях проходили процеси денационалізації заможної частини українців, які поступово забували про своє коріння і прагнули бути поляками, угорцями, румунами тощо, оскільки лише в такому випадку їм гарантувалося збереження прав, маєтків та привілеїв. Разом з тим, у всіх країнах однаково важко жилося селянам.

Селяни-кріпаки, наймити та інші знедолені тікали в Карпати, де створювали невеликі загони. Так зародився **рух опришків** (з латинської «знищувач», «порушник»). Саме **Карпати** поєднали народних месників Буковини, Східної Галичини і Закарпаття. Опришки зенацька нападали та грабували заможних землевласників, купців, орендарів тощо і швидко відступали. Були озброєні рушницями, пістолями, сокирами і ножами.

Піднесення опришківського руху в **1738–1745 роках** пов'язане з ім'ям **Олекси Довбуша**. До його загону, що діяв у Галицькому Прикарпатті, входило 30–50 людей, але завдяки частій зміні розташування у магнатів складалося враження, що їх значно більше. Селяни допомагали опришкам: повідомляли про небезпеку, переховували та годували. Тож галицька шляхта довго не могла спіймати повстанців. Тоді була оголошена винагорода тому, хто вб'є чи впіймає Олексу Довбуша. Саме від кулі зрадника він і загинув. Але боротьба опришків та гайдамаків не пройшла безслідно.

- ➔ 1. Що зумовило денационалізацію заможної частини українців?
2. Які особливості руху опришків?
3. Коли й з яким ватажком пов'язано піднесення опришківського руху?

Життєтека **Олекса Довбуш (1700 – 1745)**

Ім'я (повне). Олекса Васильович Довбуш. Батько мав прізвище Добош (той, хто б'є в барабани). Самого Олексу іменували Добошук, сином Добоша. Довбушем він став у фольклорі.

Народження. Народився в селі Печеніжин біля Коломиї (нині Івано-Франківська область).

Походження. Довбуші не мали власної хати, тож знімали куток у багатшого селянина. Василь Довбуш був ковалем. Разом із синами чабанував — випасав овець. Завдяки тому Олекса добре орієнтувався в горах.

Легендарний ватажок опришків. Ставши відомим ватажком, одягався Олекса, як звичайний гуцул. Завжди носив із собою два пістолі за поясом, сокиру (бартку) та рушницю. Відзначався силою. За спогадами очевидця, був він чорнявий, високий та кремезний. Загин Довбуша діяв на Гуцульщині, Буковині, Закарпатті, навіть на галицькому Поділлі. Вночі вони долали великі відстані, а вдень відсипалися в безлюдних місцях. Атакували там, де їх ніхто не чекав. Одна з найуспішніших операцій — взяття Богородчанського замку. Збиралися навесні, коли в лісі можна

було ховатися, а на зиму розходилися. Олекса ж зимував у горах, у таємних схованках із заздалегідь заготовленими харчами. Братів-опришків було двоє: поміркований Олекса та запальний Іван. Якось під час суперечки Іван поранив Олексу топірцем у ногу. З того часу Олекса став накульгувати, а шляхи братів розійшлися. Гроші не були для опришків метою, швидше засобом для існування ватаги. Часто гроші роздавали нужденним, жертвували кошти на храми. Загин Олекси так дошкулив польській владі, що за вбивство легендарного ватажка пообіцяли щедру винагороду: пожиттєве звільнення від повинностей та землю у власність. Таким вбивцею став Стефан Дзвінчук. Мертвого Олексу Довбуша довго возили по селах, щоб переконати людей у смерті героя.

- ➔ 1. Письмово сформулюйте наслідки діяльності Олекси Довбуша, використовуючи слова: *грабіж, прожиток, помста, благодійність, рятунок, покарання, голодна смерть.*

<i>У той час, коли...</i>	<i>Тоді...</i>
<i>на теренах України</i>	<i>у світі</i>
в урочищі «Холодний Яр» поблизу Чигирини Максим Залізняк закликав до повстання, ...	Франція отримала від Генуї острів Корсику в якості оплати за борги; з Англії Джеймс Кук відправився в наукову експедицію до берегів Австралії.

- Підсумуйте свої знання**
1. Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та прізвища історичних діячів. Складіть із ними речення.
 2. Допоможіть Маріці та Ігорю розв'язати ребуси. Складіть речення із розшифрованими поняттями.

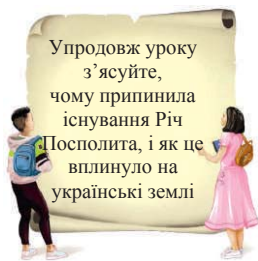

3. Займіть обґрунтовану позицію. Олекса Довбуш, Максим Залізняк, Іван Гонта — борці за права народу чи безжалісні розбійники і бандити?

4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 40. Поділи Речі Посполитої: зміни в становищі західноукраїнських земель та Правобережної України

Упродовж уроку з'ясуєте, чому припинила існування Річ Посполита, і як це вплинуло на українські землі

Згадайте, у складі яких держав перебували українські землі в середині XVIII століття.

Як ви розумієте значення понять «воєводство», «губернія»?

Чи пам'ятаєте ви, що особливістю політичного устрою Речі Посполитої була «шляхетська демократія»? Що вам про це відомо?

1. Причини поділів Речі Посполитої

Протягом усього XVIII століття спостерігається ослаблення Речі Посполитої. Серед причин того ослаблення, які й призвели до поділів цієї держави, можна виділити кілька основних. **Внутрішньополітичні.** Боротьба за польський трон часто призводила до збройного протистояння між союзами магнатів і шляхти. Шляхта обирала нового короля, а обравши — жорстко контролювала через рішення сейму. Більше того, кожен шляхтич-депутат у сеймі мав право вето — право не дозволяти прийняття будь-якої постанови. Це робило державу слабкою і майже некерованою.

Економічні. Починаючи з Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, в Речі Посполитій почався економічний спад. Наступні війни та повстання завдавали величезних розорень і господарських втрат. Ні сейм, ні король не підтримували вітчизняне виробництво: за кордон вивозили сировину, а завозили готові вироби. Річ Посполита поступалася Російській імперії в конкурентній торгівлі на Балтійському морі. До того ж шляхетська республіка не мала дієздатної армії.

Зовнішньополітичні. З ослабленням Речі Посполитої, зросло втручання Франції, Швеції, Австрії, Росії в її внутрішні справи через підтримку різних угруповань шляхти. До прикладу, в 1717 році Московське царство виступило «замирювачем» між королем і шляхтою. Під загрозою військ Петра I сейм прийняв усі умови договору, продиктовані Росією, та увійшов в історію як «німий сейм». Відтоді **російський вплив** на польську політику тільки зростав. Останні польські королі фактично були ставлениками російських

імператорів. Водночас набирали потуги сусідні **Австрія** та **Пруссія**. Ослаблена Річ Посполита стала ідеальним об'єктом для розчленування.

1. Який внутрішній чинник ослаблював Річ Посполиту?
2. Чому польська економіка перебувала в кризовому стані?
3. Які держави зміцнювались у час, коли Річ Посполита слабшала?

Детальніше про...

французьку «Енциклопедію» та Річ Посполиту

Енциклопедія, або Тлумачний словник науки, мистецтва й ремесел була створена під керівництвом французьких просвітителів Дідро та Д'Аламбера. Статті Енциклопедії писали провідні мислителі свого часу — Вольтер, Руссо, Монтеск'є. У 1-му томі Енциклопедії, що вийшов 1751 року, вся велика стаття про анархію (хаос, безлад) була присвячена саме Речі Посполитій.

1. Продовжте речення. Стаття про анархію в Енциклопедії була присвячена Речі Посполитій, тому що...

2. Перший поділ Речі Посполитої.

Включення Буковини до складу Австрійської імперії

Поділи Речі Посполитої відбувалися в три етапи, у них брали участь Росія, Австрія і Пруссія. Цікаво, що до перемовин про перші два поділи залучали польського короля, і за них навіть голосував сейм. З'ясуємо, які імперії і яким чином поділили українські землі. В результаті **першого поділу Речі Посполитої в 1772 році до Австрійської імперії** приєднали **Галичину**, що включала Руське й Белзьке воєводства, **західні околиці Волинського і Подільського воєводств.**

У **1774 році Австрія приєднала** до своїх володінь ще одну українську територію — **Буковину**. Приєднання стало можливим по завершенню війни між Російською та Османською імперіями 1768–1774 років та в результаті ослаблення Османської імперії, якій раніше підпорядковувалася Буковина.

Зважаючи на те, що Закарпаття потрапило під її владу ще раніше, то в кінці XVIII століття у складі Австрійської імперії перебували всі західноукраїнські землі: Галичина, Буковина й Закарпаття. Проте увійшли вони до різних адміністративно-

Алегорія про перший поділ Речі Посполитої. Ілюстрація з британської газети 1772 року

1. Розгляньте зображення. Правителів яких країн зображено на ілюстрації?

територіальних одиниць. Галичина входила до Королівства Галичини й Лодомерії з центром у Львові й поділялася на 12 округів — дистриктів. Органом крайового самоврядування був сейм, де засідали представники шляхти й вищого духовенства. У 1786 році до **Королівства Галичини й Лодомерії на правах автономії увійшла Буковина**. Її адміністративним центром стало місто Чернівці, де діяло окружне управління зі старостою. **Закарпаття** не було самостійною адміністративно-територіальною одиницею, а **належало до угорської частини імперії**. Воно поділялося на жупи (комітати), які очолювали жупани. У західноукраїнських землях запровадили австрійське право.

1. Які українські території увійшли до Австрійської імперії в 1772 році?
2. Коли й у результаті яких обставин Австрія включила Буковину до свого складу?
3. Стисло охарактеризуйте адміністративний устрій Галичини, Буковини, Закарпаття.

3. Другий і третій поділи Речі Посполитої

За **другим поділом** Речі Посполитої, що відбувся в **1793 році**, до **Російської імперії** увійшли **Київщина, Брацлавщина, Поділля, частина Волині**. Відповідний царський маніфест зачитували у храмах, де до присяги приводилися військові. Представники інших соціальних станів, зокрема шляхта, духовництво, містяни, а також єврейське населення подавали особисті присяжні листи, де засвідчували свою відданість імператриці Катерині II. Не склали присяги селяни, за них це робили їхні власники. Вільні мешканці, які відмовлялися складати присягу на вірність, мали виїхати за межі імперії. У результаті **третього поділу 1795 року Росія** поширила владу на **Західну Волинь**. До Петербурга було вивезено всі польські та литовські державні архіви, король Станіслав II Август Понятовський зрікся влади в день святої Катерини, й у 1795 році Річ Посполита припинила своє існування. Наступного року Росія, Австрія, Пруссія уклали таємну угоду, що забороняла за будь-яких обставин вживати терміни «Королівство Польське» і «Польща» та зобов'язувала підписантів придумувати всі спроби щодо відновлення цієї держави.

На території Правобережжя, принаймні на деякий час, продовжували діяти Литовські статuti, за винятком статей, що стосувалися державного управління. Діяла також традиційна для Речі Посполитої система судочинства. Після поділів Речі Посполитої на приєднаних до Російської імперії землях було ліквідовано воєводства, а натомість у 1796 році створено **Київську** (центр — Київ), **Подільську** (Кам'янець-Подільськ) і **Волинську** (Житомир) **губернії**, які управлялися **губернаторами**. Правобережні губернії

об'єднувалися в генерал-губернаторство. Саме генерал-губернатору належала повнота влади, і він був намісником царя Південно-Західного краю. Губернії, в свою чергу, ділилися на **повіти**, які очолювали **справники**. На міста поширилася дія «Жалуваної грамоти містам» 1785 року, згідно якої **містом управляла** виборна **міська дума**, яка перейняла функції магістрату. Вона мала право відкривати майстерні, засновувати школи, влаштовувати торги і ярмарки, утримувати та передавати в оренду корчми. Міста володіли прилеглими угіддями та водоймами. В українських містах почали з'являтися перші мануфактури і регулярний поштовий зв'язок.

Результати поділів Речі Посполитої та воєн між Російською та Османською імперіями другої половини XVIII століття

Попрацюйте з картою.

1. Які українські землі потрапили під владу Австрійської, а які — під владу Російської імперій у результаті поділів Речі Посполитої?
2. Які українські землі увійшли до складу Австрійської, а які — до складу Російської імперій у результаті воєн між Російською та Османською імперіями?

У соціальної сфері Російська імперія діяла традиційно. Шляхтичам було даровано титули дворян, греко-католицьку церкву почали силоміць повертати до православ'я і, водночас, утискати церкву римо-католицьку. Щоб якось знівелювати українське населення краю, імперський уряд заохочував переселення сюди болгар, росіян, євреїв, німців та представників інших національностей, створюючи їм пільгові умови. У містах мешкало безліч різного люду, але повноправними містянами вважалися лише власники будинку чи землі у місті. Становище селян-кріпаків, якими були переважно українці, залишилося таким же складним, як і раніше, хіба що душу зігрівали думи та легенди про козацьке минуле, а забутися від тяжкої праці допомагала українська пісня.

- ➔ 1. Які українські території увійшли до Російської імперії у 1793 та 1795 роках?
2. Який адміністративний устрій було уведено на Правобережжі?
3. Як діяла Російська імперія в соціальної сфері?

У той час, коли...

на теренах України

Західну Волинь у результаті третього поділу Речі Посполитої було включено до складу Російської імперії, ...

Тоді...

у світі

у Франції утворили Директорію — новий вищий орган виконавчої влади країни в останній період французької революції.

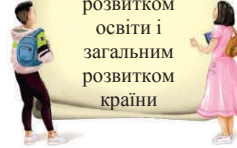

- Підсумуйте свої знання**
- Уважно розгляньте хмаринку подій. Випишіть у зошит із хмаринки роки та слова. Складіть із ними речення.
 - Підготуйте повідомлення «Особливості адміністративно-територіального устрою західноукраїнських земель та Правобережної України наприкінці XVIII століття».
 - Аргументовано доведіть або спростуйте твердження: «Річ Посполита у XVIII столітті була приречена на поділ між сусідніми державами».
 - Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 41. Розвиток освіти і науки у XVIII столітті

Упродовж уроку доберіть докази зв'язку між розвитком освіти і загальним розвитком країни

Згадайте, коли було створено Києво-Могилянський колегіум, і коли він набув статусу академії.

Як ви розумієте значення поняття «всестанова освіта»?

Чи пам'ятаєте ви, що в 1661 році, відповідно до указу польського короля Яна II Казимира, єзуїтському колегіуму у Львові було надано «гідність академії і титул університету»? Що вам про це відомо?

1. Початкова і середня освіта

У XVIII столітті в усіх українських землях **початкову освіту** можна було здобути в **парафіяльних школах** різних конфесій при церквах і монастирях, але на Лівобережжі та Запорожжі таких шкіл було більше, а у володіннях Речі Посполитої — менше. В обов'язки сільських священників входило: навчати сиріт, не дозволяти їм блукати вулицями і вести бродяжницький спосіб життя. Заможніші люди наймали вчителів для **навчання вдома**. Після ліквідації козацького устрою та поділів Речі Посполитої в українських землях, що відійшли до Російської імперії, кількість початкових шкіл суттєво зменшилась, а в землях, що відійшли до Австрійської держави, навпаки, була запроваджена освіта рідною мовою навчання у парафіяльних школах.

Для надання середньої освіти в землях Гетьманщини і Слобожанщини діяли всестанові **Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми**. У західноукраїнських землях освіту надавали школи при василіанських монастирях та греко-католицькі семінарії. Єзуїтські колегіуми були перетворені на світські (нецерковні) навчальні заклади — гімназії. У підросійській Україні гімназії запровадили з першого десятиліття XIX століття. До прикладу, Київська гімназія постала в 1809–1811 роках.

Проте для управління державою потрібні були освічені, відповідно до інтересів конкретної держави, люди. Тому в Російській імперії по **повітових містах** створювали російськомовні **2-річні малі училища** для дітей купців та міщан, а по **губернських містах** — **4-річні головні училища** для дітей дворян.

- Де в українських землях можна було здобути початкову освіту?
- Які заклади надавали середню освіту в різних українських регіонах?
- Як нововведення в середній освіті Росії позначилися на українських школах?

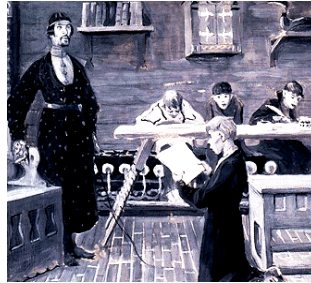

З вірша тогочасного учня

Казав мені бакаляр промовити: аз, аз,
А як же я не вимовив — він по пиці:
раз, раз.
Крикнув же він удруге: ану кажи:
буки.

Ой ще ж бо я не вимовив — попав в його руки.
Крикнув далі в третій раз, щоб вимовив: віде,
А вже його жвава рука до чуприни їде.
Ой, як сказав четверте: вимовляй живіте,
Ну-те ж, хлопці, зараз його на лавку кладіте.
І просився, і молився, а ще більш злякався,
Бо задали такого хльосту, що й світа зцурався.

Примітка. *Аз, Буки, Віде, Живіте* — назви літер слов'янського алфавіту — *А, Б, В, Ж*, а бакаляр — це вчитель.

Ілюстрація
Андрія Рябушкіна
«Школа XVII століття».
1903 рік

1. Перерахуйте традиційні на той час способи покарання учня.
2. Чи було, на вашу думку, покарання дієвим способом заохочення учнів до навчання?

Детальніше про...

українську парафіяльну школу в землях, що перебували в складі Російської імперії

Парафіяльна школа з Черкас (музей народної архітектури і побуту в селі Пирогово Київської області).
Світлина

Парафіяльна школа, як правило, була поруч із церквою. Школа складалась із двох хат: в одній жив дяк, керівник церковного хору, а в другій — проводилися заняття. Учні сиділи за довгими столами. Їх поділяли на три класи: у першому навчалися читанню за букварем, у другому — за молитвословом, а в третьому — за псалтирем. Поруч із дітьми могли навчатися й дорослі. Записи робили або крейдою на невеликих дощечках, або чорнилами на папері. Трьокласники навчалися співу в церковному хорі. За навчання платили і продуктами, й грошима. По завершенню школи учень мав принести горщик з кашею, накритий хусткою. Хустку брав дяк, кашу поїдали учні, а горщик надворі розбивали на черепки.

1. Доберіть факти з рубрики для захисту твердження: «Початкова освіта у XVIII столітті мала релігійний характер».

2. Спеціалізована та вища освіта

У XVIII столітті в українських землях з'являються перші **спеціалізовані навчальні заклади** — такі, які навчають людей якоїсь окремої професії. Зокрема, в Єлисаветграді (нині Кропивницький) відкрили першу **медико-хірургічну школу** при військовому шпиталі. Базові медичні знання надавали й у Києво-Могилянській академії. Проте, щоб отримати медичний диплом, українці мусили їхати в Москву і Петербург для навчання у спеціалізованих медичних закладах. У тому ж Єлисаветграді заснували **артилерійську школу** для підготовки спеціалістів по обслуговуванню гармат, а в Миколаєві — **штурманське училище** для підготовки фахівців із водіння кораблів. Тимчасово у Відні і на постійній основі у Львові та Ужгороді діяли греко-католицькі **духовні семінарії**.

Найавторитетнішим вищим навчальним закладом залишалася **всестанова Києво-Могилянська академія**. В ній діяла власна бібліотека і навчалися студенти з різних куточків України та інших слов'янських країн. Оскільки академія виховувала зі своїх студентів українців, а не малоросіян, то після 1709 року їхню кількість скоротили з двох тисяч до двохсот, почали звільняти викладачів, яких вважали недостатньо відданими російському цареві, не допускали до навчання студентів з Речі Посполитої. З **1784 року** в Києво-Могилянській академії було **заборонено викладання українською мовою**. Водночас заохочували переїзд викладачів та студентів Могилянки до Російської імперії: протягом 1701–1762 років на посади професорів і вчителів виїхало сто осіб. Із 21 ректора Московської академії 18 були вихідцями із Києва. До університету у Москві переїхало 250 науковців.

Будівля Йосифінського університету
1784 року

Центром науки та культури на західноукраїнських землях був **Йосифінський університет у Львові**, урочисто відкритий у 1784 році на базі єзуїтської академії. В ньому діяли правничий, богословський, філософський і медичний факультети. Університет мав власну бібліотеку, друкарню та астрономічну обсерваторію. Навчання велося латиною. Старанних студентів заохочували грошовими нагородами, стипендіями, публічними похвалами, записом у книгу пошани. Лїнькуватих — заносили в книгу ганьби, а за незадовільну поведінку виганяли з лекцій і навіть карали арештом. Розмір

державної стипендії коливався від 50 до 100 гульденів на рік. Плата за навчання в цей же час становила 18 гульденів за рік. Упродовж 1787–1809 років при університеті діяв Руський інститут, де готували греко-католицьких священників. Навчання для них проводили руською мовою.

1. Назвіть перші спеціалізовані заклади в Україні та їхню спеціалізацію.
2. Яким чином обмежувалися права українців у Києво-Могилянській академії?
3. Який заклад на західноукраїнських землях надавав вищу освіту?

Єфрем Мухін

Детальніше про...

медико-хірургічне училище в Єлисаветграді

За 10 років свого існування (з 1788 року) Єлисаветградська медико-хірургічна школа підготувала 255 лікарів та підлікарів. За все XVIII сторіччя в Росії медичну освіту здобуло 2000 лікарів, тобто кожен восьмий здобував освіту в українському Єлисаветграді. Випускником, викладачем цієї школи, а згодом першим деканом медичного факультету Московського університету став засновник травматології Єфрем Мухін.

Детальніше про...

Чорноморське штурманське училище у Миколаєві

Чорноморське штурманське училище було відкрито 1798 року. До училища приймали дітей службовців, різночинців та дворян у віці 9 років. Курс навчання був розрахований на 8 років і проводився на надзвичайно високому рівні. Викладали предмети: правопис, арифметику, геометрію, навігацію, астрономію, геодезію, користування морськими картами та інструментами, англійську мову, малювання і креслення планів.

1. На основі інформації з рубрики «Детальніше про...» доведіть або спростуйте думку: «Українські спеціалізовані навчальні заклади надавали високий рівень освіти».

3. Наукові знання. Григорій Сковорода

З діяльністю Києво-Могилянської академії пов'язаний розвиток науки в Україні. У лекціях професорів використовувалися елементи біології, математики, фізики, астрономії, архітектури. Найвидатнішими українськими вченими XVIII століття стали: духовні діячі і математики **Феофан Прокопович** та **Іван Фальковський**; засновник акушерства (лікарської допомоги жінкам під час вагітності, пологів і після них), дослідник педіатрії (лікування дітей) та фітотерапії (лікування травами) **Нестор Амбодик-Максимович**; засновник епідеміології (науки про дослідження епідемій і боротьби з ними, передусім чумою), член 12 академій світу **Данило Самойлович**; засновник травматології (лікування і попередження травм), ініціатор щеплень від віспи та холери **Єфрем Мухін**. Усі вони — випускники Києво-Могилянської академії.

208

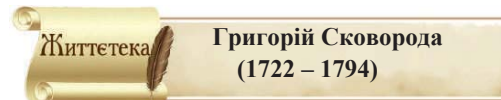
Філософія (з грецької — люблю і мудрість) — це наука про пізнання світу.

Найбільшим українським філософом XVIII століття був випускник Києво-Могилянської академії **Григорій Сковорода**. Деякий час він викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але залишив викладацьку діяльність і протягом **25 років мандрував Україною**. Своїми філософськими думками ділився у **трактатах** — наукових творах. Щоб донести свої думки до звичайних людей, писав **вірші та байки**, які увійшли до збірки «**Сад божественних пісень**» та «**Байки харківські**». Його вірші виконували кобзарі, а байки передавалися з вуст у уста, стаючи народними.

Григорій Сковорода був мандрівним філософом. Вважав, що гонитва за грошима, підлість, заздрість, підлабузництво, хитрість та інші духовні вади **приводять до різних хвороб**. Натомість давав практичні поради, як стати щасливим. **Основні умови щастя, за Григорієм Сковородою**, — це справжня дружба, улюблена праця, свобода людини. Григорій Сковорода був набожним, але вірив, що стати ближчим до Бога можна через пізнання самого себе. Щоб пізнавати і вдосконалювати себе, **треба навчатися протягом усього життя**.

1. Назвіть українських науковців XVIII століття та галузі науки, в яких вони славилися. Чому, на вашу думку, в переліку видатних випускників Києво-Могилянської академії не вказано жінок?
2. Кого вважають найбільшим українським філософом XVIII століття?
3. Що, на думку філософа, робить людину щасливою, а що — призводить до негараздів?

Ім'я (повне). Григорій Савич Сковорода. Пізніше любив називати себе Григорієм Вар-Савою, тобто Сином Спокою.

Народження. Народився в селі Чорнухах на Полтавщині.

Походження. Батько був малоземельним козаком.

Освіта. Закінчивши повітову школу, у 12-річному віці вступив до Могилянки, де з перервами навчався до 1754 року. Вільно володів церковнослов'янською, російською, німецькою, латинською, грецькою, польською мовами.

Ключові події життя.

До **1769 року**. Мав чудовий голос. Завдяки цьому в дитинстві співав у церковному хорі, а в студентські роки був солістом придворної капели в Петербурзі. У 1750–1753 роках у складі російської місії перебував в Угорщині. Ймовірно, в цей час

209

відвідував інші європейські країни. Протягом 15 років учителював у Переяславському колегіумі, потім — у маєтку полковника Томари, згодом — у Харківському колегіумі. Навчав піїтиці, синтаксису, етиці, грецькій мові. Залишив викладання через конфлікт із церковними владиками.

3 1769 року починається мандрівний період у житті Григорія Сковороди. Біблія, флейта, чоботи про всяк випадок і кілька підшивок робіт — весь його пожиток. Під час мандрівок писав трактати, байки, вірші. Відзначався набожністю, здійснював паломництво до церковних святинь Києва та Москви. Жив із пожертв та дрібних заробітків. Його називали «українським Сократом». Помер у 72-річному віці. В день смерті сам викопав собі могилу, умився, вдягнув білу сорочку, підклав під голову свої книжки. Заповів написати на своєму надгробку: «Світ ловив мене, та не впіймав». Під впливом його творів та його способу життя виросло не одне покоління. Навіть через кілька десяти років по смерті філософа Тарас Шевченко, згадуючи дитинство, писав: «...кругом листочки обведу й списую Сковороду...».

1. Сформулюйте власне судження щодо наслідків діяльності Григорія Сковороди.
2. Відшукайте в мережі інтернет відомі вислови або уривки з творів Григорія Сковороди.

У той час, коли...

на теренах України

в Єлисаветграді (Кропивницькому) відкрили медико-хірургічне училище, ...

Тоді...

у світі

у США Джоном Фітчем був запатентований перший американський пароплав.

Підсумуйте
Підсумуйте
свої знання

- Уважно розгляньте хмаринку слів. Випишіть у зошит із хмаринки назви міст та види навчальних закладів. Складіть із ними речення.
- Підготуйте повідомлення на тему: «Система освіти в українських землях у XVIII столітті».
- Пригадайте, що Григорій Сковорода вважав основними умовами щастя. Визначте, про які цінності йдеться у наведених нижче висловах мудреця.

Сковорода вважав основними умовами щастя. Визначте, про які цінності йдеться у наведених нижче висловах мудреця.

- «Чи не дивина, що один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий?»;
- «Що може бути солодше за те, коли любить і прагне до тебе добра душа?»;
- «Одне мені тільки близьке, вигукну я: о школо, о книги!»; Г) «Щоб пізнати Бога, треба пізнати самого себе. Поки людина не знає Бога в самім собі, годі шукати Його в світі протягом усього життя».

- Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 42. Особливості української архітектури, образотворчого мистецтва й музики

Упродовж уроку з'ясуєте, як впливала церква на розвиток української культури

Згадайте українські народні пісні, присвячені козацтву.

Як ви розумієте значення понять «бароко», «забудова міста»?

Чи пам'ятаєте ви, що гравюра — друкований відбиток на папері з пластини чи дошки, на якій вирізьблено малюнок? Що вам про це відомо?

1. Архітектура

У кінці XVIII століття з розвитком військової справи та внаслідок входження до Російської імперії Північного Причорномор'я потреба в оборонних спорудах зменшилася. Старі фортеці перетворили на нові міста. Такими стали, до прикладу, **Херсон, Миколаїв, Одеса**. Для них характерне чітке планування вулиць і площ, збільшення громадської та житлової забудови. Поширення набувають **палацово-паркові ансамблі** (поєднання палацу та парку), як-от — **Маріїнський палац у Києві**.

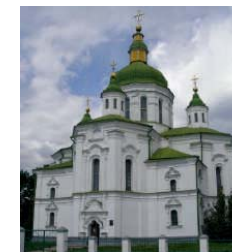
План міста Одеси наприкінці XVIII століття

Маріїнський палац у Києві. Бартоломео Растреллі. 1752 рік

Андріївська церква в Києві, рококо. Бартоломео Растреллі. 1754 рік

Преображенська церква у Великих Сорочинцях, українське бароко. 1732 рік

Покровська церква в Києві, українське бароко. Іван Григорович-Барський. 1766 рік

У XVIII столітті на території Гетьманщини та Слобожанщини продовжувало розвиватися **бароко**. Кращими його зразками того часу стали **Преображенська церква** в селі Великі Сорочинці 1732 року та **Покровська церква** в Києві 1766 року. З'являється також новий стиль, привнесений з Європи, — **рококо**. Його подекуди називають ще **пізнім бароко**. Він відзначався легкістю та вигадливістю оздоблень. Улюбленою деталлю декору стала мушля (французькою «рококо»), яка й дала назву цілому мистецькому стилю. **Андріївська церква** в Києві, **собор Святого Юра** у Львові, **Успенський собор Почаївської лаври**, **ратуша в Бучачі** — кращі архітектурні пам'ятки рококо в Україні.

Ратуша в Бучачі, рококо. **Бернард Меретин**. 1751 рік

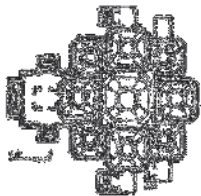

Головний вхід собору Святого Юра у Львові, рококо. **Бернард Меретин**. 1762 рік

Успенський собор Почаївської лаври, рококо. **Готфрід Гофман**. 1783 рік

1. Відшукайте спільне в будові ратуші Бучача та соборів Львова і Почаєва.

План та сучасний вигляд 9-зрубного Троїцького собору в Новомосковську (нині Дніпропетровська область), традиційна дерев'яна архітектура. **Яким Погребняк**. 1781 рік

Палац Кирила Розумовського в Батурині, класицизм. **Чарльз Камерон**. 1799–1803 роки

Оскільки українські ліси були багаті на деревину, то й надалі розвивалася **самобутня дерев'яна архітектура**. Будували тризрубні і великі п'ятизрубні храми. Але справжнім шедевром того часу є **Троїцька соборна церква в Новомосковську** (сучасна Дніпропетровська область). Це єдина в Україні дев'ятикамерна церква з дев'ятьма банями. А от палаці та

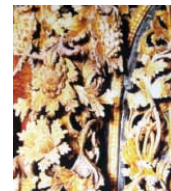
садиби, як правило, зводили у стилі класицизму, що орієнтувався на античне мистецтво. До прикладу, це палац Кирила Розумовського в Батурині.

1. Які нові міста виникли на Півдні України? Якими були особливості їх забудови?
2. Які архітектурні стилі використовували в Україні у XVIII столітті?
3. Який український дерев'яний храм вважають унікальним? Чому?

2. Образотворче мистецтво

Невід'ємним елементом нових будівель була **скульптура**. Її виготовляли з дерева, металу або каменя. Найчастіше з різьбленого і позолоченого дерева виконували **іконостаси**. Відомий **київський фонтан «Самсон»** також вирізьбили з дерева. Світські та церковні споруди оздоблювали **кам'яними скульптурами** та зрідка — металевим, найчастіше **олов'яним декором**.

Фрагмент дерев'яного іконостаса з позолотою

Фонтан «Самсон» у Києві, сучасна реконструкція

Юрій-змієборець, скульптура на фасаді собору Святого Юра у Львові. **Йоган Пінзель**

В іконах та церковних розписах того часу простежуються народні мотиви. Образи святих набували рис, близьких до повсякденного життя. Персонажі багатьох ікон були одягнені в кунтуші (верхній одяг шляхтичів) або свити. **Це робило ікони схожими до портретних зображень**. Ще одна особливість ікон XVIII століття — їхні великі розміри. **Портрети також були**

Ікона «Моління» з Вознесенської церкви в Березні. 1762 рік

Ікона «Зустріч Марії з Єлизаветою» з церкви Покрови Богородиці, Сулімівка, Київщина. Поч. XVIII століття

Гравюра «Теза на честь Рафаїла Заборовського». **Григорій Левицький**. 1739 рік

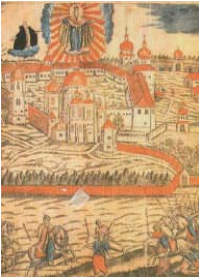
Портрет Павла Руденка. **Володимир Боровиковський**. Поч. 1780-х років

1. Зробіть словесний опис ікони чи портрета за вибором.

Народна картина
«Козак Мамай»

Гравюра Йосифа
Гочемського «Облога
Почаева турками»,
підкольоровий мідьорит
(гравірування по міді з
друкуванням у кольорі)

реалістичними, тобто наближеними до дійсності. Оскільки створити **портрет** тоді коштувало дорого, то їх замовляли переважно шляхтичі, дворяни та козацька старшина. Поряд з професійним, існувало народне мистецтво. Народні картини із зображенням **козака Мамає** можна було побачити майже в кожній українській хаті.

Для оформлення книг, передусім підручників, використовувались **ілюстрації**, які виконували за допомогою гравюр. Осередками граверного мистецтва були Київ та Почаїв. Крім традиційного гравірування на дереві, **з'являється гравірування на міді**. Найвідомішими граверами того часу вважають **Григорія Левицького** (Київ), братів **Йосифа та Адама Гочемських** (Почаївська лавра).

- ➔ 1. З яких матеріалів виготовляли скульптуру?
- 2. Які особливі риси ікон та портретів XVIII століття?
- 3. Назвіть відомих граверів XVIII століття. На чому вони виконували граверні зображення?

3. Музика

У важкі моменти життя й у хвилини радості, працюючи на полі й борючись проти ворогів, український народ продовжував складати пісні. Народним улюбленцем залишався кобзар-бандурист. Розвивалося авторське пісенне мистецтво. Пісня **Семена Климовського «Їхав козак за Дунай»** стала народною. Була перекладена різними мовами, а німецький композитор Бетховен створив музичні варіації на цю пісню. Одну з кращих пісень **Григорія Сковороди** — «**Стоїть явір над водою**» — виконували в музичному супроводі. Як і раніше, розвивався **поліфонічний** (багатоголосий) церковний спів. Церковні піснеспіви видавали у збірниках — «**Богогласниках**». Українською мовою друкували ноти із текстами.

Ще з другої половини XVII століття діяли професійні об'єднання музик — «музикантські цехи», діяльність яких регламентувалася статутами. По панських маєтках існували «кріпацькі капели». Зокрема, таку капелу в Батурині мав Кирило Розумовський. Музичну освіту з 1729 року надавала **Глухівська співоча школа**. Тут навчали вокальному співу, грі на скрипці та флейті. Пізніше її було приєднано до Придворної хорової капели в

Петербурзі. Нотну грамоту, хоровий спів, гру на музичних інструментах вивчали **студенти Києво-Могилянської академії**. Спеціальні **музичні класи** працювали у **колегіумах**.

Українські композитори XVIII століття є авторами перших опер у Східній Європі, що були поставлені на італійській сцені. **Максим Березовський** — автор опери «Демофонт», **Дмитро Бортнянський** — «Креонт», «Алгід», «Сокіл». Опери були написані італійською мовою на античні сюжети. **Артемій Ведель** — автор понад 30 хорових концертів, найвідоміші з яких — «Літургія», «Всеношна», «Херувимська», «На ріках Вавилонських» та інші.

- ➔ 1. Які пісні українських авторів стали народними?
- 2. Які навчальні заклади надавали музичну освіту?
- 3. Назвіть українських композиторів XVIII століття.

У той час, коли...

на теренах України

у Києві Бартоломео Растреллі збудував Андріївську церкву, ...

Тоді...

у світі

у Нью-Йорку (США) відкрився Королівський коледж — нині це престижний Колумбійський університет.

Підсумуйте свої знання

- 1. Уважно розгляньте хмаринку слів. Випишіть із хмаринки слова та складіть із ними речення. Подумайте, що об'єднує ці слова. Дайте назву хмаринці.

- 2. Заповніть пропуски. *Щоб віри став пісню, потрібен ...* Відомими поетами та філософами XVIII століття були ... та ... , а композиторами — ... , ... та

- 3. Підготуйте лепбук на тему (на вибір): «Український іконопис та світський портрет XVIII століття» або «Українське зодчество у XVIII столітті».

- 4. Перевірте себе, зайшовши за посиланням.

§ 43. Козацькі літописи — цінне історичне джерело

Практична робота № 5

Мета. На основі витягів із козацьких літописів XVII–XVIII століть визначити способи та засоби, до яких вдавалися гетьмани, старшина, аби відстояти суверенітет козацької держави.

Завдання 1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте:

1) що таке літописи; 2) які літописи вам відомі; 3) у чому цінність літописів як історичних джерел.

Завдання 2. Порівняйте вузьке значення поняття «літопис» з «Енциклопедії історії України» з характеристикою козацьких літописів сучасного дослідника. Чи співпадають визначення?

З «Енциклопедії історії України» (Інститут історії України НАНУ) про літописи

«...У вузькому значенні літописами називають лише рукописні тексти, створені ... в минулі часи. ... З точно датованими за роками записами про те, що відбувалося, а *(також)* тексти записів, розташованих у хронологічному порядку без розбивки на річні статті».

Юрій Луценко (український мовознавець) про козацькі літописи

«За *(Літописом Григорія Граб'янки)*, а також за літописами Самовидця і Величка закріпилася назва «козацькі літописи». Але така назва — досить умовна, бо кожен цей твір є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій — битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України, — і яка надто далека від традиційної літописної форми».

Завдання 3. Прочитайте уривок з універсалу Богдана Хмельницького від 1648 року та витяг зі статті 65 чинної Конституції України. Визначте, що об'єднує ці документи.

Літопис Граб'янки. З універсалу Богдана Хмельницького

«Не бійтеся, отож, поляків, ваші милості, шляхетно уроджені малоросійські брати наші! Хай би й найбільші були їхні війська, але станьте

за благочестя святе, за цілість вітчизни і бороніть давні права та вольності разом з нами проти цих наружників і руйнівників, як ставали за свою правду славні борці (що вже засвідчено), предки наші, руси. Майте надію, що звільнитесь від теперішнього свого лиха і що в наших прийдешніх битвах із супостатами допоможе нам всемогутня божа благодать».

Зі статті 65 Конституції України

«Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону».

Завдання 4. Ознайомтеся з уривком з літопису. Обґрунтовано доведіть чи спростуйте твердження: «Гетьман Богдан Хмельницький сприяв піднесенню міжнародного авторитету козацької держави».

Літопис Граб'янки про прийом Богданом Хмельницьким послів різних держав

«У цей же час у Хмельницького побували і послы багатьох королівств, бо, після повернення на Україну, він привернув до себе увагу народів. Ці послы везли з собою слова вітання і численні дарунки. Зокрема, Рокоцій сподівався від нього особливої допомоги, він хотів домовитися, щоб *(коли він підступить до Кракова)* козаки рушили на Варшаву, а за це обіцяв зробити Хмельницького удільним князем київським по обох берегах Дніпра, князівство ж це — Руссю мало прозиватися і повинне було Польщі підкорятися. Прийшли до нього з поклоном з Боснії, прийшли румельці із-за Дунаю, як одновірці просили про допомогу. Були люди з господарства Мултянського і Волоського (Буркалабі) і від далеких татар (волзьких та ногайських), всі клялися у шанобі та говорили про готовність поряд із його головою та життям і своє класти. ... Навіть турки, обдарувавши його титулом руського монарха, надіслали каптан, меч, знамено та булаву і наказали паші силістрійському та хану кримському при потребі всіляку військову допомогу своїм воїнством надавати».

Завдання 5. Порівняйте уривок з літопису та витяг з твору Ліни Костенко. Яка проблема українського державотворення є спільною для XVII та XXI століть?

Літопис Самійла Величка про розбрат у Гетьманщині

«Отак у той нещасливий і пагубний час, Нужда з Бідою, розпростерши свої прапорці, нищили і внівець обертали бідну малоросійську Україну, оскільки з одного боку, від Дніпра, виникла з низодніпровських лугів манія,

згаданий Суховій, який зі своїм козацьким та ординським військом, як тільки хотів, сваволив і шкодив людям, а з другого боку, від Московського царства, знову для помсти, наступав на Україну із сильними військами князя Ромодановський..., прийшов до згоди і поєднався після недовгого воєнного змагання з тодішнім чернігівським полковником Дем'яном Ігнатовичем Многогрішним».

Із твору Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»

«Злагода! Єдність!» — товчуть, як у ступі, а де ж та єдність? Перегризлися між собою. Хочуть збудувати державу. Так державу ж треба будувати з підмурка, щоб кожен свою цеглинку поклав. А з того каміння, що за пазухою, держави не збудуєш».

Завдання 6. Ознайомтеся з літописними уривками, наведеними нижче. Доберіть з документів цитати, які доводять думку: «Мудрий господар — сильна країна».

Літопис Самійла Величка про Івана Сірка

«...це був той їхній (низовців) справний і щасливий вождь, який із молодих літ аж до своєї старості, бавлячись воєнними промислами, не тільки значно воював Крим і палив у ньому деякі міста, але й також погромлював у диких полях, було то на різних місцях, численні татарські чамбули і відбивав полонений християнський ясир».

Літопис Самовидця про початок гетьманування Івана Мазепи

«...новопоставлений гетьман, постановивши порядок у війську, розіслав по всій Україні, щоб ту сваволю припинили, а тих бунтівників втихомирили, а якщо кому якась кривда від когось є, щоб законно вирішували, а самосуд не чинили...»

Літопис Григорія Граб'янки про Семена Палія

«З-посеред тих вільноохочих запорозьких ватагів або охочих полковників виділявся Семен Палій... не допускав, щоб татари Польщу та Росію воювали і опустошали, але й сам ходив і свої загони посилав на села татарські... і руйнував їх... Супроти нього не раз ходили походами Кримські та Білгородські татари, ведучи з собою як підмогу яничар. Вони підходили навіть до Фастова (де була резиденція Палія), хотіли тут його взяти. Проте він... їх побивав і проганяв».

Завдання 7. На основі опрацьованих документів та власних міркувань запропонуйте кілька варіантів продовження речення: «Щоб Україна горя не знала та в Європі процвітала, ...». Результати роботи представте на загал.

Узагальнення за розділом: «Українські землі у 20-90-х роках XVIII століття»

Дорогі діти! Ось ви засвоїли матеріал п'ятого розділу підручника й дізналися, що, всупереч ліквідації козацького устрою на Правобережжі і Лівобережжі, зруйнуванню останньої Запорозької Січі, українці не втратили своєї ідентичності. Права і свободи вони відстоювали то помірковано разом з Павлом Полуботком і Кирилом Розумовським, то відчайдушно разом з Олексою Довбушем і Максимом Залізнякам. Ваші однолітки Марічка та Ігор настільки вражені тією добою, що вирішили ще раз пережити події буремних років. Не залишайтеся осторонь і ви, адже щасливо там жити, де гуртом робити. Щоб здійснити мандрівку в часі, вам потрібно пройти сім історико-географічних регіонів та виконати сім завдань: або в зошиті, або в гаджеті, використавши QR-код. Отже, вдалої вам мандрівки!

Слобідська Україна

З'ясуйте, які слова в логічному ланцюжку зайві і чому.

- А Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол, Кирило Розумовський.
- Б Паланка, Нова Січ, кріпацтво, річка Підпільна.
- В Самійло Величко, Самовидець, Григорій Граб'янка, Максим Березовський.
- Г Російська імперія, Подільське воєводство, Османська імперія, Кримське ханство.
- Д Іван Гонта, Умань, Максим Залізник, Олекса Довбуш.
- Ж Бароко, рококо, готика, класицизм.

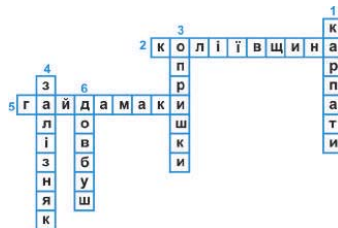
Лівобережна Україна

Реставруйте давній документ, заповнивши в ньому пропуски, і запишіть відновлений текст у зошит.

Протягом усього ___ століття спостерігалось ослаблення ___ Посполитої. Останні польські королі фактично були ставлениками ___ імператорів. Водночас набирали потуг сусідні ___ та Пруссія. Це призвело до поділів країни між її сильнішими сусідами. Перший поділ Речі Посполитої відбувся в ___ році. До ___ імперії приєднали Галичину. За другим поділом, що відбувся в ___ році, до Російської імперії увійшла фактично вся ___ Україна. У результаті третього поділу ___ року Росія поширила владу на Західну ___. Крім того, скориставшись ослабленням ___ імперії, Австрія в 1774 році приєднала ___. А оскільки ___ потрапило під її владу ще раніше, то наприкінці XVIII століття всі українські землі опинилися у складі двох імперій — Російської та Австрійської.

Крим

Допоможіть Марічці та Ігорю виконати завдання «Кросворд навпаки». Складіть запитання до кросворда та дайте йому назву. Запитання та назву запишіть у зошит.

Правобережна Україна

Установіть відповідність між історичними подіями та їхніми наслідками.

1 Розпуск першої Малоросійської колегії	А включення Буковини до складу Австрії
2 Діяльність другої Малоросійської колегії	Б скорочення чисельності мусульман краю вдвічі
3 Війна між Російською та Османською імперіями 1768–1774 років	В ліквідація автономії Гетьманщини
4 Скасування полково-сотенного устрою на території колишньої Гетьманщини	Г приєднання межиріччя Південного Бугу і Дністра до складу Росії
5 Війна між Російською та Османською імперіями 1787–1791 років	Д створення Малоросійського генерал-губернаторства
6 Включення Криму до Російської імперії	Ж обрання гетьманом Данила Апостола

Закарпаття

Розділіть сторінку зошита на три колонки. В одну колонку виписіть факти, пов'язані з діяльністю Павла Полуботка, в іншу — Кирила Розумовського, ще в іншу — Петра Калнишевського.

1) Останній кошовий отаман; 2) відбудував Батурин і переніс туди столицю; 3) наказний гетьман; 4) здійснив кілька поїздок до Петербурга, щоб відстояти давні межі Вольностей Запорозьких; 5) запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей; 6) спільно з козацькою старшиною розробив і подав царю Коломацькі чолобитні; 7) нагороджений орденом Андрія Первозванного за участь у війні між Російською та Османською імперіями; 8) увів однакову уніформу та однакове озброєння для козаків; 9) придушив «бунт сіроми»; 10) помер у Петропавлівській в'язниці; 11) перебував у засланні в Соловецькому монастирі; 12) останній гетьман.

Галичина

Разом з Ігорем розташуйте у хронологічній послідовності події, які засвідчують наступ Російської імперії на українську автономію.

1) Зруйнування Нової Січі; 2) остаточна ліквідація гетьманства; 3) запровадження кріпацтва на Лівобережжі і Слобожанщині; 4) скасування полково-сотенного устрою у Гетьманщині; 5) ліквідація полково-сотенного устрою на Слобожанщині.

Буковина

Складіть рекламу культурних здобутків України XVIII століття за напрямками (на вибір): *освіта, наука, архітектура, образотворче мистецтво, музика*. Результати роботи представте на загал.

Хронологічна таблиця

Дата	Подія
1556 р.	Зведення Хортицького замку Дмитром Вишневецьким (Байдою)
1556–1561 рр.	Створення Пересопницького Євангелія
1569 р.	Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої
1574 р.	Створення Іваном Федоровичем «Апостола» і «Букваря»
1576 р.	Заснування Острозької академії
1581 р.	Видання Іваном Федоровичем Острозької Біблії
1591–1593 рр.	Козацьке повстання на чолі з Криштофом Косинським
1594–1596 рр.	Козацьке повстання під проводом Северина Наливайка
1596 р.	Берестейська церковна унія
Перша чверть XVII ст.	«Доба героїчних походів»
1618 р.	Похід козаків на Москву під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного
1621 р., вересень	Хотинська битва
1625 р.	Козацьке повстання на чолі з Марком Жмайлом. Куруківська угода
1630 р.	Козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
1632 р.	Заснування Києво-Могилянського колегіуму
1632 р.	«Пункти для заспокоєння руського народу»
1635 р.	Зруйнування фортеці Кодак запорозьцями Івана Сулими
1637–1638 рр.	Козацьке повстання під проводом Павла Буга (Павлюка), Якова Острянина (Остряниці), Дмитра Гуні
1638 р.	Уведення в дію «Ординації реєстрового Війська Запорозького...»
1648 р., 5–6 травня	Битва на Жовтих Водах
1648 р., 16 травня	Битва під Корсунем
1648 р., 11–13 вересня	Битва під Пилявцями
1649 р., серпень	Збарзько-Зборівська кампанія. Укладення Зборівського договору
1650 р., 1652 р., 1653 р.	Козацькі походи в Молдову
1651 р., червень	Битва під Берестечком

1651 р., вересень	Білоцерківський договір
1652 р.	Батозька битва
1653 р.	Жванецька облога
1653 р., грудень	Кам'янецька угода
1654 р., січень	Переяславська рада
1654 р., березень	Березневі статті
1656 р., жовтень	Віленське перемир'я
1658 р.	Гадяцька угода
1659 р., 28 червня	Конотопська битва
1667 р.	Андрусівське перемир'я
1669 р.	Корсунська угода
1678–1679 рр.	«Великий згін»
1681 р.	Бахчисарайський договір
1686 р.	Вічний мир
1702–1704 рр.	Повстання під проводом Семена Палія
1708 р., жовтень	Українсько-шведський договір
1708 р.	Зруйнування московськими військами Батурина
1709 р., березень	Зруйнування Чортомлицької Січі
1709 р., 27 червня	Полтавська битва
1710 р.	Конституція Пилипа Орлика
1714 р.	Ліквідація правобережного козацтва
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі
1738–1745 рр.	Опришківський рух під проводом Олекси Довбуша
1764 р.	Ліквідація гетьманства
1764–1765 рр.	Скасування полково-сотенного устрою на Слобожанщині
1768–1769 рр.	Коліївщина
1772 р.	Перший поділ Речі Посполитої
1774 р.	Приєднання Буковини до Австрійської імперії
1775 р.	Остаточна ліквідація Запорозької Січі
1780–1782 рр.	Скасування особистої залежності селян в Австрійській імперії
1781 р.	Скасування полково-сотенного устрою на Лівобережній Гетьманщині
1783 р.	Ліквідація Кримського ханства
1783 р.	Закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України
1793 р.	Другий поділ Речі Посполитої
1795 р.	Третій поділ Речі Посполитої

Добірка джерел цікавої інформації

1. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ, 1993.
2. Горобець В. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1655–1659) // Український історичний журнал. 1998. № 1; № 2.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ, 1991–1998.
4. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Переклад з англ. М. Габлевич. Львів, 2000.
5. Історія української культури. Т. 2: Українська культура XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2001.
6. Магочій П.-Р. Ілюстрована історія України. Переклад з англ. С. Біленький. Київ, 2012.
7. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ, 2018.
8. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Переклад з англ. Р. Ключко. Харків, 2016.
9. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Київ, 2020.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків у 3-х томах. Київ, 1990.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2005.
12. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008.
13. Дерев'яні храми України: Wooden Churches of Ukraine. <https://www.google.com/search>
14. Енциклопедія історії України: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia>
15. Замки і храми України: <http://www.castles.com.ua/>
16. Ізборник: <http://izbornyk.org.ua/> Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (джерела в pdf-форматі): http://archeos.org.ua/?page_id=79
http://archeos.org.ua/?page_id=6369
http://archeos.org.ua/?page_id=75
http://archeos.org.ua/?page_id=157
17. Музейний простір. Музеї України та світу: <http://prostir.museum.ua>
18. Український історичний журнал: <http://history.org.ua/?askAbout=journal>

Навчальне видання

**Хлібовська Ганна Миколаївна
Наумчук Оксана Володимирівна
Крижановська Марія Євгенівна**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Редактор *Ігор Миколів*
Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Ірени Малявської та Ігоря Бурнейка*
Художнє оформлення *Любомира Бейгера*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк. 18,144. Обл.-вид. арк. 14,30. Наклад 63259 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Короткий словник основних понять і термінів

Академія — назва вищих навчальних закладів, наприклад: Києво-Могилянська академія, що отримала підтвердження цього статусу в 1701 році.

Вертеп — пересувний ляльковий театр, де ставилися релігійні та світські п'єси.

Гайдамаки — учасники повстанських рухів на Правобережжі у XVIII столітті, які виступали проти кріпацтва та проти польських магнатів і шляхти. Найбільше повстання гайдамаків — Коліївщина 1768–1769 років.

Генеральна військова рада — найвищий орган влади козацької держави в 1648–1764 роках. У її роботі могли брати участь усі козаки.

Генеральна старшина — вища державна адміністрація в Українській козацькій державі, найближче оточення гетьмана; до її складу входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, генеральний осавул.

Гетьман — у XVI–XVII століттях — ватажок козацтва; в XVII–XVIII століттях — воєначальник козацького війська, глава козацької держави — Війська Запорозького, що наділявся вищою виконавчою і судовою владою.

Гетьманщина — неофіційна назва козацької держави до 1764 року. Офіційна назва — Військо Запорозьке.

Гравюра — друкований відбиток на папері з металеві пластили чи дошки, де вирізьблено малюнок.

Греко-католицька церква — назва церкви, яка виникла внаслідок об'єднання православної і католицької церков у 1596 році в місті Бересті.

«Доба героїчних походів» — переможні походи козацтва першої третини XVII століття проти Османської імперії, зокрема і морські.

Запорозька Січ — фортеця-укріплення, що виникла в середині XVI століття за Дніпровськими порогами; модель Української козацької держави і водночас столиця Запорозжя.

Козак — «вільна людина», «воїн», член самоврядних військових громад на теренах Дикого Поля на межі християнського і мусульманського світів. Першу згадку про козаків у 1489 році містить «Хроніка Польщі» Мартина Бельського.

Козацька старшина — адміністративне і військове керівництво Запорозької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, Слобідської України. Поділялася на генеральну, полкову і сотенну.

Козацькі клейноди — спеціальні військові знаки та атрибути Війська Запорозького, зокрема: корогва (прапор), булава, бунчук, печатка тощо.

Козацькі літописи — назва писемних рукописних пам'яток XVII–XVIII століть про козацько-гетьманську добу в історії України, зокрема літопис Самовидця, літопис Григорія Граб'янки та літопис Самійла Величка.

Колегіум — назва деяких закритих середніх і вищих навчальних закладів.

Кошовий отаман — найвища виборна керівна посада в Запорозькій Січі. Вибори проводили щороку 1 січня на козацькій раді Війська Запорозького Низового.

Кріпацтво — система суспільних відносин, за якої землевласник мав право на особу, працю і майно залежних від нього селян.

Курінь — організаційно-господарська ланка Запорозької Січі. В Гетьманщині — найнижча організаційно-господарська і військова одиниця козацької сотні.

Магдебурзьке право — норми права, за яким міста звільнялися від управління і суду великих землевласників чи короля та створювали органи місцевого самоврядування.

Магнати — великі землевласники (бояри, князі, шляхтичі, пани, старшини) в Речі Посполитій та деяких інших країнах Європи.

Малоросійська колегія — орган державного управління Російської імперії, заснований для керівництва Гетьманщиною. Було дві Малоросійські колегії: перша існувала упродовж 1722–1727 років, друга — в 1764–1786 роках.

Короткий словник основних понять і термінів

Низове козацтво — частина козацтва, яка не була включена до реєстру (не перебувала на військовій службі Речі Посполитої) і проживала на Запорозжі.

Опришки — учасники боротьби проти соціального гноблення в XVI – першій третині XIX століття на території Галичини, Буковини і Закарпаття.

Паланка — адміністративно-територіальна одиниця Нової Січі (1734–1775 роки). Всього було 8 паланок.

Покозачення — самовільний і добровільний перехід селян, містян у козацький стан. Наприкінці XVI – в першій половині XVII століття — форма соціального протесту проти закріпачення та утисків зі сторони шляхти.

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного та національно-політичного змісту в українських землях XVI–XVII століть. Автори творів у формі дискусії заперечували богословські, політичні та інші погляди своїх противників.

Полк — військова й адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII століть.

Протекторат — форма залежності, коли одна держава бере на себе обов'язок захисту території іншої держави, але одночасно ставить під свій контроль її внутрішню і зовнішню політику.

Ранньомодерна доба — відтинок часу, який тривав від кінця Середньовіччя до кінця XVIII століття і характеризувався глибинними змінами у всіх сферах суспільного життя.

Реєстрове козацтво — частина українського козацтва, взятого на військову службу польською владою в другій половині XVI–XVII столітті і внесена до спеціального списку — реєстру.

Реформа — перетворення, нововведення, які не порушують основи існуючого ладу.

Руїна — назва періоду другої половини XVII століття в історії України, що пов'язаний із соціальними конфліктами,

боротьбою старшинських угруповань за владу, втручанням іноземних держав. Ці події призвели до поділу земель Гетьманщини між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою, до спустошення Правобережної України.

Слов'яно-греко-латинська школа — навчальний заклад, який надавав середню освіту. Учні вивчали «сім вільних наук» — граматику церковнослов'янської, грецької і латинської мов, риторику (ораторське мистецтво), діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію, музику.

Сотня — військова й адміністративно-територіальна одиниця у Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні XVII–XVIII століть. Складова частина полку.

Старшинська рада — рада, що складалася з полковників і генеральної старшини.

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної старшини) в XVII–XVIII століттях.

Унія — назва міжнародних світських або церковних союзів (Люблінська унія 1569 року, Берестейська церковна унія 1596 року).

Фільварок — велике аграрне багатопрофільне господарство, орієнтоване на ринок і засноване на підневільній праці селян.

Церковні братства — релігійні та культурно-просвітницькі об'єднання містян, які створювалися при православних церквах у XV–XVII століттях. Перші братства — Львівське Успенське, Київське Богоявленське, Луцьке Хрестовоздвиженське.

Чигиринські походи — походи османських і кримсько-татарських військ на місто Чигирин — гетьманську столицю.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському, в українських та білоруських землях, що в XIV–XVIII століттях входили до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, Польського королівства, згодом — до Речі Посполитої.